

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Svetlana Đ. Radović

GRADSKI PROSTOR KAO OKVIR
SVAKODNEVNOG ŽIVOTA DECE
na primeru istraživanja konkretnih
urbanih prostora u Novom Sadu

doktorska disertacija

Beograd, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Svetlana Đ. Radović

URBAN SPACE AS A FRAME OF
CHILDREN'S EVERYDAY LIFE
Based on the Study of the Specific
Urban Areas of Novi Sad

PhD Thesis

Belgrade, 2014

Mentorka:

dr Mina Petrović, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Sreten Vujović, redovni profesor u penziji

dr Smiljka Tomanović, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Mina Petrović, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

Gradski prostor kao okvir svakodnevnog života dece na primeru istraživanja konkretnih urbanih prostora u Novom Sadu

Rezime

U radu se na nivou konkretnih urbanih prostora različitog koncepta (otvoren/zatvoren tip urbanog bloka) i položaja (centralan/periferan) u Novom Sadu, ali i globalnih trendova, prikazuje odnos gradskog prostora i detinjstva, sa ciljem sagledavanja prostornih mogućnosti za realizaciju dečijih svakodnevnih praksi i načina na koji deca odgovaraju na makrostrukture ugrađene u urbani prostor.

Lefevrov koncept proizvodnje prostora usvojen je kao adekvatan konceptualni okvir razumevanja oblikovanja prostorne dimenzije grada kao strukturnog konteksta dečijih svakodnevnih aktivnosti i urbanog iskustva. Razumevanje svakodnevnih praksi detinjstva u skladu sa kojima se prostor oblikuje omogućeno je konceptualizacijom detinjstva kao društvene tvorevine. Usvajanjem ova dva koncepta, prostorni resursi za dečje svakodnevne prakse razmatraju se u kontekstu širih društvenih procesa oblikovanja prostorno-funkcionalne strukture savremenih gradova, operacionalizovanim u praksama urbane politike i strukturnih procesa oblikovanja savremenog detinjstva, pre svega institucionalizacije i familizacije.

Rad se bazira na pristupu višestrukog metoda, koji obuhvata analizu postojećih istraživanja, zakonodavne, urbanističke, i druge relevantne dokumentacije, kao i analizu porodičnih karakteristika dece kao značajnog strukturnog konteksta formiranja dečijeg urbanog iskustva. Međutim, orijentacija da se odnos grada i detinjstva sagleda iz perspektive dece odredila je da se centralni deo analize bazira na podacima prikupljenim specifičnom vizuelnom metodom – tehnikom korišćenja fotografija za podsticanje razgovora (Photo-elicitation Interview), pri čemu su za izvođenje razgovora korišćene dečje fotografije urbanog prostora.

Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da je dečje urbano iskustvo, operacionalizovano kao prostorna pokretljivost, institucionalizacija slobodnog vremena (odnos *mesta za decu* i *dečjih mesta*) i prostorna autonomija, ograničeno delovanjem strukturnih činilaca – prostornog i porodičnog konteksta. Ograničenja prostornog konteksta rezultat su praksi urbane politike koja planiranu dečju upotrebu grada svodi na nivo stambenog naselja i na namenske prostore igre i obrazovanja. Izvan ovih praksi i prostornih resursa za njihovo zadovoljavanje, deca se ne prepoznaju kao značajni i legitimni korisnici grada. Kontekstualne specifičnosti gradova u Srbiji, pa i u Novom Sadu, ispoljavaju se kao tipološka svedenost, malobrojnost i neadekvatnost prostora za decu. Ograničenja porodičnog konteksta deluju preko društvenog sloja porodice deteta koji dobija

dodatni značaj u kontekstu proizvodnje društveno segregiranih (homogenih) prostora i privatizacije i komercijalizacije gradskih sadržaja, pa i onih namenjenih deci. Strukturna ograničenja dečjih prostornih praksi dovode do urbanog iskustva svedenog na nivo susedstva, te do smanjene prostorne i socijalne kompetentnosti dece, čime se odlaže proces sazrevanja i odrastanja, ali i ograničava mogućnost društvene integracije. Moć dece da deluju izvan datih struktura, da formiraju svoje prostore reperezentacije – *dečja mesta*, ograničena je i obuhvata marginalne prostore, prostore koji se nalaze izvan interesovanja odraslih i/ili starije dece, odnosno čije ih korišćenje ne dovodi u konflikt sa njima. Tako, urbani prostor i po pitanju mogućnosti koje pruža deci predstavlja mesto reprodukcije društvenih nejednakosti, a ne inkluzivnu sredinu.

Ključne reči: proizvodnja prostora, institucionalizacija detinjstva, familizacija detinjstva, prostorna pokretljivost, prostorna autonomija, mesta za decu, dečja mesta.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija grada

UDK: 316.334.56

Urban Space As a Frame of Children's Everyday Life
Based on the Study of the Specific Urban Areas of Novi Sad

Abstract

The thesis at the level of the specific urban spaces of different concepts (open / closed type urban block) and position (central / peripheral) in Novi Sad, as well as global trends, presents the relation between childhood and urban space, aiming to provide an insight to the spatial possibilities for the realization of children's everyday practices and the ways children respond to macrostructures embedded in urban space.

Lefebvre's production of space concept is adopted as an adequate conceptual framework for understanding the designing of spatial dimension of the city as the structural context for children's daily activities and the urban experience. The conceptualization of childhood as a social construct has enabled understanding of the everyday practices of childhood according to which the space is shaped. By adopting these two concepts, the spatial resources for children's everyday practices are analyzed in the context of the wider social processes for modern cities spatio-functional structure shaping, which have been operationalized in the urban policy practices and structural formatting processes of modern childhood, primarily institutionalization and familialisation.

The thesis is based on the multiple methods approach, which includes an analysis of the existing researches, regulatory, urban planning, and other relevant documentation, as well as the analysis of children's family characteristics as an important structural context of the formation of children's urban experience. However, the orientation to review the relation between the city and childhood from the children's perspective has determined the central part of the analysis to be based on the data collected through a specific visual method - Photo-elicitation interview, where children's photos of urban space are used in the interviewing process.

The results of the study suggest that children's urban experience, operationalized as spatial mobility, institutionalization of free time (*places for children* and *children's places*) and spatial autonomy, is restricted by functioning of structural factors - spatial and family contexts. Limitations of spatial context are the result of the urban policy practices that reduce the planned children's use of the city space to the level of a housing estate and the spaces for play and education. Beyond the practices and spatial resources necessary to meet them, children are not recognized as important and legitimate users of the city. Contextual specificity of the cities in Serbia are manifested as typological reduction, lack and inadequacy of the space for children. Limitations of the family context act through social class of the child's family, which gets additional importance in the context of the

production of socially segregated (homogeneous) space and the privatization and commercialization of city facilities, including those intended for children. The structural constraints of children's spatial practices lead to the urban experience which is reduced to the level of neighborhood, and consequently reduce spatial and social competences of children, delaying the process of maturing and growing up, and limiting the possibilities for social integration. The power of children to act outside the structures, to form their own *spaces of representation- children's places* is limited to the marginal spaces, the spaces adults and / or older children are not interested in, that is, the use of which would not lead to a conflict with them. Thus, urban space also in terms of the opportunities provided to children, represents a place that reproduces social inequality rather than an inclusive environment.

Keywords: production of space, the institutionalization of childhood, familialisation of childhood, spatial mobility, spatial autonomy, places for children, children's places.

Scientific topic: Sociology

Narrow scientific topic: Urban sociology

UDK: 316.334.56

SADRŽAJ

UVOD: PREDMET I CILJ RADA.....	1
1 KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA	6
1.1 KONCEPT PROIZVODNJE PROSTORA - PROSTOR KAO PROIZVOD I KONTEKST PRAKSE	6
1.1.1 <i>PROSTORNI OBRT U DRUŠTVENIM NAUKAMA</i>	8
1.1.2 <i>RELACIONO SHVATANJE PROSTORA – TEORIJSKI PRISTUPI</i>	9
1.1.3 <i>PROIZVODNJA PROSTORA SAVREMENOG GRADA – KONCEPTI I URBANE POLITIKE</i>	19
1.2 DETINJSTVO KAO SPECIFIČNA DRUŠTVENA PRAKSA	28
1.3 PROSTORNI RESURSI SAVREMENOG GRADA I SVAKODNEVNE PRAKSE DETINJSTVA	36
1.3.1 <i>DISKURZIVNE KONSTRUKCIJE DETINJSTVA I URBANI PROSTOR</i>	38
1.3.2 <i>SUSEDSTVO – „ČETVRTA SREDINA“ DEČIJE SVAKODNEVICE</i>	42
1.3.3 <i>IGRALIŠTA ZA DECU – PROSTORNI RESURSI STRUKTURISANE I KONTROLISANE IGRE</i>	47
1.3.4 <i>URBANI PROSTOR IZ PERSPEKTIVE DECE – KONCEPT DEČJIH MESTA</i> ..	53
2 KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA – PROIZVODNJA URBANOG PROSTORA I PROSTORI ZA DECU U SRBIJI.....	60
2.1 PROIZVODNJA URBANOG PROSTORA U SRBIJI.....	60
2.2 PROIZVODNJA PROSTORA ZA DECU	70
3 EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE	81
1.2 PREDMET, CILJEVI I PRETPOSTAVKE ISTRAŽIVANJA	81
1.3 METODOLOŠKE KARAKTERISTIKE ISTRAŽIVANJA	84
1.3.1 PODRUČJA ISTRAŽIVANJA	84
3.1.1.1 Urbanističke karakteristike područja	85
3.1.1.2 Socijalna struktura stanovništva	88
3.1.2 <i>KARAKTERISTIKE UZORKA</i>	90
3.1.3 <i>TEHNIKA ISTRAŽIVANJA</i>	92
3.2 REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	101
3.2.1 <i>PORODIČNI KONTEKST DEČIJE URBANE SVAKODNEVICE</i>	101
3.2.1.1 Slojna pripadnost porodica	101

3.2.1.2	Materijalni položaj porodica.....	104
3.2.1.3	Aktivnosti u slobodnom vremenu i oblici neformalnih društvenih veza	109
3.2.1.4	Institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena iz perspektive roditelja.....	114
3.2.1.4.1	Vanškolske aktivnosti.....	114
3.2.1.4.2	Komercijalne igraonice	121
3.2.1.5	Opažanje roditelja o primerenosti područja stanovanja potrebama i aktivnostima dece.....	123
3.2.1.6	Roditeljska percepcija izvora rizika na području stanovanja.....	129
3.2.1.7	Prostorna autonomija dece iz perspektive roditelja	134
3.2.2	<i>URBANI PROSTOR IZ PERSPEKTIVE DECE</i>	142
3.2.2.1	Prostorna pokretljivost dece.....	142
3.2.2.1.1	Prostorna pokretljivost dece na osnovu lokacije i sadržaja fotografija ..	144
3.2.2.1.2	Prostorna pokretljivost dece na osnovu značenja fotografisanih sadržaja	146
3.2.2.1.3	Društveni sloj porodice i prostorna pokretljivost dece	152
3.2.2.2	Institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena iz perspektive dece.....	159
3.2.2.2.1	Mesta za decu	160
3.2.2.2.1.1	Mesta vanškolskih aktivnosti	160
3.2.2.2.1.2	Mesta namenjena dečjoj dokolici	163
3.2.2.2.1.3	Igrališta.....	167
3.2.2.2.1.4	Škola i obdanište.....	169
3.2.2.2.2	Dečja mesta	172
3.2.2.3	Dečja percepcija izvora rizika na području stanovanja.....	180
3.2.2.3.1	Prostorna autonomija iz perspektive dece	188
4	ZAKLJUČAK	200
	LITERATURA	210
	PRILOZI	232
	BIOGRAFIJA AUTORKE	242
	Izjava o autorstvu	243
	Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada	244
	Izjava o korišćenju	245

UVOD: PREDMET I CILJ RADA

Polovina svetske populacije živi u gradovima, a procenjuje se da će do 2025. godine 60% svetske populacije dece živeti u gradovima (Christensen & O'Brien, 2003: XV). Konture svakodnevnog života i iskustva miliona dece oblikuje gradska sredina. Međutim, i pored toga što značajan deo dečje populacije živi u gradovima, a savremeno društvo predstavlja društvo orijentisano ka deci (uvođenje socijalne zaštite dece, zaštita dečjih prava, davanje deci određenih participativnih prava itd), čini se opravdano postaviti pitanje da li su savremeni gradovi, gradovi dece, mesta u kojima ona žive zajedno sa odraslima, zajedno sa drugim generacijama? Odnosno, da li današnji gradovi svojim dizajnom i planiranjem prostora kao i stavovima i ponašanjem odraslih, šalju poruku deci da su dobrodošla, da su njihovi ravnopravni stanovnici? Na nivou konkretnog grada postavlja se pitanje da li je grad mesto u kome se deca osećaju sigurno i prijatno, da li gradski prostori i sadržaji odgovaraju razvojnim potrebama dece, da li su koncipirani tako da omogućavaju i ohrabruju da ih deca nezavisno koriste? Uvid u gradske planove, rezultati brojnih istraživanja (prvenstveno stranih), kao i neposredno iskustvo, pre govore o tome da je savremen grad oblikovan po meri odraslih i to muškarca, srednjih godina, zaposlenog i pripadnika srednje klase.

Predmet ovog rada je sagledavanje odnosa grada i detinjstva, na primeru istraživanja konkretnih urbanih prostora u Novom Sadu, sa ciljem da se utvrdi način na koji urbani prostor oblikuje (reprodukuje i /ili menja) dečju svakodnevicu.

Za istraživanje urbane dimenzije dečje svakodnevice opredelila sam se budući da je u istraživanjima sociologije grada, sociologije detinjstva, i drugih disciplina koje se bave studijama grada i detinjstva, ova tema u domaćoj istraživačkoj praksi bila relativno zapostavljena.

Prvi deo rada posvećen je razvijanju relevantnog konceptualnog okvira istraživanja, prikazom teorijskih radova i empirijskih istraživanja bitnih za konceptualizaciju teme, odnosno predmeta i cilja rada. U cilju razumevanja oblikovanja prostorne dimenzije grada, kao preduslova razumevanja odnosa urbanog prostora i detinjstva, u prvom delu konceptualnog okvira razmatraju se različita određenja

prostora i prikazuju noviji teorijski pristupi zasnovani na relacionom konceptu prostora čije je usvajanje dovelo do *prostornog obrta* u društvenim naukama, odnosno do prihvatanja prostora kao važne teorijske i empirijske kategorije. Lefevrov koncept društvene proizvodnje prostora, koji obuhvata reprezentacije prostora, prostorne prakse i prostore reprezentacije, usvojen je kao adekvatan konceptualni okvir razumevanja urbanog prostora kao strukturnog konteksta dečjih svakodnevnih aktivnosti i urbanog iskustva. Konceptualizacijom urbanog prostora kao društveno proizvedenog, pruža se mogućnost za razumevanje urbane forme grada kao proizvoda strukturnih karakteristika društva – društvenih odnosa, ideja i vrednosti operacionalizovanim u praksama urbane politike kao državnim aktivnostima koje dovode do formiranja konkretnih fizičkih prostora, a sa druge strane ističe se njegova važnost za konstituisanje društvenih praksi, čime se na konceptualnom nivou uvodi značajnost razmatranja subjektivnih aspekata, različitih prostornih aktivnosti i značenja prostora, za proučavanje urbanog prostora. S obzirom na značaj javnih gradskih prostora za decu, kao prostornih resursa njihovih svakodnevnih praksi, kretanja, igre i druženja, ali i prostora čije korišćenje obezbeđuje sticanje prostorne i socijalne kompetencije u smislu razvijanja sposobnosti snalaženja u prostoru, mogućnosti razumevanja sredine i pronalaženja svog mesta u njoj, kao važnog dela odrastanja, razmatraju se koncepti prostornog oblikovanja savremenog grada i prateće urbane politike koji su doveli do promena u morfološkim karakteristikama osnovne prostorne jedinice – urbanog bloka, kao i do promenjene funkcionalnosti i dostupnosti javnih prostora. Koncepti razvijeni u sociologiji detinjstva, pre svega koncept detinjstva kao strukturnog obeležja društva omogućava razumevanje specifičnih praksi detinjstva u skladu sa kojima se prostor oblikuje odnosno koje prostor podržava i/ili onemogućava. S obzirom na temu rada kao posebno značajni izdvajaju se procesi institucionalizacije i familizacije savremenog detinjstva, pa se analiziraju njihove karakteristike: povezanost sa širim društvenim procesima, njihova međusobna povezanost i način na koji oblikuju dečju svakodnevicu. U poslednjem, trećem delu konceptualnog okvira nastoje se povezati koncepti društvene proizvodnje prostora i detinjstva kao specifične društvene prakse, analizom prostornih resursa za dečje svakodnevne prakse, u koje su ugrađene određene diskurzivne konstrukcije detinjstva i strukturni procesi njegovog oblikovanja (institucionalizacija i familizacija). Analizom prostornih resursa obuhvaćena je analiza: **susedstva** kao *četvrte sredine* dečje

svakodnevice, to jest sredine izvan kuće, škole i igrališta, kao mesto igre, kretanja i druženja; **igrališta** kao **institucionalnih prostora namenjenih dečjoj igri**, i **analiza urbanog prostora iz ugla dece**, odnosno dečjeg iskustva i percepcije urbanog prostora, čime se uvodi pojam *dečjih mesta* kao značajan za otkrivanje različite upotrebe prostora različite dece i karakteristika prostora koje za decu imaju važnost i vrednost.

Budući da je istraživanje realizovano u specifičnom društvenom kontekstu postsocijalističkog tranzicionog društva, **u drugom delu rada** analiziraju se specifičnosti njegovog urbanog razvoja, odnosno posledice koje proces urbanizacije i konkretne mere urbane prostorne politike, odnosno opredeljenje za određene principe prostornog i urbanističkog planiranja, oblikovanja i uređenja gradova, načine gradnje, imaju na dečje prostorne aktivnosti i odnose. Posebna pažnja posvećena je i načinu na koji su ideja o detinjstvu i dominantni stav o deci implementirani u urbanu politiku odnosno koliko se vodi računa o potrebama dece prilikom sprovođenja određenih mera urbane prostorne politike u Srbiji, ali i u Novom Sadu kao srednjem, posrednom nivou (Lefevr, 1974) između određenog društva, države i konkretnih lokalnih svakodnevnih prostora građana, u ovom slučaju područja istraživanja. Za analizu kontekstualnih karakteristika urbanog razvoja i oblikovanja prostora globalnog društva korišćeni su postojeći radovi i istraživanja ove teme, dostupna prostorna i urbanistička dokumentacija i aktivnosti gradskih vlasti usmerene ka formiranju određenih prostora.

Treći deo rada posvećen je empirijskom istraživanju koje je koncipirano i realizovano kao kvalitativno istraživanje sa osnovnim ciljem da se urbani prostor sagleda iz perspektive dece, odnosno kao dečje iskustvo, aktivnosti i korišćenje urbanog prostora u zavisnosti od različitih prostornih koncepata (otvoren/zatvoren tip urbanog bloka) i položaja (centralan/periferan) sredine stanovanja, ali i karakteristika porodice kao značajnog strukturnog konteksta formiranja dečjeg urbanog iskustva. Dečije urbano iskustvo i korišćenje urbanog prostora analizirano je preko sledećih dimenzija: prostorne pokretljivosti kao pretpostavke obogaćivanja urbanog iskustva i socijalne integracije, stepena institucionalizacije dečjeg slobodnog vremena –zastupljenosti sadržaja vanškolskih aktivnosti, sadržaja dokolice i namenskih prostora igre u dečjem slobodnom vremenu i prostorne autonomije, koja se povezuje sa percepcijom izvora rizika i procenom bezbednosti područja. Područja istraživanja – Mali Liman, Liman I i II, Telep i Bistrica, izabrana su u skladu sa postavljenim ciljem analize dečjeg urbanog

iskustva u zavisnosti od različitih prostornih koncepata i položaja sredine stanovanja. Takođe, područja istraživanja su proizvod različitih praksi urbane politike u različitim periodima urbanog razvoja Srbije, te kao takva pružaju mogućnost sagledavanja posledica ovih praksi na upotrebnu vrednost područja sa stanovništa mogućnosti dečjeg korišćenja. Pored toga što se ova područja razlikuju po svojim prostornim karakteristikama, razlikuju se i u odnosu na socijalni sastav, to jest, stepen homogenosti/heterogenosti stanovništa koje ih nastanjuje, čime je omogućeno da se urbano dečje iskustvo postavi u kontekst porodičnih karakteristika, prvenstveno društvenog sloja porodice deteta. U istraživanju je učestvovalo 60 dece uzrasta 10 i 11 godina (četvrti razred osnovne škole) koja stanuju na područjima istraživanja i njihovi roditelji. Opredeljenje da se urbani prostor sagleda kroz dečje iskustvo, zasnovano na prihvatanju teorijske orijentacije tzv. nove sociologije detinjstva po kojoj su deca vredna istraživačke pažnje sama po sebi i predstavljaju kompetentne društvene aktere, uticalo je na izbor tehnike istraživanja. Praksa dosadašnjih istraživanja sa decom pokazala je da tehnika poznata kao *Photo-elicitation Interview* (PEI) odnosno razgovor sa decom u kome se kao polazna osnova koriste fotografija koje su napravili, predstavlja heuristički plodnu tehniku u otkrivanju dečjeg razmišljanja o urbanoj sredini, učestvovanju u njoj i značenja koja joj pridaju. Podaci o porodičnom kontekstu prikupljeni su od roditelja pomoću dve tehnike: podaci o tzv. tvrdim varijablama – socioekonomskom položaju porodice, aktivnostima u slobodnom vremenu i **obicima neformalnih društvenih veza** prikupljeni su standardizovanim upitnikom, dok su podaci o stavovima i praksama roditelja prema institucionalizaciji dečjeg slobodnog vremena, opažanju primerenosti područja stanovanja deci, percepciji izvora rizika i bezbednosti područja stanovanja i praksama regulisanja dečje prostorne autonomije prikupljeni grupnim intervjuom. Rezultati istraživanja prikazani su u dva dela. U prvom delu predstavljena je analiza porodičnog konteksta preko analize: socioekonomskog položaja porodice, određenih elemenata stila života, stavova roditelja prema institucionalizaciji dečjeg slobodnog vremena, roditeljske procene primerenosti područja stanovanja potrebama i aktivnostima dece, percepcije izvora rizika na području stanovanja i stavova prema prostornoj autonomiji dece. U drugom delu rezultata istraživanja prikazana je dečja perspektiva, to jest njihovo iskustvo i korišćenje različitih gradskih prostora i sadržaja, odnos prema institucionalizovanim sadržajima slobodnog vremena, mogućnosti

formiranja dečjeg mesta i njihove karakteristike, percepcija rizičnih mesta na području stanovanja, stavovi prema samostalnom kretanju i postavljenim granicama prostorne autonomije.

U zaključnom razmatranju rezultati prethodne analize kritički su analizirani u skladu sa osnovnim ciljem rada. Na nivou konkretnog grada, ali i opštijih društvenih principa oblikovanja gradskih prostora i detinjstva pokazalo se da su dečje prostorne prakse ograničene delovanjem strukturnih činilaca – prostornog i porodičnog konteksta. Ograničenja prostornog konteksta rezultat su praksi urbane politike koja planiranu dečju upotrebu grada svodi na nivo stambenog naselja i na namenske prostore igre i obrazovanja, odnosno izvan ovih praksi i prostornih resursa za njihovo zadovoljavanje, deca se ne prepoznaju kao značajni i legitimni korisnici grada. Ograničenja porodičnog konteksta deluju preko društvenog položaja porodice deteta koji dobija dodatni značaj u kontekstu proizvodnje društveno segregiranih (homogenih) prostora i privatizacije i komercijalizacije gradskih sadržaja, pa i onih namenjenih deci. Proizvod delovanja strukturnih ograničenja dečjih prostornih praksi je urbano iskustvo svedeno na nivo susedstva, odnosno smanjena prostorna i socijalna kompetentnost dece čime se odlaže proces sazrevanja i odrastanja, ali i ograničava mogućnost društvene integracije. Takođe, moć dece da deluju izvan datih struktura, da formiraju svoje prostore reprezentacije ograničena je i obuhvata marginalne prostore, prostore koji se nalaze izvan interesovanja odraslih i/ili starije dece, odnosno čije ih korišćenje ne dovodi u konflikt sa njima. Tako, urbani prostor i po pitanju mogućnosti koje pruža deci predstavlja mesto reprodukcije društvenih nejednakosti, a ne inkluzivnu sredinu.

1 KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1.1 KONCEPT PROIZVODNJE PROSTORA - PROSTOR KAO PROIZVOD I KONTEKST PRAKSE

Preduslov adekvatnog razumevanja odnosa urbanog prostora i svakodnevnog života dece, načina na koji urbani prostor oblikuje (reprodukuje i/ili menja) dečju svakodnevnicu je razmatranje konceptualizacije urbanog prostora u društvenim naukama pa samim tim i u sociologiji.

Iako je stav da je grad složen socio-prostorni fenomen gotovo opšte prihvaćen u sociološkim pručavanjima grada, njegova prostorna dimenzija sve do 80-tih godina prošlog veka predstavlja relativno zapostavljenu teorijsku i empirijsku kategoriju. Zanimarivanje prostorne dimenzije grada u sociološkim analizama deo je opšte tendencije zanemarivanja prostora u društvenoj teoriji (opširnije: Friedland & Boden, 1994; Gieryn, 2000; Sayer, 2000; Urry, 2004; Zieleniec, 2007) u čijoj osnovi se nalazi podela prostora na fizički i društveni prostor, po kojoj je društveni prostor „pravi“ teorijski i empirijski predmet istraživanja društvenih nauka, pa i sociologije, dok fizički prostor predstavlja samo prigodnu spoljašnju datost, „posudu“ za smeštaj društvenih procesa, aktivnosti i odnosa, odnosno kontekstualni okvir odvijanja društvenog života. Poreklo podele prostora na fizički i društveni nalazi se u dominaciji¹ Njutnovog koncepta apsolutnog prostora u periodu formiranja sociologije kao posebne naučne discipline (Smith, 1984). Po Njutnu, prostor je apsolutan u smislu da predstavlja entitet po sebi, odnosno postoji kao realnost nezavisno od vremena, materijalnih predmeta, događaja i prostornih odnosa među njima, te samim tim postoji kao realnost nezavisno i od ljudske aktivnosti. Tako se apsolutni prostor povezuje sa svetom fizičkih, bioloških i geografskih fenomena, a područje ljudske aktivnosti, iako se ona odvija u fizičkom prostoru, ne može se ovim prostorom i objasniti jer on u svojoj apsolutnosti ostaje nedirnut njenom specifičnošću (Smith, 1984). Na ovaj način stvorena je mogućnost za konceptualizaciju društvenog prostora kao odvojenog od fizičkog. Za eksplicitno

¹ Pre nego što je Njutnov koncept apsolutnog prostora postao dominantan, prostor je posmatran kao jedinstven, apsolutan i relativan - fizički i društveni (opširnije: Smith, 1984).

eksplicitno formiranje pojma društvenog prostora „odgovoran“ je Dirkem koji je krajem 19. veka uveo pojam društvenog prostora insistirajući da je on potpuno različit i odvojen od fizičkog prostora, te ga je kao takvog moguće objasniti isključivo društvenim činjenicama.

Konceptualizacijom društvenog prostora kao odvojenog od fizičkog, predmet proučavanja sociologije nedvosmisleno je smešten u društveni prostor, dok se fizički prostor uključuje u analizu jedino kao prigodna spoljašnja datost, kao kontekstualni okvir društvenih procesa. Koncept fizičkog prostora kao kontekstualnog okvira društvenih procesa karakterističan je i za neoveberijanski teorijski pristup nove urbane sociologije u okviru koga se sociologija određuje kao „neprostorna društvena nauka“ (Sanders, 2005), pri čemu se ne isključuje mogućnost analiziranja prostorne organizacije, ali se poriče relevantnost prostorne forme kao predmeta istraživanja samog po sebi. Predmet sociologije su društveni odnosi i društveni procesi koji su smešteni u gradu, a prostor je važan za sociološko objašnjenje utoliko što se određeni društveni fenomeni koji su rezultat opštedruštvenih tendencija mogu ispoljiti u konkretnim područjima kao što su gradovi (Saunders, 1985). Prihvatanjem kontekstualnog shvatanja prostora, prostorna organizacija grada, njegova fizička forma kao praktična konstrukcija i korišćenje građene sredine, predstavlja predmet istraživanja arhitektonske teorije i urbanizma. Dati fizičkom prostoru veći značaj u sociologiji nije značilo samo zadiranje u predmetno područje druge discipline već i prekoračenje društvene determinacije što je povlačilo za sobom rizik prostornog fetišizma (Agnew, 2011). Upravo je insistiranje predstavnika čikaške škole na prostornim elementima grada, uticalo da se ovaj pravac označi kao prostorno-deterministički, iako su njeni predstavnici govorili i o socijalnim kontaktima koji nisu prostorno limitirani (Čaldarović, 1985: 85), a fizičku organizaciju grada posmatrali kao odgovor na organizaciju zanimanja i kulture (Vujović & Petrović, 2005).²

² Slično, u izlaganju razvoja sociologije prostora u Sloveniji, Zdravko Mlinar ističe kako 1960-tih godina nije afirmisao prostornu dimenziju u sociološkom istraživanju jer bi time prihvatio pretpostavke bilo prostornog bilo arhitektonskog determinizma. Zato je u svojim istraživanjima akcenat stavljao na uticaj prostorne udaljenosti na društvene veze i odnose na nivou stambenog naselja, uzimajući u obzir tip gradnje, različite kategorije stanovnika i dužinu boravka u naselju. (Mlinar, 2005).

1.1.1 PROSTORNI OBRT U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Društveni razvoj krajem 1960-tih, sagledavanje kompleksnosti i složenosti društvenog sveta podstakao je interesovanje za oblik i razvoj (urbanog) prostora kao i niz kritika kontekstualnog shvatanja prostora, dualizma društva i prostora. Ove kritike bile su smeštene u okviru šireg projekta razvijanja postpozitivističke društvene teorije, a njihovo uporište nađeno je u Lajbnicovom konceptu relacionog prostora³. Po Lajbnicu prostor (kao i vreme) ne postoji sam po sebi već se se konstituše kroz odnos između materijalnih objekata, predstavljajući strukturu odnosa određene vrste, odnosno poredak koegzistencije materije. Ukoliko je prostor poredak koegzistencije materije tada postoje različiti svetovi i prostori, jer je poredak prostora različit u različitim svetovima i jer različiti svetovi sadrže različite materije. Razlike u prostorima su proizvod razlika u stvarima (Harvey, 1996: 250-256).

Relaciono određenje prostora učinilo je sam pojam prihvatljivijim i pogodnijim za korišćenje u društvenim naukama i omogućilo je „prostorni obrt“, odnosno promenu položaja prostora u društvenoj teoriji. Prostorni obrt povezan je i sa razvojem poststrukturalizma, odnosno sa poststrukturalističkom sumnjom u naturalistička i univerzalna objašnjenja kao i u jednostrane istorijske naracije, ali i sa promenjenom društvenom stvarnošću (globalizacija ekonomije i kulture, razvoj informacionih tehnologija, pojava interneta, internacionalizacija potrošnje, povećanje kretanja ljudi – internacionalne migracije/turizam i dr.). Prostor počinje da zauzima važno mesto u društvenim naukama i to ne samo zato što se sve odvija u prostoru, već prvenstveno

³ Lajbnicove ideje posredno su ugrađene u Ajnštajnovu teoriju relativiteta čiji postulati čine osnovu koncepta prostora moderne fizike. Budući da je Lajbnic svoj koncept prostora bazirao na metafizici i filozofiji, njegov koncept nije imao uticaja na razvoj fizičke teorije. U 19. veku na sličan način Njutnove ideje kritikovao je Ernst Mah (Ernst Mach) čiji je rad uticao na Ajnštajna. Lajbnicove ideje su pak mnogo veći uticaj izvršile na društvene nauke odnosno na različite teorijske orijentacije unutar postpozitivističke paradigme, a on se takođe smatra i metafizičarem sajber prostora. Postavke relacionog i relativnog koncepta prostora su u principu veoma slične: kao i u slučaju Lajbnicovog relacionog prostora, i u konceptu relativnog prostora ugrađena je pretpostavka da prostor i vreme nisu odvojeni entiteti koji postoje nezavisno jedno od drugoga, trodimenzionalni prostori i jednodimenzionalno vreme, već realnost predstavlja relativni četvorodimenzionalni kontinuum prostor-vreme; Prostor je po Ajnštajnu relativan u dvostrukom smislu: prvo ne postoji jedan prostor već beskonačan broj prostora, pri čemu se naglašava savijanje prostora prilikom kretanja materije (Ajnštajn prostor opisuje kao generalno ravan (euklidski), ali i eliptički zakrivljen (neeuclidski) u oblastima u blizini kojih je prisutna materija, tako da umesto jedne euklidske geometrije postoje višestruke geometrije), i drugo, prostor je relativan u smislu da ne možemo govoriti o brzini kretanja bez prethodnog određenja referentnog okvira koji se određuje biranjem specifične materije kao osnove za njeno određenje. Zbog toga se sva kretanja određuju i mere u odnosu na materiju, a svi oblici merenja zavise od referentnog okvira posmatrača.

zato što *gde* se stvari događaju jeste od suštinskog značaja za saznanje i razumevanje *kako* i *zašto* se stvari događaju (Warf & Aries, 2009: 1, kurziv u originalu). Prihvatanje prostora kao relevantne kategorije u društvenoj teoriji znači nekoliko stvari: prvo, fizički prostor se posmatra kao inherentan kvalitet društvenog prostora pri čemu to ne podrazumeva samo da se prostor posmatra kao društvena tvorevina već da se prostorno konceptualizuje kao dimenzija ukupnog društvenog života; drugo, prostor se razume i teoretizuje kao neodvojiv od vremena. Društvene prakse i društveni procesi situiraju se u vremenu kao i u prostoru te sadrže i društvenu temporalnost i društvenu prostornost; i treće, koncept društvene prostornosti otvorio je mogućnost uključenja prostora u društvenu teoriju kao simboličke i egzistencijalne kategorije, odnosno obuhvata nivo subjektivnosti na kome egzistencijalnost i značenje čine važan deo prostornosti društvenih praksi (Simonsen, 1996).

1.1.2 RELACIONO SHVATANJE PROSTORA – TEORIJSKI PRISTUPI

Danas je u socioprostornim teorijama i istraživanjima, relaciono shvatanje prostora ugrađeno u različite teorijske pristupe – *neomarksistički* (Harvey, 1996; Lefebvre, 1991; Soja, 1985), *fenomenološki* (Casey, 2001; Sack, 1973; Tuan, 2001), *strukturacijski* (Pred, 1984; Urry, 1985) *performativni* (Gregson & Rose, 2000; N. Thrift, 2006).

Od posebnog značaja za urbanu sociologiju je koncept prostora razvijen u okviru radikalne geografije zasnovane na nizu marksistički inspirisanih teorijskih tradicija. U okviru ovog pristupa namera je bila da se fizički prostor objasni kao proizvod društvenih sila, odnosno kao “materijalni proizvod date društvene formacije” (Gottdiener, 1994). Svako društvo, preciznije svaki način proizvodnje stvara svoj sopstveni prostor te se prostor ne može shvatiti izvan društvenih odnosa koji ga proizvode (Harvey, 1996). Prostorna forma kapitalističkog grada potpuno je različita od prostorne forme feudalnog grada, a proizvodnja prostora postaje fundamentalna za reprodukciju konkretnog društva. Odnosno prostor je deo društvenih odnosa proizvodnje jer se reprodukcija društvenih formacija odvija i kroz prostor. Takođe, kada se prihvati da je organizacija prostora društveni proizvod, ne postavlja se više pitanje

njegovog postojanja kao posebne strukture sa pravilima formiranja i transformacije koja su nezavisna od šireg društvenog okvira, već postaje važan odnos između stvorenog, organizovanog prostora i drugih struktura u okviru datog načina proizvodnje (Soja, 1980). U konkretnom slučaju ovog rada, to bi značilo da je za istraživanje urbane dimenzije dečjeg svakodnevnog života, od ključne važnosti ne samo razumevanje načina proizvodnje prostora već i odnosa proizvodnje prostora i detinjstva kao strukturnog društvenog fenomena.

Upravo je bavljenje isključivo strukturnim aspektima urbanog prostora, ulogom prostora u konstituisanju i funkcionisanju kapitalizma, načinima na koje se procesi proizvodnje, reprodukcije i akumulacije kapitala, te reprodukcije rada manifestuju u socioprostornoj organizaciji grada, uslovalo zanemarivanje grupnih i individualnih aktivnosti (Gottdiener & Feagin, 1988), iskustva i značenja prostora (Löw, 2008). To je osnovna zamerka koja se upućuje radovima pripadnika neomarksističke orijentacije, političke ekonomije prostora koje su objavljivali tokom 1970-tih i 1980-tih godina.

Subjektivnim kategorijama, značenjem i doživljajem prostora, značajnošću prostora za postojanje u svetu naročito su se bavili predstavnici humanističke teorijske orijentacije u geografiji koja se razvila tokom 70-tih godina prošlog veka. Pravac se formirao pod uticajem fenomenologije, a kao odgovor na pozitivizam, koji je dominirao u geografiji tokom 1960-tih godina, i bio usmeren prvenstveno ka stvaranju normi i parametara ljudskog ponašanja u cilju postizanja efikasnog tehnološkog društva (Pickles, 1986). Usmeravanjem na odnos subjekta i prostora kroz oblast iskustva i doživljaja, humanistički geografi su zapravo uveli ove pojmove u ljudsku geografiju⁴ (Cresswell, 2009), a kao njihov najznačajniji doprinos geografiji označava se uvođenje pojma mesta kao relevantnog pojma u razumevanju prostora (Cresswell, 2009). Prostor je apstraktan – „obuhvata zapreminsku prazninu u kojoj su stvari, uključujući i ljude pozicionirani, a mesto je neposredno okruženje tela – arena akcije koja je u isto vreme fizička i istorijska, društvena i kulturna“ (Casey, 2001). Pretvaranje prostora u mesto odvija se kroz aktivnosti, odnosno iskustvo. Drugačije rečeno, kroz iskustvo prostor postaje smislen i pretvara se u mesto. „U početku, susedstvo je za novog stanovnika konfuzija slika, zamagljen prostor „tamo“. Upoznavanje susedstva zahteva

⁴ Pojmovni aparat pozitivistički orijentisane ljudske geografije činili su lokacija, prostorni obrasci, distanca. Takođe, posmatrajući ljude kao prvenstveno racionalna bića i kao objekte, ona nije bila zainteresovana za razmatranje načina kako ljudi doživljavaju svet, kako – jesu-u svetu (Cresswell, 2009).

identifikaciju značajnih lokaliteta kao što su ćoškovi ulica i arhitektonskih obeležja u okviru prostora susedstva (Tuan, 2001: 17), ili „...kada osećamo da nam je prostor dobro poznat on postaje mesto“ (ibid: 73). Centralni predmet analize za humanističke geografe tako nije prostor po sebi već način na koji se prostor transformiše u mesto i način na koji postaje ispunjen značenjem. Danas, mesto određeno kao jedinstvo **lokacije** (apsolutna tačka u prostoru sa specifičnim koordinatama i merljivim distancama u odnosu na druge lokacije) **lokaliteta** (materijalno okruženje za društvene odnose – izgled mesta) i **značenja** (osećanja i emocije koje mesto izaziva) koja mogu biti individualna ili kolektivna (Agnew, 2011; Cresswell, 2009), predstavlja opšteprihvaćen kritičko fenomenološki koncept u društvenim naukama.

Fenomenološkim pristupom prostoru, u analizu gradskog prostora uvedena je subjektivnost i proučavanje specifičnih značenja koja stanovnici pripisuju građenoj sredini. Ovim istraživanjima pokazalo se da iz perspektive svojih stanovnika grad može biti shvaćen kao gusta, kompleksna i često kontradiktorna mreža značenja (npr. Linč, 1974). Istovremeno, ona su imala i praktičan cilj – da se urbanim planerima, često zaokupljenim velikim ciljevima i projektima, ukaže na specifična značenja i percepcije urbanog prostora.

Dok se kao glavni nedostatak neomarksističkog pristupa navodi prenaplašavanje strukturnih procesa u razumevanju prostora, njihovo zanemarivanje predstavlja glavnu osnovu kritike humanističkog pristupa. Usmeravanjem na prostorne nivoe direktnog doživljaja (mikro nivoe) izvan fenomenološkog dometa ostaju širi društveni procesi koji se odvijaju na prostornim nivoima koji ne moraju biti direktno doživljeni (Harvey, 1996).

Mogućnost za integralni pristup prostoru pruža Lefevrova konceptualna trijada (Lefebvre, 1991), osmišljena kao kompleksno heurističko sredstvo (Merrifield, 2000) za razumevanje prostora kao istovremeno **rezultata strukturnih karakteristika društva i složenog kompleksa svakodnevnih aktivnosti i značenja**. Elementi trijade su: prostorne prakse/percipirani prostor, reprezentacije prostora/konceptualizovani prostor i prostori reprezentacije/življeni prostor.

Prostorne prakse/percipirani prostor obuhvataju: prostorna ponašanja, odnosno svakodnevne prakse koje obezbeđuju proizvodnju i reprodukciju prostora, konkretne prostorne lokacije i skup prostornih karakteristika svake društvene formacije (fizički

prostor), kao i telesno iskustvo prostora, odnosno aktivnosti čulne percepcije prostora. Prostorne prakse strukturiraju svakodnevnu pa i društvenu i urbanu realnost i obuhvataju puteve, mreže i obrasce interakcije koji povezuju mesta za rad, igru i slobodno vreme. Prostorne prakse obuhvataju proizvodnju i reprodukciju, konceptualno i življeno i obezbeđuju društvenu koheziju, kontinuitet i „prostornu kompetenciju“ (Lefebvre, 1991: 33). Prostorne prakse prožete su reprezentacijama prostora i pomažu nam da razumemo svakodnevni materijalni fizički prostor u kome institucije, kompanije i pojedinci organizuju svoje aktivnosti. Takođe, kroz svakodnevne prakse „prostor“ se dijalektički proizvodi kao ljudski prostor. Ovaj aspekt prostora pomaže da se na relativno kohezivan način obezbedi društveni kontinuitet i reprodukcija društvenih odnosa proizvodnje (Shields, 1999: 162). Na primer, Lefevr postavlja pitanje „Kako crkva može opstati bez crkava?“ (Lefebvre: 1974a: 55 prema: Shields, 1999: 162).

Reprezentacije prostora predstavljaju konceptualizovani prostor, prostor planera, urbanista, arhitekata, naučnika. Repezentacije prostora nastaju iz akumuliranog naučnog znanja sa primesama ideologije (te je u njih uvek ugrađena moć) i, operacionalizovane kroz urbane politike, vode do konstrukcije fizičkog prostora i prožimaju prostorne prakse. Za Lefevra konceptualni prostor je dominantni prostor svakog društva jer je povezan sa odnosima proizvodnje i sa društvenim uređenjem koje ti odnosi nameću. Tako je reprezentacija javnog prostora, ulice pre svega, modernog urbanizma kao mesta za promet ljudi i roba, odnosno povezivanja funkcionalno odvojenih gradskih delova, povezana sa zahtevima industrijskog razvoja, to jeste kapitalističkog sistema čija se ekonomija bazira na proizvodnji. Oblikovanje ulice kao mesta mešanja i preplitanja različitih sadržaja pre svega komercijalnog karaktera, predstavlja materijalizaciju reprezentacije javnog prostora postmodernog urbanizma utemeljene u zahtevima kapitalističkog ekonomskog sistema zasnovanog na potrošnji kao karakteristici postindustrijskog društva.

Prostori reprezentacije su direktno življeni prostori, to su prostori stanovnika i korisnika. Obuhvataju fizički i mentalni prostor. Ovi prostori se žive kroz povezivanje sa simbolima i slikama na način da prekrivaju fizički prostor (kao što su kuće Frank Lojda Rajta ili seoske crkve srednjeg veka) stvarajući simboličko korišćenje njegovih objekata. To su mesta ispunjena značenjem koja ljudi prepoznaju i o kojima imaju

iskustvo, te ovi prostori teže ka manje ili više koherentnom sistemu neverbalnih simbola i znakova.

Lefevrova koncepcija proizvodnje prostora zamišljena je da obezbedi jedinstvo fizičkog, mentalnog i društvenog prostora,⁵ te da dokaže da su društvo i prostor integralni jedno drugom. „Življena, konceptualna i percipirana područja moraju biti međupovezana tako da se „subjekt”, individualni član date društvene grupe, može kretati od jednog do drugog bez konfuzije”, piše Lefevr (Lefebvre, 1991: 40).

U središtu Lefevrovog pristupa proizvodnje prostora nalazi se pojam društvene prakse kojom se prostor osmišljava, stvara, koristi i doživljava, odnosno proizvodi. Isticanjem društvene prakse kao ključne za proces proizvodnje prostora omogućena je integracija ljudske prakse i prostora na nivou samog koncepta. Naime, aktivnost odgovorna za konceptualnu apstrakciju prostora – ljudska praksa – uvedena je u sam koncept, pa relativnost prostora nije više filozofsko pitanje već proizvod društvene i istorijske prakse. Prostor nije posuda već društvo proizvodi prostor. „Mi ne živimo, delujemo ili radimo „u” prostoru, već živeći, delujući i radeći mi proizvodimo prostor”(Smith, 1984: 85).

Epistemološki, praksa obezbeđuje medijaciju između materijalnog sveta kao kategorije prirode i prirodnog fenomena i društvenog sveta. Materijalni i društveni svet kao predmet istraživanja, zahtevaju svoje sopstvene i različite ontologije, epistemologije i metodologije, te nije moguće uključiti materijalnu sredinu u društvenu teoriju kao nezavisnu kategoriju. Teoretizacija veze između društvenog života i materijalne sredine može se sprovesti samo indirektno pomoću medijacije, a nju obezbeđuju prakse (Simonsen, 1996). Takođe, koncept prostora kao proizvoda prakse, implicira i redefinisane pojma konteksta. Kontekst se ne posmatra kao prethodno dat okvir za društvene prakse, već je naprotiv direktno uključen u konstituisanje društvenih praksi, baš kao što ove prakse, sa svoje strane formiraju kontekst. „Prakse se uvek odvijaju u kontekstu i beznačajno je govoriti o kontekstu izvan specifičnih društvenih praksi” (Simonsen, 1996: 507).

⁵ Na sličan način Sodža, na osnovu Lefevrove trijade formira trijalektiku prostora, pa razlikuje prvi prostor, drugi prostor i treći prostor. Prvi prostor čine materijalizovani odnosi i prakse, stvari u prostoru-materijalni svet; drugi prostor je konceptualni prostor, predstave o prostoru i treći prostor je življeni prostor koji obuhvata prvi i drugi prostor (realni i zamišljeni) (Soja, 1996).

Prostor tako predstavlja proizvod društvene prakse koji istovremeno strukturira praksu – kontekst prakse, čime se konceptualizacija prostora povezuje sa „novijim” sintetičkim pristupima u sociologiji prvenstveno sa teorijom strukturacije Antonija Gidensa i teorijom prakse Pjera Burdijea. Iako su se oba autora relativno malo bavili teoretizacijom prostora – Burdije je čak, zainteresovan prvenstveno za društveni prostor, smatrajući da geografski prostor prikriva pravu prirodu društvenih odnosa (Burdije, 1998) – teorijski pristupi i koncepti koje su razvili ocenjuju se pozitivno u odnosu na proučavanje prostora i prostornih odnosa.

Gidens se označava kao društveni teoretičar koji je u društvenu teoriju uveo prostor i vreme, odnosno razvio društvenu teoriju zasnovanu na aktivnoj artikulaciji vremena i prostora (Friedland & Boden, 1994) isticanjem da se strukturacija društvenih sistema u osnovi odvija u prostoru i vremenu (Giddens, 1985). Njegova teorija strukturacije (po kojoj postoji međupovezanost strukture i delatnosti: strukture su proizvod ljudske delatnosti, a delatnost se oblikuje i odvija u okviru date strukture), označava se kao povratak konkretnom, koja međupovezanost društvenih odnosa i prostorne strukture postavlja u fokus naučnog istraživanja (Gregory & Urry, 1985). Sledeći logiku dualnosti strukture i delatnosti, prostor se više ne može posmatrati kao pozornica na kojoj se život sekvencijalno odvija, već pre kao tesno povezan sa iskustvom. (Warf & Aries, 2009). Burdijeov pojam habitusa kao otelovljenja stečenih dispozicija ocenjuje se kao potencijalno plodan način razumevanja prostorno-vremenske ukorenjenosti društvenog života (Friedland & Boden, 1994), kao i ideja polja koja, pod uslovom da se društvo i prostor shvate kao međusobno konstitutivni, pruža mogućnost istraživanja kompleksnih prostornosti i razvijanja prostorne teorije prakse (Painter, 2000). Kada se razmatra doprinos ova dva autora teoriji prostora, pored navedenih koncepata i ideja, njihova dva stanovišta, jedno metateorijsko, a drugo metodološko, čine se posebno značajnim za istraživanje prostora i urbanog. Prvo, razumevanje prostora kao rezultata i konteksta prakse podrazumeva određeno shvatanje uloge aktera u ovom procesu. Tako na primer, po Lefevru, iako akteri svojim prostornim praksama proizvode prostore, oni su u svom delanju ograničeni strukturnim karakteristikama svog položaja, odnosno klasnom pripadnošću, tako da prostorne prakse uglavnom *reprodukuju* karakteristike društvenog sistema, a proizvedeni prostori su imitacije logike kapitalističke države Kod Gidensa, sa druge strane, dolazi do *izvesnog*

potcenjivanja strukturnih ograničenja (Spasić, 2004: 284) delanja. On prvenstveno ističe slobodu aktera da deluju kreativno i preobražavaju svoje okruženje, da *proizvode*, čime se stvara mogućnost za promenu, odnosno inovaciju (opširnije: Spasić, 2004: 270-285) što čini važan element novijih pristupa proučavanja procesa proizvodnje prostora (npr. Thrift, 2006; 2008). Drugo, Burdijeov prakseološki pristup kojim se prevazilazi dihotomija između objektivizma i subjektivizma, materijalnog i interpretativnog, fizičkog i semiotičkog područja, proučavanjem dijalektičkih odnosa između objektivnih društvenih struktura (polja) i strukturiranih dispozicija (habitusa) u kojima se strukture ostvaruju i koje teže da ih reprodukuju (Burdije, 1999: 148) može biti veoma koristan metodološki pristup u proučavanju urbanog (prostornog) fenomena, pa i odnosa urbanog prostora i detinjstva skrećući pažnju na strukturne karakteristike prostora koje deca putem strukturnih dispozicija (habitusa) ostvaruju i reprodukuju.

Značajnost aktivnosti (prakse) za određenje prostora, ističe se i u performativnom pristupu, pri čemu se kao konceptualno sredstvo za razumevanje društvenih praksi koriste pojmovi izvođenja (performance) i performativnosti (performativity). Za razliku od Gofmanovog dramaturškog pristupa (Gofman, 2000) u kome prostor predstavlja okvir – stage ili backstage – za izvođenje predstava, čime se naglašava značajnost razlikovanja javnog i privatnog prostora u konstituisanju karakteristika izvođenja, noviji pristupi naglašavaju značaj performativnosti za konstituisanje prostora (Gregson & Rose, 2000). Pojam performativnosti ukorenjen je u lingvističkom shvatanju performativnih iskaza, kao iskaza koji samim svojim izricanjem ostvaruju radnju koju opisuju te stoga poseduju moć.⁶ Modifikovan pojam performativnosti koristi Džudit Batler (Butler, 1990) u analizi procesa proizvodnje društvenih identiteta (konkretno, rodnog identiteta) da naglasi proces kojim se društveni identiteti proizvode kroz izvođenja.⁷ Gregson i Rouz proširuju koncept performativnosti na prostor, smatrajući da

⁶ Izgovaranje reči, opklada, obećanja, pretnji, zakletvi ne opisuje svet već ga menja, obavezujući govornika i uspostavljaajući odnos sa njegovom publikom te stoga poseduju moć.

⁷ Za razliku od izvođenja (performance) u okviru dramaturškog pristupa koje je pojedinačan, hotimičan čin, te podrazumeva svesne aktere (agente) koji postoje nezavisno od izvođenja, ali i performativnosti u lingvističkom smislu (kao čina kojim subjekt stvara ono što imenuje) Batler izvođenja određuje kao performativnost kao „reiterativne (ponavljajuću) i citatske prakse koje reprodukuju i/ili podrivaju diskurse i koje istovremeno proizvode i disciplinuju subjekte i njihova izvođenja. Izvođenja nisu rezultat slobodnog izbora već su regulisana društvenim normama i konvencijama, prožeta odnosima moći između izvođača, određena njihovim konkretnim društvenim položajem. Rodni identitet je izvođenje bez ontološkog statusa, ne postoji izvan izražavanja roda odnosno performativno se proizvodi neprestanim ponavljanjem.

prostor ne obezbeđuje strukturni kontekst akcije, to jest izvođenja se ne odvijaju u prethodno datim lokacijama: gradu, banci, restoranu, glavnoj ulici. Te „pozornice ne postoje pre izvođenja, već upravo specifična izvođenja stvaraju prostore, a pošto su izvođenja sama po sebi artikulacije moći, artikulacije konkretnog položaja subjekta i o prostorima se može razmišljati kao o performativnim odnosima moći. Prostor se proizvodi kroz ponavljanje izvođenja konkretnog položaja subjekta te se zbog toga o prostoru može govoriti kao o citatskom, iterativnom, nestabilnom i performativnom (Gregson & Rose, 2000: 447).

Dalje razrade performativnog pristupa prostora povezane su sa nereprezentacionim stilovima mišljenja koji pored aktivnosti, odnosa i interakcija (delanja) ljudi po ugledu na teoriju aktera-mreža (actors-network-theory (ANT)), ističu važnost stvari za konstituisanje prostora. Treft prostorne formacije određuje kao čulnu ontologiju praksi i susreta između različito raspoređenih tela i stvari – aktanata (Thrift, 2008). Takođe, nereprezentacioni stilovi mišljenja ističu nestabilnost citatskog procesa (procesa ponavljanja) zbog mogućnosti podrivanja društvenih normi kojima su regulisana izvođenja, a koje je moguće zbog proklizavanja između stvarnih izvođenja i normi/ideala koji se reprodukuju. Sačinjeni od izvođenja, aktivnosti i odnosa aktanata, prostori su nestabilni i dinamični, nalaze se u stalnom procesu ponovnog konstitisanja, te stoga otvoreni za promenu, odnosno inovaciju (Thrift, 2006).

Performativni pristup koristi se u istraživanju prostora ulice (domena odraslih) kao liminalnog prostora detinjstva. Ulica predstavlja mesto na kome se mladi bore protiv granica postavljenih od strane odraslih i kreću na put uključenja u svet odraslih. Zauzimanje ulice, posebno uveče kada sa nje odu odrasli, omogućava tinejdžerima da preuzmu fluidni identitet hibridnosti, osoba koje još nisu odrasle, ali nisu više ni deca. U tom smislu, ulica predstavlja mesto na margini, lokaciju na kojoj mladi prikazuju svoju nezavisnost, ambivalenciju i svoj javni identitet (Matthews, 2003).

Kombinujući Lefevrovo kompleksno shvatanje prostora sa strukturacijskom teorijom i epistemološkim postavkama kritičkog realizma (u čijoj osnovi se nalazi razlikovanje nužnih i kontingentnih odnosa, pri čemu prvi izražavaju neprostorne kauzalne moći i društvene procese, a drugi fizički prostor kao konkretan (kontingentan) nivo koji stvara različite uslove za odvijanje kauzalnih moći i društvenih procesa (videti: Sayer, 1985, 2000), Gotdiner (Gottdiener, 1994) razvija perspektivu proizvodnje

urbanog prostora po kojoj je urbana forma kompleksna artikulacija između strukture i delatnosti. Prostorni obrasci se razumevaju kao proizvedeni od strane sistema društvene organizacije koja je vertikalno (delovanje globalnih fenomena kao što su multinacionalne korporacije ili nova međunarodna podela rada na lokalno mesto) i horizontalno strukturirana (povezanost između grupa, institucija i onih koji poseduju resurse). Proces proizvodnje urbanog prostora obuhvata ekonomske, političke i kulturne snage koje su dijalektički povezane i koje se shvataju ne kao tri odvojene prakse, već putem teorije strukturacije koja ujedinjuje snage društvenog sistema sa voluntarističkim modelima ponašanja. Uvođenje subjektivnih aspekata, to jest razmatranje različitosti (identiteta) u proučavanjima grada omogućilo je: konceptualizaciju činjenice da različite grupe upotrebljavaju, odnose se i imaju različito iskustvo istog prostora u isto vreme, uvid da korišćenje prostora može biti različito od onog korišćenja koje mu pripisuju planeri koji oblikuju prostor, kao i da način upotrebe prostora varira od strane istih aktera u zavisnosti od promenjenog konteksta – ličnog, društvenog, vremenskog (Petrović, 2009: 11).

Relaciono shvatanje prostora primereno je prostornim analizama u savremenom globalnom kontekstu *vremensko-prostorne kompresije* (Harvey, 1989) koga oblikuju globalizacija, informacione i komunikacione tehnologije, intenziviranje transnacionalnih i translokalnih kretanja i jačanje sociokulturnih različitosti. Gradovi se posmatraju kao ključna mesta materijalizacije ovih makro društvenih trendova. U kontekstu globalizacije koja proizvodi transkontinentalne ili interregionalne tokove, mreže aktivnosti i interakcija i determiniše dešavanja u konkretnim mestima – lokalitetima, gradovima, regionima – prostor se ne može konceptualizovati kao fiksirana geografska posuda za društvene procese, kao statičan, zatvoren, zasnovan na jednom identitetu već samo kao relacioni, kao rezultat partikularne konstelacije društvenih odnosa, susreta i zajedničkih preplitanja na konkretnoj lokaciji. On je dinamičan, otvoren i karakterišu ga višestruki identiteti, te je stoga potencijalno konfliktni (Massey, 1993). Takođe, u savremenom kontekstu kretanje i komunikacija analiziraju se kao konstitutivni činoci formiranja prostora. Kretanje se određuje kao suštinska karakteristika društva 21. veka (Urry, 2000)⁸. Prostornom logikom

⁸ Dovedeno do kompulzije kretanje predstavlja važan deo savremene kulture. Putovanje je postalo suštinski deo života i fundamentalno ljudsko pravo, neophodno za porodični život, slobodno vreme, prijateljstvo i posao. Štaviše, savremeno shvatanje građanskosti uključuje ideju prava i dužnosti kretanja

savremenog (informatičkog) grada po Kastelsu dominiraju prostori tokova (sistem razmene informacija, kapitala i moći) nad prostorima mesta (lokacijama), (Kastels, 2005: 192). „Društvo kretanja“ ima i svoj urbanizam. To je integralni urbanizam čiji je osnovni cilj postići tok (Elin, 2004) u oblikovanju prostora. Mesto kao tok dozvoljava relativno lako kretanje ljudi, dobara, informacija, a njegovi bitni kvaliteti su hibridnost, povezivost, poroznost, pa osnovni element urbane strukture čine komunikacione mreže, a ne urbani blok ili susedstvo (Roberts, Lloyd-Jones, Erickson & Nice, 1999). Kretanje se posmatra i kao posebna vrsta kapitala (Kaufmann, Bergman & Dominique, 2004), pa predstavlja resurs odnosno činilac socijalne integracije i diferencijacije, ali i isključivanja, te stoga predstavlja novi oblik društvene nejednakosti i raslojavanja. Na vrhu ove nove lestvice društvene hijerarhije nalaze se prostorno mobilni oni za koje je prostor izgubio svoje ograničavajuće svojstvo, a na dnu, lokalno vezani koji su sprečeni da se kreću i koji žive u prostoru (Bauman, 2003). Sa stanovišta značaja kretanja za kontituisanje identiteta i socijalnu integraciju, postavlja se pitanje mesta dece kao društvene grupe u hijerarhiji kretanja. Deca jesu u odnosu na neke druge društvene grupe više vezana za lokalno ali to ne znači i da su izolovana od globalnih uticaja. Dečiji svetovi značenja su istovremeno i lokalni i globalni. Stvaraju se kroz lokalne kulture koje su delom oblikovane svojom povezanošću sa širim svetom. Upravo na nivou lokalnog (grada, pa i susedstva) kroz svakodnevne aktivnosti (npr. koristeći internet, gledajući televiziju, učeći strani jezik ili kapuera ples, odlaskom u McDonald's) deca aktivno inkorporiraju globalno u svoje identitete, pripremajući se za život u nestabilnom mobilnom svetu u kome će biti primorani da se kreću (Hörschelmann & Schäfer, 2005).

(Urry, 1999). Takođe, s obzirom na značajnost kretanja u savremenom društvu, jedan broj autora određuje kretanje kao novu sociološku paradigmu (Sheller & Urry, 2006; Shields, 1997; Urry, 2000; Cresswell & Merriman, 2011). Prilikom proučavanja kretanja uzimaju se u obzir sve vrste kretanja – ljudi, stvari, slika, informacija, ali i nepokretne infrastrukture, odmorišta (moorings), čvorišta (Cresswell & Merriman, 2011; Hannam, Sheller, & Urry, 2006) – aerodromi, parkinzi, luke, kao i mesta odvijanja kretanja – putevi, more, železnice, mostovi, pri čemu odmorišta i mesta odvijanja kretanja ne posmatraju kao strukturni i infrastrukturni kontekst kretanja već predstavljaju i aktere u proizvodnji kretanja (Cresswell & Merriman, 2011).

1.1.3 PROIZVODNJA PROSTORA SAVREMENOG GRADA – KONCEPTI I URBANE POLITIKE

Po Lefevru, reprezentacije prostora, povezane sa odnosima proizvodnje i društvenim uređenjem koje ti odnosi nameću, vode do konstituisanja fizičkog (urbanog) prostora, obezbeđujući na taj način reprodukciju društvenih odnosa. S obzirom na trajnost arhitektonskih dela i urbanističkih intervencija, izdvajaju se dva koncepta oblikovanja urbanog prostora od značaja za prostorno-funkcionalnu organizaciju današnjih gradova. Prvi je modernizam, u skladu sa kojim je oblikovan urbani prostor u kapitalističkom sistemu čija se ekonomija bazirala na industrijskom razvoju i proizvodnji – fordistički režim. Drugi koncept je postmodernizam karakterističan za aktuelnu postindustrijsku fazu razvoja, utemeljen u zahtevima kapitalističkog ekonomskog sistema zasnovanog na potrošnji – postfordistički režim. U odnosu na urbanu politiku, država blagostanja (moderna grad i fordistički režim) je afirmisala kolektivnu potrošnju, odnosno težila da dostigne odgovarajući kvalitet života u gradu obezbeđenjem dostupnosti ovih sadržaja što širem sloju stanovništva. Sa druge strane, urbana politika neoliberalne države (postmoderna grad i postfordistički režim) redukuje javne servise i prvenstveno je usmerena ka regulisanju aktivnosti tržišnih aktera u obezbeđivanju urbanih resursa neophodnih za poslovanje i odgovarajući kvalitet života u gradu (opširnije o savremenim konceptima razvoja grada: Petrović, 2008, 2009).

Istovremeno, bez obzira na različite političko-ekonomske karakteristike socijalističkih zemalja, prihvatanjem industrijskog razvoja kao svog osnovnog razvojnog cilja ove zemlje su prihvatile i osnovna načela modernizma u oblikovanju urbanog prostora, a što šira dostupnost sadržaja kolektivne potrošnje bio je i (proklamovani) cilj njihove urbane politike težeći da na taj način prostorno materijalizuju ideju jednakosti kao jedno od svojih osnovnih ideoloških načela. U fazi postsocijalističke transformacije, želja bivših socijalističkih zemalja da se uključe u globalne tokove, usmerava ih ka primeni postmodernog koncepta oblikovanja gradskog prostora, a odustajanjem od kontrole i preraspodele urbanih resursa ovo područje u velikoj meri prepuštaju tržišnoj regulaciji. Karakteristike urbane politike socijalističkog i postsocijalističkog društvenog sistema analiziraće se u drugom delu ovog rada u sklopu određenja kontekstualnog okvira istraživanja. Na ovom mestu iznose se koncepti i urbane politike gradova tzv. visoko razvijenih zapadnih zemalja, budući da njihovo

iskustvo, definicije modela razvoja, regulacija javnih gradskih sadržaja i prostora, uređenje odnosa između određenih sektora i aktera urbane politike predstavljaju relevantan kontekst postsocijalističkih zemalja.

Moderno (industrijsko) društvo, orijentisano ka efikasnosti, funkcionalnosti, racionalnosti, kontroli, higijeni, progresu, veri u nauku i u mogućnost dominacije čoveka nad prirodom, fizičku strukturu tradicionalnog grada sa mračnim, nepravilnim, uskim ulicama, pretrpanim i nehigijenskim kvartovima i njegovu funkcionalnu izmešanost vidi kao nered i haotičnost, izvor zaraze i bolesti. Osmanova rekonstrukcija Pariza posmatra se kao tipičan primer usaglašavanja urbanog prostora sa novim vremenom (Castex, Depaule, & Panerai, 1989; Gidion, 2002; Stevenson, 2003). Široki bulevari zamenili su uske ulice, a na mestu slamova našle su se monumentalne građevine, parkovi i trгови. Novi prostori (bulevari i avenije) olakšali su trgovinu, kretanje i okupljanje ljudi (održavanje parada kao sredstva izražavanja simboličke moći Drugog carstva), ali istovremeno i kontrolu nepoželjnog okupljanja (sprečavanje formiranja barikada i organizovanje protesta) i podstakli lokalni ekonomski razvoj. Prodavnice, kafei i restorani na bulevarima pružili su novoj buržoaskoj društvenoj klasi, novo urbano iskustvo.

Najznačajnija društvena promena od važnosti za urbanu prostornu organizaciju, desila se u oblasti rada. Naime, nakon uvođenja industrijskog načina proizvodnje dolazi do prostornog razdvajanja porodice od preduzeća, mesta stanovanja od mesta rada. „Ne radi se tamo gde se živi, ne živi se tamo gde se radi: ovaj princip ne važi samo ako su u pitanju stan i radionica, nego važi za čitavu gradsku četvrt“ (Arijes & Dibi, 2004: 30-31). Odvajanjem stanovanja i rada privatni prostor, prostor kuće-doma postaje primarni prostorni okvir za ljudske socijalne i emotivne živote. Kuća je „postala mesto za jelo, primanje gostiju i vaspitanje dece“ (Mumford, 1988: 429) te osnovni kontekst za porodicu koja reprezentuje moderni domaći ideal roditelja i dece koji žive zajedno formirajući nuklearnu porodicu.

Početak 20. veka uvođenjem tejlorigma u industrijsku organizaciju rada, industrijska arhitektura stiče značaj i ugled. Fabrike se grade namenski da bi odgovorile novim zahtevima organizacije rada i prostorno se izdvajaju iz gradskog tkiva. Raste značaj infrastrukture i puteva. Urbanom pejzažu dodate su železnice, fabrike, skladišta, neboderi, radnički kvartovi, nova predgrađa za srednju klasu, auto-

putevi. Opsednutost mašinama i funkcionalnošću je karakteristika ovog perioda (Elin, 2004). Da bi se obezbedilo da gradovi funkcionišu kao dobro podmazane mašine, uvodi se razdvajanje funkcija kroz zoniranje prostora. U Atinskoj povelji, manifestu modernog urbanizma, tradicija i tradicionalni elementi grada se zanemaruju i negiraju. „Sunce, zelenilo i prostor su tri osnovna materijala urbanizma, a njegove ključeve čine četiri funkcije: stanovati, raditi, razonoditi se, saobraćati“ (Le Korbizije, 1965: 36). Gradski prostor se tako funkcionalno specijalizuje (rad, stanovanje, rekreacija), a saobraćajna mreža obezbeđuje naizmeničnu vezu između ovih prostora koji teže da se međusobno isključe.

Teorijski uobličene ideje modernog urbanizma u periodu između dva svetska rata, masovno počinju da se primenjuju u periodu obnove i izgradnje gradova posle Drugog svetskog rata i to prvenstveno na gradnju velikih stambenih kompleksa „sa kućama visoke spratnosti za stanovništvo sa niskim primanjima“ (Stevenson, 2003: 86) u kapitalističkim zemljama, dok su u socijalističkim zemljama ove stambene celine činile najbolji deo stambenog fonda i bile su namenjene uglavnom višim društvenim slojevima. Ovi stambeni kompleksi poznati kao *nova stambena naselja*, usled primene novih metoda i savremenih tehnologija, građeni su brzo i na relativno jeftinom (ruralnom ili prigradskom) zemljištu sa već postojećom (iako često neadekvatnom) saobraćajnom mrežom. Budući da su zasnovana na tipiziranom planiranju, imaju određene zajedničke karakteristike: broj stanovnika od pet do deset hiljada, tipizirane stambene zgrade (veliki stambeni traktovi i/ili kule) postavljene slobodno u prostoru formiraju otvorene blokovske strukture, školski objekt predstavlja stožer koncepta i prostorne organizacije, pešačka i kolska kretanja se strogo razdvajaju, grade se sa malo ili nimalo radnih mesta, vanstambeni sadržaji osmišljeni kao „racionalni supstituti za tradicionalne oblike stanovanja“ (Dženks, 2007: 9) planiraju se i grade kao posebni fizički okviri (opširnije o konceptu ovih stambenih kompleksa videti: Radović, 1995). Takođe, u okviru *novih stambenih naselja* deca dobijaju namenske prostore – igrališta.

Funkcionalnom diferencijacijom gradskog prostora ukida se izmešanost gradskih funkcija karakteristična za tradicionalni grad. U odnosu na urbanu morfologiju, primena principa funkcionalističkog urbanizma dovela je do promene strukture osnovnog elementa urbanog prostora, urbanog bloka, što je uticalo na funkcionalnost urbanog javnog prostora, odnosno mogućnosti njegovog korišćenja i posledice koje ima

na određene vidove praksi stanovnika (Castex et al., 1989), što je jedno od centralnih pitanja prilikom promišljanja i analize prostorne dimenzije grada.

Urbani blok određen kao skup zgrada (arhitektonskih oblika) organizovanih po određenoj logici, sa svojim prostorno-morfološkim karakteristikama, korišćenjem zemljišta, gustinom izgrađenosti, programsko-funkcionalnim karakteristikama, njihovim grupisanjem i prožimanjem, kao i prostornom dostupnošću, odnosom između izgrađenih i neizgrađenih delova, karakteristikama javnih prostora i komunikacionom mrežom, ali i određenim društvenim sadržajem i karakteristikama, aktivnostima, društvenim kontaktima i vezama, predstavlja značajnu socioprostornu jedinicu posmatranja prilikom istraživanja urbanog prostora.

Za tradicionalni grad karakterističan je zatvoreni urbani blok koji se određuje kao prostor sačinjen od skupa parcela ograničen ulicama na čijim su regulacionim linijama postavljene zgrade i gde postoji jasna razlika između spoljašnjeg (ulica) i unutrašnjeg prostora (dvorište). Otvoreni urbani blok sa objektima postavljenim slobodno u prostoru, izvan regulacione linije ulice, bez razlika između spoljašnjeg i unutrašnjeg blokovskog prostora, pojavljuje se u modernom gradu. Promena prostorne strukture urbanog bloka, odnosno otvaranje urbanog bloka u skladu sa zahtevima modernog urbanizma za čistim vazduhom i insolacijom, praćeno promenama u tipološkim svojstvima objekata (slobodno stojeći traktovi i kule) i njihovom spratnošću dovodi do radikalne transformacije jednog od osnovnih elemenata gradskog prostora – ulice. Ova transformacija zahvata uličnu strukturu u celini, od prostora za prolaz pešaka i vozila do načina oblikovanja redova stambenih objekata u njoj. Kontinuitet uličnih nizova koji definiše ulične gabarite zamenjuje se mnoštvom diskretnih tačaka. Nestanak klasične ulice dovodi do dezintegracije prostora i otežane mogućnosti orijentacije. Promena prostornih karakteristika ulice korespondira sa promenom njenih funkcija u modernom gradu. Javni prostori, u modernom gradu, gube brojne i višestruke funkcije koje su imali u tradicionalnom gradu i od mesta na kojima se odvijao veći deo društvenog života i koja su imala značajnu integrativnu ulogu za društveni sistem, kao simbolički prostori za proizvodnju i transmisiju lokalnog identiteta (Enezor, 2002) postali su sadržajno svedeni, mesto saobraćaja, mesta anonimnosti i neformalnih susreta, bez podsticaja za socijalne kontakte i bez mogućnosti za odvijanje različitih aktivnosti.

Sociološke dimenzije i posledice prostorne organizacije urbanog dela u smislu otvorene/zatvorene blokovske strukture uglavnom se zasnivaju na opservacijama (prema: Živković, 1975). Generalno se smatra da zatvoren blok sa klasičnom ulicom obezbeđuje kanalisanu cirkulaciju ljudi, veću živost naselja, jače osećanje pripadanja, izraženiju identifikaciju građana sa sredinom i snažniju socijalnu kontrolu od koje u znatnoj meri zavisi ponašanje ljudi na javnim mestima (Živković, 1975: 43). Sa druge strane, otvorena blokovska struktura stvara osećanje usamljenosti, otežava identifikaciju građana sa sredinom, ljudi ostaju nepoznati jedni drugima, komunikacija ljudi je razbijena, prisutna su osećanja usamljenosti, ugroženosti i straha (ovo je utvrđeno istraživanjima stanovanja u visokoj spratnosti). Ova osećanja se pojačavaju slabom osvetljenošću prostora između zgrada, kojom se stvaraju i povoljniji prostorni uslovi za huliganska i siledžijska ponašanja (Živković, 1975). Ono što nije opservacija već nalaz novijeg istraživanja je da odsustvo koncepta klasične ulice i uličnog života predstavlja izvor straha i anksioznosti povezanih sa rizicima (Tomanović & Petrović, 2006). Time je potvrđeno mišljenje jedne od najvatrenijih kritičarki *grada bez ulica*, Džejn Džekobs, da ulice i trotoari predstavljaju najbolje primere gradske kompleksnosti, koji osim što obezbeđuju protok vozila i pešaka imaju i druge važne funkcije: osiguranje bezbednosti, uspostavljanje kontakata i funkciju asimilacije dece (Jacobs, 1977). Područja otvorene blokovske strukture negativno se ocenjuju i sa aspekta mogućnosti snalaženja u prostoru. Smatra se da je u ovim prostornim celinama snalaženje otežano kao posledica nepostojanja prostornih i oblikovnih razlika: različitih razmera znakova, za opšte snalaženje (visinski reperi) i za neposredno snalaženje (ambijenti), različitih prostornih tipova (ulice, trgovi...), razlika unutar jednog prostornog tipa (glavna i sporedna ulica, trgovi različitih namena), različitih tipova sadržaja (javne i stambene zgrade), razlika unutar jednog tipa zgrade (traktovi, soliteri), razlike u jednoj stambenoj zgradi (između prizemne i krovne etaže, između dveju fasada obuhvaćenih jednim pogledom i sl.). Kad nema navedenih razlika, snalaženje u prostoru se svodi na odbrojavanje istovetnih elemenata (zgrada, ulaza, prozora), te se zasniva na čisto spekulativom procesu, umesto na spoju subjektivnih slikovnih merila i misaonog procesa (Kara-Pešić, 1986: 91).

Već početkom 1970-tih godina, oblikovanje i uređenje gradova po principima modernog urbanizma i arhitekture ocenjeno je kao promašaj (Blake, 1977). Neke stambene celine oblikovane po ovim principima su čak i srušene. Rušenje jednog

takvog naselja Čarls Dženks označava kao kraj modernizma (Dženks, 2007). Kritike usmerene ka apstraktnim tehnicističkim principima planiranja, ka monofunkcionalnosti, nepovezanosti i sadržajnoj svedenosti urbanog prostora (npr. Jacobs, 1977) rezultirale su u formiranju postmodernizma kao pravca u urbanizmu i arhitekturi koji je trebalo da ispravi greške modernističkog oblikovanja gradova. Mešavina i pluralizam postaju dva osnovna načela postmodernog urbanog dizajna (Dženks, 2007). Gradski sadržaji se povezuju, funkcije se integrišu. Grad se prihvata kao mozaik fragmenata koji povezani čine jedinstvenu celinu (Rowe & Koetter, 1988). Uvažava se identitet lokalnog. Inspiracija za oblikovanje prostora nalazi se u istoriji i tradiciji. Prostorne forme tradicionalnog grada (urbani blok, ulica, trg) doživljavaju renesansu. Građevine se postavljaju na regulacionu liniju ulice da bi se dobio maksimalan prostor za zadnja dvorišta i oživljavanje gradskog života na ulicama, koje se vide kao mesta kolektivne prakse. Cilj novog urbanizma je da u otuđenim modernim susedstvima preformulacijom filozofije gradnje, integrišući privatni stambeni prostor sa okolnim javnim prostorom i njegovim brižljivim planiranjem i dizajniranjem, ožive „osećaj zajedništva“ (Talen, 1999).

Pojava postmodernizma u arhitekturi i urbanizmu može se posmatrati kao reakcija na neuspeh modernizma da tehnologijom reši urbane probleme, ali i kao povezana sa promenama političkih i socijalnih struktura nastalih kao posledica razvoja nove faze kapitalističkog ekonomskog sistema, odnosno prelaska iz fordizma u postfordizam⁹, koji se zasniva na režimu fleksibilne akumulacije kapitala, odnosno u kome se akumulacija kapitala ostvaruje kroz inkorporaciju potrošnje u mehanizam rasta. Sa ovog stanovišta, postavlja se pitanje koja vrsta javnih prostora se proizvodi u gradovima čija se ekonomija više ne bazira na industriji već na uslugama. Takođe, morfološke intervencije postmodernog urbanizma u urbani prostor, zatvaranje urbanog bloka i povratak tradicionalne ulice, ne znače i konstituisanje i afirmaciju javnog prostora kao bitnog elementa ostvarivanja prava na grad, kao javnog dobra – resursa koji je podjednako dostupan i koji mogu koristiti svi članovi društva.

U odnosu na političke karakteristike društvenog sistema, afirmacija socijalne države i kolektivne potrošnje u urbanoj politici države blagostanja (moderni grad i

⁹ Na teorijskoj ravni dominantni analitički okvir transformacije savremenih gradova u kontekstu promena tipa kapitalističkog sistema, od fordističkog ka postfordističkom, jeste koncept urbanog režima (opširnije: Petrović, 2009).

fordistički režim) podrazumevala je da javni prostori, naročito parkovi, igrališta, rekreativni prostori, predstavljaju javno dobro i uslugu koju je potrebno učiniti pristupačnom što širem sloju stanovništva (Banerjee, 2007). Ovi prostori bili su brižljivo planirani i strogo regulisani, a glavna pitanja odnosila su se na adekvatnost prostora i distributivnu pravdu koja se u njima ostvaruje. Sa druge strane u urbanoj politici neoliberalne države (postmoderni grad i postfordistički režim), vođenog procesima privatizacije i deregulacije javni sektor veoma retko strateški planira formu i karakter javnog područja, niti predstavlja ključno mesto integracije urbanih odnosa.

U savremenom kontekstu, javni sektor predstavlja samo jedan od mnogih aktera koji se, u težnji da se uklopi u tokove koje je tržište već stvorilo (Smith, 2002), takmiči za pristup resursima i kontrolu agendi i koji je primoran na uvođenje inovacija i privlačenje investicija, kojima njihovi gradovi postaju atraktivni potrošački i kulturni centri (Harvey, 1987). U procesu ekonomskog restrukturiranja gradovi su izgubili svoj status centara proizvodnje, pa se programi regeneracije, koji nude mogućnost za nove oblike ekonomskih aktivnosti baziranih na potrošnji doživljavaju kao relativno jednostavno, brzo i nekomplikovano rešenje za nastale probleme (Zukin, 1995). Urbana politika nema za cilj prevazilaženje društvenih nejednakosti u prostoru kreiranjem prostora kolektivne potrošnje, već postaje primarno fokusirana na kreiranje poslovne klime, na stvaranje pogodnosti u cilju privlačenja kapitala – investicija i što kvalitetnije radne snage koja se najpre integriše kroz privatizovanu potrošnju. Prostori individualizovane potrošnje¹⁰ postaju bitan element identiteta i promocije grada, a konzumerizam činilac socijalne integracije (Petrović, 2009: 44-45).

Zbog smanjenja dobara i usluga koje je obezbeđivala država, odnosno smanjenja gradskih budžeta (Banerjee, 2007) i uvođenja tržišnih principa poslovanja u domen javnih usluga, gradske vlasti su prinuđene da se oslanjaju na privatna partnerstva u obezbeđivanju i oblikovanju javnih prostora. Partnerski odnos između gradskih uprava i privatnih preduzimača ostvaruje se ili tako što gradovi prodaju privatnicima vlasništvo nad javnim prostorima ili prenose na privatnike obavezu obezbeđenja i upravljanje

¹⁰ Idealna prostorna forma individualizovane potrošnje u postmodernom gradu je šoping mol. Naizgled prostor koji je dostupan svima, prvenstveno je komercijalno orijentisan, a principi njegovog oblikovanja i upravljanja zasnivaju se na zaštiti vlasništva i ostvarenju finansijske dobiti, pa se prioritet daje potrošnji i sigurnosti, što se postiže uvođenjem komercijalnih sadržaja, organizacijom prostora, nadzornim tehnologijama i regulacijom ponašanja (Goss, 1993; Loukaitou-Sideris & Banerjee, 2007). To je prostor u kome aktivnosti koje ne podrazumevaju potrošnju predstavljaju oblik devijacije (Atkinson, 2003).

javnim prostorima¹¹ (Francis, 1988; Nemeth, 2009). Rezultat ove saradnje je pojava novog oblika javnog prostora – *javnog prostora u privatnom vlasništvu*. Iako se pretpostavlja da su javni prostori u privatnom vlasništvu deo javnog područja, pravno oni su u privatnom vlasništvu. Privatni vlasnici u oblikovanju i upravljanju ovim prostorima rukovode se prvenstveno privatnim interesom – zaštitom vlasništva i ostvarenjem finansijske dobiti. Takođe, privatni vlasnici nisu u obavezi da obezbede slobodu govora, izražavanje religioznih i političkih uverenja, a imaju i pravnu prerogativu da isključe ljude čije je ponašanje u nesaglasnosti sa njihovim interesima (Nemeth, 2009).

Težeći da zaustave opadanje lokalne ekonomije koje se dešava sa deindustrijalizacijom i primorane na preduzetničko ponašanje, gradske uprave koriste karakteristike javnih prostora u privatnom vlasništvu u oblikovanju javnih prostora, te on postaje dominantni model oblikovanja urbanog javnog prostora. Javni urbani prostor „pakuje se u zone potrošnje“ nalik šoping molovina (Aurigi & Graham, 1997) čime se javni prostor pretvara u komodifikovan potrošački prostor (Reeve, 1996). U kontekstu javno privatnog partnerstva džentrifikacija postaje „globalna urbana strategija“ koja obezbeđuje akumulaciju kapitala za takmičarske urbane ekonomije (Smith, 2002). Preoblikovanje grada za srednju klasu podrazumeva mnogo više od stanovanja. Stvaraju se čitava područja koja integrišu stanovanje sa ostalim funkcijama. Osnovni cilj postaje stvoriti estetski privlačan, uzbudljiv, zabavan, predvidljiv i siguran prostor, što se postiže uvođenjem komercijalnih sadržaja i kontrolom prostora pomoću dizajna, nadzornih kamera i regulacije ponašanja. Sadržaji, organizacija prostora i aktivnosti promovišu željenu selektivnost korisnika ohrabrujući zaštitu jednih i obeshrabrujući korišćenje drugih (Van Melik, Van Aalst, & Van Weesep, 2007).

Kako je sigurnost osobina koja privlači i stanovnike sa visokim primanjima i investitore i turiste (Raco, 2003), sigurnost prostora postaje izuzetno važna karakteristika javnih prostora u savremenom gradu. Insistiranje na sigurnosti kao ključnom kvalitetu javnog prostora navodi Nan Elin na zaključak da u postmodernom

¹¹ U zamenu za obezbeđenje uređenja javnih prostora građevinskim preduzimačima se obezbeđuju poreske olakšice ili, kao što je slučaj u SAD, dodatni prostor (bonus prostor) odnosno građevinski investitori dobijaju dodatnu površinu za izgradnju, ukoliko se obavežu da obezbede i urede javni prostor (opširnije: Nemeth, 2009).

gradu „forma sledi strah“¹² (Ellin, 2001). Pri tome briga za sigurnost manje reflektuje zabrinutost za sigurnost stanovnika, a više strah da će prisustvo socijalnih razlika imati negativne finansijske posledice (Bannister & Fyfe, 2001). Neformalna društvena kontrola karakteristična za tradicionalne javne prostore, zamenjuje se organizacijom prostora (Nemeth, 2009), dizajnom (Atkinson, 2003; Davis, 1992; Flusty, 1997), nadzornim kamerama (Brown, 1995; Koskela, 2000) i regulacijom ponašanja (Francis, 1988; Mitchell, 1995). Tradicionalni javni gradski prostori kao što su na primer parkovi redizajniraju se pa postaju visoko regulisani prostori u pogledu prikladnog ponašanja, načina i vremena korišćenja (Francis, 1988; Mitchell, 1995). Budući da je u oblikovanju i upravljanju novim javnim prostorima prioritet sigurnost, a ne reprezentacija raznolikosti urbanog života i socijalna interakcija, ovi novi javni urbani prostori nazivaju se, *pseudojavni* ili *rekreativni prostori* (Mitchell, 1995). To su – mesta reda, kontrolisane rekreacije i spektakla. Pseudojavni prostori kao komercijalno usmereni prostori, maksimalnog nadzora podrazumevaju pripitomljavanje javnog prostora i, smanjujući rizik od neplaniranih društvenih susreta, promovišu familijarnost privatizovanih mesta (Džekson, 2002). U okviru ovakvog konteksta određene društvene grupe i pojedinci kao što su beskućnici, mladi, etničke manjine doživljavaju se kao preteće (Banerjee, 2007; Mitchell, 1995). Pristup javnom prostoru postaje privilegija, a ne pravo. Praksa maksimalnog nadzora označava „eroziju javnog prostora zbog narušavanja osnovnih principa njegovog funkcionisanja javnog nadzora i otvorenog pristupa“ (Petrović, 2009: 110).

Komercijalizacijom javnih prostora izgrađena forma postaje tržišni proizvod prvenstveno namenjen bogatim korisnicima, pretežno posetiocima, a ne lokalnim grupama koje se obično kulturno, pa čak i fizički isključuju (Džekson, 2002). Takođe, činjenica da finansijska moć kreira javne servise, znači i njihovu nejednaku prostornu distribuciju, oni se smeštaju u džentrifikovanim enklavama dok su siromašna područja neprivlačna za smeštaj komercijalnih sadržaja.

Smanjenje državnog investiranja u javne prostore znači i smanjenje investiranja u parkove i rekreativne prostore, pa i prostore namenjene deci, a povećava se

¹² Ekstremni primer prostorne forme u savremenom gradu koja sledi strah su tzv “ograđene zajednice” karakteristične naročito za Sjedinjene Američke Države (Low, 2001). Pristup ovim stambenim kompleksima je strogo ograničen i kontrolisan u cilju zaštite od socijalnih opasnosti, tako da i javni pristupni prostori predstavljaju privatne prostore.

investiranje u komercijalne prostore, odnosno dolazi do redukovanja javnih servisa i mogućnosti građana da pozivanjem na proklamovana prava zahtevaju odgovarajuću dostupnost i kvalitet urbanih resursa (Petrović, 2009: 44-45). Sindi Kac smanjenje državnog investiranja u javne prostore namenjene deci povezuje sa padom ekonomske vrednosti dece iz radničkih porodica i siromašne dece za globalni kapital i sa njihovim zanemarivanjem od strane srednje klase koja na tržištu kupuje usluge za svoju decu te ne lobira za kvalitetne javne prostore za svu decu (Katz, 2004). Stoga, intervencije preduzetnički orijentisane urbane politike u javni prostor, bez obzira na morfološki oblik javnog prostora koji bi trebalo da podstakne interakciju, imaju za posledicu porast socioprostornih nejednakosti i dualizaciju savremenog grada u kojoj se osnovna linija raslojavanja odvija na liniji zbrinuti (korisnik redukovanih javnih servisa) i samostalni (korisnik privatizovanih sadržaja) čovek (opširnije Petrović, 2009: 45-46). Preduzetnička urbana politika koja dovodi do smanjenja javno organizovanih sadržaja ima negativne posledice kako po sredinu koju deca koriste, ali i na samu decu koja kao društvena grupa raspolazu sa ograničenim finansijskim resursima i prvenstveno zavise od finansijskih resursa svoje porodice.

1.2 DETINJSTVO KAO SPECIFIČNA DRUŠTVENA PRAKSA

U odnosu na razlikovanje apsolutnog i relacionog prostora, s početka ovog poglavlja, u savremenim uslovima kretanja, prožimanja, međudelovanja, ljudi, kapitala, stvari, kultura, primena apsolutnog koncepta prostora na proučavanje grada deluje neadekvatno, odnosno o prostornoj dimenziji grada ne može se razmišljati kao o neutralnoj, zatvorenoj posudi društvenih odnosa. Prostor nastavlja da oblikuje društvene odnose u relativno stabilne forme teritorijalne organizacije. Međutim, usmeravanjem samo na ovaj aspect, izvan dometa ostaju načini na koje različiti i kompleksni društveni procesi, odnosi, aktivnosti i ponašanja oblikuju i transformišu prostornu konfiguraciju grada, kao i načini na koje grad kao konkretna prostorna forma strukturise društvene odnose, aktivnosti i ponašanja – proces dvostruke strukturacije koga obeležavaju preplitanja, međudelovanja, integracija, diferencijacija, konflikti. Razumevanje ovog

procesa omogućava koncept relacionog prostora i sa njim povezana perspektiva proizvodnje prostora. Razumevanje procesa proizvodnje prostora predstavlja preduslov u osvetljavanju urbane dimenzije dečje svakodnevice, budući da urbani prostor čini strukturni kontekst, integralni deo dečjih svakodnevnih aktivnosti, odnosa, percepcija i iskustava. Sa druge strane, strukturne karakteristike detinjstva ugrađene su u urbani prostor i određuju prostorni kontekst dečjih života. Teorijske postavke i koncepti razvijeni u okviru tzv. nove sociologije detinjstva, koja detinjstvo posmatra kao društvenu tvorevinu, a decu kao društvene aktore (Frenes, 2004; Praut & Džejms, 2004), pružaju mogućnost za razumevanje svakodnevnih praksi detinjstva u skladu sa kojima se oblikuje prostor odnosno koje prostor podržava i/ili onemogućava.

Konceptualizacija detinjstva kao društvene tvorevine pružila je mogućnost da se o detinjstvu više ne razmišlja kao o „prirodnoj“ univerzalnoj biološkoj fazi života kroz koju deca prolaze na svom putu odrastanja, već kao o relativnoj kategoriji, skupu istorijski i kulturno promenljivih ideja, odnosa, aktivnosti i iskustava. Određenje detinjstva kao društvene tvorevine podrazumeva analizu detinjstva kao strukturnog obeležja društva, trajnog elementa društvenog života bez obzira na promenljivost njegovih individualnih članova i njegovu istorijsku promenljivost, kao i strukturnog fenomena (strukturisanog i strukturirajućeg) uporedivog sa drugim društvenim strukturama (Qvortrup, 1994). U tom smislu, razmatranje detinjstva podrazumeva analizu širih društvenih procesa koji u interakciji konstituišu društvene prakse koje određuju detinjstvo (Alanen, 1988). U analizi odnosa urbanog prostora i detinjstva kao posebno značajni izdvajaju se procesi institucionalizacije i familizacije kao strukturni procesi oblikovanja i ispoljavanja detinjstva u savremenom društvu.

Procesi institucionalizacije i familizacije detinjstva odvijali su se paralelno sa širim društvenim transformacijama. Do sedamnaestog veka pojam detinjstva nije postojao (Arijes, 1989), a stvarnost detinjstva je bila značajno drugačija u odnosu na današnju. Period detinjstva je kratko trajao. Čim bi dete dostiglo fizičku spremnost za rad, počinjalo je da radi, odnosno ulazilo je u svet odraslih. Društveni svet dece bio je integrisan sa društvenim svetom odraslih. Razvojem industrijskog načina proizvodnje rad se izdvaja iz porodičnog života (porodica prestaje da bude osnovna proizvodna jedinica društva), a nešto kasnije deca se isključuju iz procesa plaćenog rada (prvo deca iz viših klasa, a kasnije i deca iz radničke klase) i posvećuju obrazovanju kao

preduslovu uključivanja u društvo koje usled prelaska na industrijski način proizvodnje zahteva kvalifikovanu radnu snagu. U kasnijoj fazi razvoja, uključivanje žena na tržište rada dovelo je do institucionalizacije čuvanja dece formiranjem obdaništa i dnevnih boravaka (Phadraig, 1994). Kao specifična karakteristika visoko razvijenih društava u odnosu na dečju svakodnevicu navodi se povećana institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena. Prostor i vreme današnje dece su izrazito strukturisani i organizovani. Deca provode više vremena baveći se umetnošću, muzikom, glumom, plesom i sportom nego bilo koja druga društvena grupa (Zinekar prema: Ennew, 1994: 133). Fudbal igraju u sportskim klubovima, a ne na ulicama, a umesto na drveće penju se na pentralice na igralištima. Kao rezultat povećane institucionalizacije detinjstva svakodnevni život današnje dece umnogome se odvija između tri institucionalna okvira: kuće, obdaništa/škole i ustanova za provođenje slobodnog vremena.

Oduzimanjem porodici ekonomske funkcije, unutarporodični odnosi sve više se zasnivaju na emotivnim vezama, a ne na ekonomskim interesima. Zabranom dečjeg rada, emocionalna vrednost deteta začeta u periodu romantizma, sve jasnije prevladava nad njegovom ekonomskom vrednošću (Zelizer, 2004). Ovim procesima deca se smeštaju u kuću kao njihov primarni prostorni okvir i u porodicu, odnosno privatnu sferu, kao gnezdo ljubavi i pažnje, sa roditeljima odgovornim za njihovo zdravlje i socijalizaciju, a njihova svakodnevica se svodi na obrazovanje i igru koji imaju funkciju pripremanja za odraslost.

Budući da današnja deca sve više vremena provode u institucionalnim sredinama, može se dovesti u pitanje značaj porodice u životima dece i kuće kao primarnog prostora dece (Näsman, 1994). Međutim, istovremeno sa sve većom institucionalizacijom i profesionalizacijom detinjstva, sve veća važnost se pridaje kućnom okruženju i odgovornosti roditelja. Zapravo, profesionalne intervencije se strukturiraju u okviru ideološkog diskursa porodičnog života i roditeljske odgovornosti, te se smatra da su roditelji i porodice primarno mesto staranja o deci (Brannen & O'Brien, 1995). Proces familizacije detinjstva pojačavaju proces rekonstruiranja socijalne države, odnosno privatizacija socijalne reprodukcije, neoliberalna klima i opadanje poverenja u ekspertsko mišljenje (Gidens, 1998). Posmatrajući detinjstvo u istorijskoj generacijskoj perspektivi, Džulija Brannen zaključuje da dok je početkom prošlog veka detinjstvo u nekom pogledu bilo kolektivno iskustvo zajednice (slobodno vreme dece

nisu organizovali roditelji već se ono organizovalo u lokalnoj zajednici i zahtevalo je dečje aktivno učešće, odnosno od dece se očekivalo da se sama zabave, pri čemu su ulica, škole, crkve, lokalni bioskop bili ključni prostori dečje zabave), danas, koncept „aktivnog roditeljstva”, u skladu sa opštim trendom samoregulišućeg subjekta, podrazumeva da roditelji kreiraju detinjstvo svoje dece od obrazovanja i brige za sigurnost i bezbednost do organizacije slobodnog vremena (Brannen, 2004) i formiranja društvenih veza i kontakata (Karsten, 2010; Tomanovic, 2004). Tako, u kontekstu naglašene institucionalizacije dečjeg slobodnog vremena, porodica predstavlja mesto planiranja, odlučivanja i organizovanja svakodnevnog života dece (Näsman, 1994). Istraživanjima rađenim u različitim društvenim i kulturnim kontekstima (SAD, Velika Britanija, Holandija, Srbija) utvrđeno je da je stepen institucionalizacije slobodnog vremena dece značajno određen društveno-ekonomskim položajem porodice (Karsten, 1998; Lareau, 2000; Lareau, 2002; Tomanovic, 2004; Tomanović, 2010a; Tomanović-Mihajlović, 1997). Tako, ograničeni ekonomski resursi radničkih porodica ograničavaju dečje učešće u organizovanim aktivnostima. Deca iz radničkih porodica nisu uključena u organizovane aktivnosti, ili u njima učestvuju u znatno manjoj meri od dece iz porodica srednjeg sloja. Slobodno vreme provode igajući se i družeći se sa vršnjacima i članovima porodice. Retko napuštaju prostor stambenog naselja. Njihov svakodnevni prostor ograničen je na kuću, školu/obdanište i stambeno naselje. Sa druge strane, deca iz porodica srednjeg sloja uključena su u brojne aktivnosti – časove muzike, glume, balet, strane jezike, sportove, odlaze u bioskop i pozorište.

Pored ekonomskih resursa, koji su svakako veoma značajni za uključivanje dece u različite organizovane aktivnosti provođenja slobodnog vremena, zabeleženo je i da su razlozi za uključivanje/neuključivanje dece u ove aktivnosti povezani sa shvatanjem prirode detinjstva i kulturnom logikom odgajanja dece koji se razlikuju u odnosu na klasnu pripadnost porodice. Roditelji radnici mnogo manje svoju decu vide kao projekat koji treba razvijati. Deca jednostavno jesu, sa karakteristikama, veštinama i talentima koji se shvataju kao fiksni i statični (Vincent & Ball, 2007). Radničke porodice kao strategiju odgajanja dece primenjuju „ostvarenje prirodnog rasta”, odnosno veruju da sve dok svojoj deci obezbeđuju ljubav, hranu i sigurnost, ona će se razvijati i napredovati (Lareau, 2002: 748–9). Takođe, radničke porodice ekonomski i socijalni kapital investiraju tako da deci obezbede materijalnu sigurnost, te stoga smatraju da je

formalno obrazovanje važno pošto obezbeđuje veštine i kvalifikacije neophodne za buduće zaposlenje. Aktivnosti u slobodnom vremenu ne smatraju se toliko važnim, one se pre posmatraju kao sredstvo kontrole dečjeg slobodnog vremena – učešćem u njima deca nemaju vremena da besposličare na opasnom prostoru ulice (Tomanovic, 2004). Sa druge strane, za roditelje srednje klase aktivnosti u slobodnom vremenu predstavljaju indikator dobrog roditeljstva, imperativ uspešne socijalizacije, sredstvo za unapređenje dečjih talenata. Aktivnosti slobodnog vremena su važne u sticanju društvenih veština (timski rad, fer-plej, pomaganje drugima) i poželjnih ličnih osobina (samopoštovanje, samopouzdanje i samosvesnost, disciplina posvećenost i odgovornost) koje pomažu deci da se razviju u dobro formirane ličnosti i sposobne funkcionalne odrasle (Dunn, Kinney, & Hofferth, 2003). Roditelji srednje klase slobodno vreme dece posmatraju kao resurs i prilikom njegove strukturacije vode računa da se ono ne protraći već da se što korisnije iskoristi. Učešće u aktivnostima provođenja slobodnog vremena predstavlja način sticanja kulturnog kapitala (Tomanovic, 2004), pokušaj da se “napravi” dete srednje klase i obezbedi klasna reprodukcija, u društvenom kontekstu u kome se ona čini neizvesnom (Vincent & Ball, 2007).

Usled naglašene institucionalizacije slobodnog vremena, deca iz porodica srednje klase manje vremena provode u spontanoj igri i druženju kao i aktivnostima koje su sami inicirali i organizovali. Roditelji su glavni organizatori njihovih aktivnosti. Negativan aspekt strukturiranja dečjeg vremena je preterana organizacija koja ponekad dovodi do preopterećenosti deteta (Lareau, 2000; Tomanovic, 2004). Takođe, deca iz porodica srednje klase razvijaju zavisnost od roditelja budući da ih oni odvoze na te aktivnosti (Lareau, 2000), čime se ograničava njihova prostorna autonomija i kompetencija. Sa druge strane, deca iz radničkih porodica u ograničenom fizičkom prostoru raspolazu sa više prostorne autonomije i društvenim prostorom koji je odvojen od društvenog prostora odraslih. I dok se neučestvovanje dece iz radničkih porodica u organizovanim aktivnostima provođenja slobodnog vremena i svedenost njihove svakodnevice na relativno samostalno snalaženje i upravljanje prostorom stambenog naselja, može nostalgичno posmatrati kao replika dečje ulične kulture s početka 20. veka i sa stanovišta razvojne paradigme oceniti pozitivno (kao mogućnost razvijanja samostalnosti), na društvenom nivou ono predstavlja način reprodukovanja društvenih nejednakosti i ukazuje na strukturalna ograničenja dečje svakodnevice koja su određena

društvenim položajem i habitusom porodice. Autonomija dece iz radničkih porodica tada postaje isključenost, a njihova sloboda više kao „sloboda od“ nego „sloboda za“.

Takođe, pored toga što roditelji srednje klase imaju značajnu ulogu u organizovanju društvenog života svoje dece, oni imaju značajnu ulogu i u formiranju dečjih društvenih kontakata, bilo zato što društveni krugovi roditelja određuju prijateljstva dece (Karsten, 2010) ili što učešće deteta u organizovanim aktivnostima provođenja slobodnog vremena za dete znači i proširivanje društvenih prostora i povećanu kompleksnost društvenih mreža (Tomanovic, 2004). Tako se nejednakoj distribuciji kulturnog kapitala pridružuje i nejednaka distribucija socijalnog kapitala u odnosu na slojnu pripadnost porodice.

Posledica institucionalizacije dečjeg slobodnog vremena je zatvaranje dece u dečji svet, u posebno oblikovana područja i fizički ograničene prostore, kao i stvaranje generacije dece koja više nego ikad ranije zavise od ekonomskih i kulturnih resursa svoje porodice, od spremnosti roditelja da troše vreme i novac na njihove aktivnosti (Frenes, 2004). Takođe, sa aspekta dečjeg razvoja i socijalizacije, institucionalizacija dečjih aktivnosti i okruženja, iako joj je cilj da poveća dečju kompetentnost, može imati suprotan efekat – može smanjiti društvenu i komunikativnu kompleksnost igranja, a time i sposobnost igre da podstakne učenje, redukovanjem kompleksnosti vršnjačkih interakcija i komunikacije (Frenes, 2004).

Familizacija detinjstva podrazumeva i prenošenje odgovornosti za sigurnost i bezbednost dece na porodicu, te dovodi do „privatizacije bezbednosti“ (Katz, 2001)¹³ i znači da roditelji procenjuju eventualne rizike i opasnosti te razvijaju različite strategije njihovog savladavanja. U skladu sa diskurzivnim povezivanjem grada i opasnosti, koje je još naglašenije porastom opšte nesigurnosti i rizika u društvima kasne modernosti (Bek, 2001), veliki deo rizika i opasnosti koje prete deci situiraju se u gradskom prostoru, preciznije javnom gradskom prostoru, bez obzira što podaci pokazuju da znatno više dece strada u kući nego na javnom prostoru (Harden, 2000). Percepcija javnih prostora kao rizičnih vodi do povećane roditeljske nesigurnosti i anksioznosti u

¹³ Privatizacija bezbednosti, kao posledica privatizacije socijalne reprodukcije, stvorila je uslove za pojavu i rast industrije za bezbednost dece, kao dela industrije kućnog nadzora. Njeni proizvodi omogućavaju roditeljima daljinsko nadgledanje dece, vaspitača i svih onih koji u odnosu sa decom (kamere se koriste za kontrolu dadilja, deca se nadziru putem monitora, pokretnih monitora, elektronskog sistema praćenja i sl.) i pružaju privatno rešenje problema, odnosno rešenje na mikro skali problema koji su društveni i političko-ekonomski (Katz, 2001).

odnosu na spoljašnji svet, što proizvodi povećanu regulaciju dečjih aktivnosti (Jenkins, 2006) i ograničavanje njihovog samostalnog kretanja. Na osnovu rezultata brojnih istraživanja rađenih u različitim zemljama, bez obzira na manje varijacije između pojedinih zemalja (Nemačka/Velika Britanija na primer, videti: Hillman et al., 1990), može se zaključiti da je u poslednjih nekoliko decenija, samostalno korišćenje javnih prostora (igra napolju bez nadzora), samostalno kretanje¹⁴ (odlazak u školu, odlazak kod drugova), kao i celokupno područje kretanja (home range) dece, smanjeno kao posledica povećane anksioznosti roditelja (Blakely, 1994; Carver et al., 2007; S. Gaster, 1991; Hillman et al., 1990; Karsten, 1998; O'Brien, Jones, Sloan, & Rustin, 2000; van Vliet, 1983; Veitch, Robinson, Ball, & Salmon, 2006). Glavni roditeljski strahovi kad je u pitanju urbani prostor odnose se na strah od saobraćaja, strah od nepoznatih ljudi (stranger danger), strah od kriminalnog i devijantnog ponašanja i strah od druge dece (npr. Tomanović & Petrović, 2006).

Porodične strategije koje se koriste za smanjenje rizika i opasnosti prvenstveno se odnose na kontrolu dečjeg ponašanja i kretanja i obuhvataju manipulaciju prostorom, vremenom, mestima i ljudima (Hillman et al., 1990, M. O'Brien et al., 2000, Backett-Milburn, 2004). Primena određene strategije zavisi od uzrasta deteta, pola kao i uzrasnog položaja deteta (starije/mlađe) u porodicama sa više dece (Backett-Milburn, 2004), percepcije dečje zrelosti, percepcije rizičnosti sredine, pri čemu ona nije povezana toliko sa fizičkom infrastrukturom područja (postojanje biciklističkih staza, pešačkih prelaza i sl.) koliko sa strahom od nepoznatih ljudi i opštom nesigurnošću (Valentine & McKendric, 1997), kao i sa strahom od kriminalnog i devijantnog ponašanja (Blakely, 1994). Uključivanje dece u različite organizovane aktivnosti provođenja slobodnog vremena takođe predstavlja praksu kontrole dečjeg ponašanja i kretanja. Prakse kontrole ugrađene su i u koncept dobrog roditeljstva. Dozvoljavanje deci da lutaju po susedstvu bez pratnje odraslih ili da se igraju sama napolju je pokazatelj nemarnog ili neodgovornog roditeljstva (O'Brien et al., 2000; Valentine, 2004).

Dve relativno nove taktike koje se koriste u strategijama kontrole dečjeg kretanja radi smanjenja rizika su voženje dece i korišćenje savremenih tehnologija, to jest mobilnog telefona. Roditelji voze decu da bi ih zaštitili od saobraćaja i opasnosti

¹⁴ Procenjuje se da je u Engleskoj smanjenje broja saobraćajnih nesreća u kojima su žrtve deca upravo posledica ograničavanja samostalnog kretanja dece (Hillman et al., 1990).

koje vrebaju u javnom prostoru. Međutim, praksa voženja dece ne mora biti motivisana prvenstveno kontrolom i nadgledanjem. Korišćenje različitih sadržaja namenjenih deci koji su često u većim gradovima kao ostrva razbacani na mapi grada, pretpostavlja da deca ne mogu sama stići do njih već su primorana da se oslanjaju na pomoć roditelja. Posmatrano sa ovog aspekta, korišćenje roditelja kao vozača obogaćuje dečju svakodnevicu omogućavajući im učeće u raznovrsnim prostorno udaljenim aktivnostima (Zeiher, 2003). Takođe, praksa voženja dece može biti posledica praktične racionalnosti (voze ih jer i sami idu istim putem), dečje želje (deca sama iniciraju i organizuju vožnju jer žele da se voze) ili izbegavanja sukoba između dece (starije dete, koje može samo da ide, vozi se jer se vozi mlađe dete) (Fotel & Thomsen, 2004). Sa druge strane, praksa voženja dece smanjuje njihovu prostornu i socijalnu kompetenciju (Ward, 1978), odnosno stvara zabrinutost u pogledu mogućnosti dece koja se prevoze u privatnom prostoru kola da dožive javni gradski život i mogućnosti da nauče kako da izađu na kraj sa brojnim neplaniranim događajima u gradu. Pored posledica koje praksa razvoženja dece ima na dečji razvoj, zapažene su i šire društvene posledice. Razvoženjem dece povećava se vreme koje roditelji koriste za razvoženje i time se smanjuje njihovo slobodno vreme. Razvoženje predstavlja opterećenje za posao posebno majki i dovodi do pojave velike saobraćajne gužve (London npr.) u vreme putovanja u školu i iz škole (Moran, 2011: 133). Takođe, praksa razvoženja u suprotnosti je sa ekološkim modelima putovanja (Black, Collins, & Snell, 2001), a na široj društvenoj skali, ova pitanja povezana su sa zabrinutošću o uticaju privatnog kretanja na civilno društvo i javnu sferu (Bauman, 2000; Sheller & Urry, 2000).

Nove tehnologije, među kojima i mobilni telefoni, postaju sve popularnije sredstvo kontrole dečjeg kretanja. Za decu, posedovanje mobilnih telefona predstavlja novi činilac u formiranju identiteta i socijalizacije putem koga sklapaju i razvijaju prijateljstva, tračare i dogovaraju društvene aktivnosti, ali i sredstvo sticanja ugleda i integracije u grupu vršnjaka. Nošenje mobilnih telefona roditeljima omogućava nadgledanje prostornog kretanja dece pre nego njegovo ograničavanje. Uz nošenje mobilnih telefona roditeljska pravila postaju fluidnija (Pain et al., 2005). Deci koja nose mobilne telefone roditelji ređe postavljaju vremensku granicu za povratak kući. Deci nošenje mobilnih telefona omogućava šire prostorno kretanje bez direktnog nadzora, postavlja odnose sa roditeljima na nove osnove, jačajući dečju pregovaračku moć u razgovorima o tome kuda im je dozvoljeno da idu, a istovremeno im pruža i više mogućnosti za kršenje roditeljskih

pravila, te olakšava nesankcionisano istraživanje prostora koji se inače smatraju neprikladnim za njih, čime se povećava dečja prostorna sloboda. Uz mobilni telefon moguće je lakše izbeći roditeljski nadzor, ali i uspostaviti kontakt sa njima.

Međutim, korišćenje mobilnih telefona kao načina kontrole dečjeg kretanja je u priličnoj meri kontradiktorno. Dok sa jedne strane, roditeljima omogućava relaksiraniji odnos prema dečjem samostalnom kretanju, sa druge strane, posedovanje mobilnih telefona može decu dovesti u rizik i opasnost. Krađe mobilnih telefona čine više od trećine svih ličnih krađa u Engleskoj i Velsu, a polovina ukradenih telefona ukradena je od osoba mlađih od 20 godina (prema: Pain et al., 2005). Takođe, nošenje mobilnog povećava rizik od saobraćajnih nesreća, jer dok razgovaraju deca manje pažnje obraćaju na to šta se dešava oko njih; es-em-es poruke mogu biti sredstvo kojim pedofili kontaktiraju dete pošto prvi kontakt ostvare putem interneta; mobilni telefon može biti uzrok nasilništva među mladima kao i sredstvo maltretiranja vršnjaka. Tako se postojećim rizicima i opasnostima koje prete deci u javnim prostoru dodaje i nošenje mobilnog kao potencijalna opasnost za dete, te nošenje telefona pre preoblikuje nego što smanjuje roditeljsku zabrinutost.

Na osnovu iznetog u kontekstu naglašene institucionalizacije i familizacije savremenog detinjstva porodica predstavlja nezaobilazni strukturni kontekst analize razumevanja dečjih geografija, dečje percepcije, iskustva i korišćenja urbanog prostora.

1.3 PROSTORNI RESURSI SAVREMENOG GRADA I SVAKODNEVNE PRAKSE DETINJSTVA

Konceptualizacijom prostora kao društvenog proizvoda omogućeno je da se prostorna forma grada posmatra kao materijalizacija reprezentacija prostora povezanih sa dominantnim načinom proizvodnje i društvenim odnosima koje ti odnosi podrazumevaju, kao proizvod prakse, koja istovremeno strukturise prakse svakodnevnog života u ovom slučaju dece, čineći njihov kontekst, te na taj način oblikuje (reprodukuje/ili menja) dečju svakodnevnicu.

Razumevanje praksi u skladu sa kojima se prostor oblikuje omogućeno je konceptualizacijom detinjstva kao strukturne karakteristike društva, odnosno analizom procesa institucionalizacije i familizacije detinjstva kao strukturnih procesa oblikovanja praksi savremenog detinjstva. U prethodnom poglavlju prikazana je povezanost ovih procesa sa širim društvenim transformacijama, njihova međusobna povezanost, način na koji oblikuju dečju svakodnevicu i uloga porodice u svakodnevnom životu današnje dece. U ovom poglavlju pažnja će se posvetiti prostornim aspektima ovih procesa, odnosno prostornim resursima, namenskim i nenamenskim, savremenog grada za dečje aktivnosti kretanja, igre i provođenja slobodnog vremena.

S obzirom na pojedine elemente procesa proizvodnje prostora, reprezentacije prostora, prostorne prakse i prostore reprezentacije, odnos urbanog prostora i detinjstva može se izraziti na sledeći način:

Sastavni deo reprezentacija prostora su diskurzivne konstrukcije detinjstva preko kojih se ideje, predstave i „saznanja“ o deci prenose u društvu“ (Alanen, 2004: 349, navodnici Alanen) i makro trendovi njegovog oblikovanja. Tako je diskurzivno povezivanje detinjstva i nevinosti utemeljeno u romantičnoj predstavi detinjstva i sa druge strane, povezivanje grada i opasnosti dovelo do percepcije gradske sredine kao neadekvatne za život dece i svođenja javnog domena dece na nivo susedstva. Takođe, svođenjem dečje svakodnevice na obrazovanje i igru i institucionalizacijom ovih aktivnosti, posebna pažnja se posvećuje koncipiranju i zasnivanju prostora i sadržaja namenjenih ovim praksama. Škola i igralište dominiraju u reprezentacijama prostora za decu u savremenom gradu. Ako ostavimo po strani školu kao prostorni kontekst obrazovanja, dečje igralište kao teritorijalno omeđen prostor specifične namene predstavlja prostornu manifestaciju institucionalizacije jednog segmenta dečjeg slobodnog vremena odnosno igre u savremenom gradu, a njegove prostorne karakteristike značajno su određene konceptualizacijom igre u okviru razvojne paradigme posmatranja detinjstva.

Predstave o detinjstvu i njegove strukturne karakteristike ugrađene su u formu i funkcionalne karakteristike urbanog prostora kako onog namenjenog deci tako i onog koji im nije namenjen, određuju način i mogućnosti korišćenja urbanog prostora i formiraju njegovo značenje. Na ovaj način obezbeđena je reprodukcija društvenih odnosa, u ovom slučaju reprodukcija strukturnih karakteristika detinjstva.

Uključivanje u analizu aktivnosti i značenja prostora (Lefevrove prostorne prakse i prostori reprezentacije) kao konstitutivnih elemenata njegove proizvodnje pruža mogućnost da se proučavanjem prostorne stvarnosti svakodnevnog života dece, njihovih aktivnosti i odnosa u okviru datih prostora sagleda način na koji deca odgovaraju na makrostrukture, u kojoj meri prostor podržava i/ili onemogućava svakodnevne dečje aktivnosti, kao i u kojoj meri deca svojim aktivnostima reprodukuju ili menjaju strukturne karakteristike detinjstva ugrađene u urbani prostor. Tako na primer, iako planeri mogu odrediti igralište kao prostor za decu, dečja percepcija ovog prostora može uticati da se njemu pripíše drugačije značenje i da se ono ne koristi za igru. Uključivanjem značenja koja prostor ima za decu ne otkrivaju se samo dečje „intimne geografije“ (Philo, 2000), već i njihova sposobnost (moć) da svojim prostornim praksama, simboličkim povezivanjem sa određenim prostorom i procesom identifikacije izazovu dominante reprezentacije prostora i prisvoje ga, odnosno kreiraju svoj **prostor reprezentacije** menjajući time strukturne karakteristike svoje svakodnevice.

1.3.1 DISKURZIVNE KONSTRUKCIJE DETINJSTVA I URBANI PROSTOR

Generalno istraživanja odnosa detinjstva i urbanog prostora uglavnom vode do konceptualizacije dece kao zanemarene društvene grupe koja prolazi kroz različite oblike socioprostorne marginalizacije. Socioprostorna marginalizacija se posmatra kao empatička karakteristika odrastanja u zapadnim društvima, bez obzira što se njeni oblici mogu razlikovati i što je neka deca mogu iskusiti više od druge (Matthews & Limb, 1999). Marginalizacija se povezuje sa činjenicom da su u izgrađenu sredinu utisnute vrednosti odraslih i društvena ograničenja nametnuta njihovim nadziranjem. Kris Dženks smatra da se može koristiti analogija sa korovom kao biljkom koja raste na pogrešnom mestu kada se govori o položaju dece u gradu (Jenks, 2005). Čak i tamo gde su deca prisutna na javnim prostorima, radnička stambena naselja i gradovi zemalja Trećeg sveta, ona se posmatraju kao nelegitimni korisnici sredine odraslih (Young & Barrett, 2001). Zapravo, položaj dece na javnim gradskim prostorima predstavlja još jedan paradoks (Kvortrup, 2004) u odnosu između detinjstva i društva odraslih. Dok se sa jedne strane naglašava značaj samostalnog kretanja i nezavisnog korišćenja javnih

prostora za dečji razvoj i kao preduslov ostvarenja grada koji je prijateljski nastrojen ka deci (child-friendly city), sa druge strane postoji tendencija da se ona isključe sa javnih prostora i ograniči njihova prostorna autonomija.

Javni gradski prostori su značajan prostorni resurs za dečje svakodnevne prakse – igru, kretanje, druženje. Javni prostori, ulica pre svega, predstavlja za decu i mesto učenja – mesto razvijanja prostorne i socijalne kompetencije, u smislu mogućnosti razumevanja sredine i pronalaženja svog mesta u njoj, kao i obučavanja za ulazak u svet odraslih (Cahill, 2000; Matthews, 2003). Prostorna autonomija omogućava deci da uče da vode računa o sebi i da izlaze na kraj sa novim situacijama, izazovima i pretnjama sa kojima bivaju suočeni; da istražuju uzbudljivo i neočekivano, sreću nove ljude, skupljaju informacije i znanja koja koriste u drugim kontekstima; da sklapajući poznanstva izgrade osećaj pripadanja i povezanosti sa lokalnom zajednicom; razvijaju nezavisnost, što doprinosi formiranju samopouzdanja i samopoštovanja. Takođe, prostorna autonomija pruža deci mogućnost slobodnog izbora kao i mogućnost da iskuse prednosti i rizike povezane sa takvom slobodom. Javni prostori za decu, naročito tinejdžere predstavljaju pozornicu (Lieberg, 1995), važan činilac formiranja identiteta (Malone, 2002; Matthews, 2003; Olwig, 2003) u odnosu na svoje vršnjake i druge članove društva. Korišćenje javnih prostora pruža deci mogućnost razvijanja društvenih veza i kontakata (Morrow, 2003) kao i mogućnost da učestvuju u razvoju društvenog i kulturnog kapitala svojih lokalnih zajednica (Weller & Bruegel, 2009).

Ograničavanje dečje prostorne autonomije u savremenom gradu povezano je između ostalog sa percepcijom grada kao neadekvatne sredine za život dece za koju je sa jedne strane „odgovorna“ romantična prosvetiteljska ideja deteta kao nevinog, spontanog, bespomoćnog i zavisnog bića, a sa druge strane formirana dihotomija urbano/ruralno, po kojoj grad predstavlja veštačku sredinu, udaljenu od prirode, mesto rizika, otuđenja, diskontinuiteta i nestabilnosti. Sredina u kojoj vrebaju mnogostruke opasnosti i rizici ne može biti pogodno mesto za život i razvoj nevinih, neiskusnih i osetljivih stvorenja kakva su deca. Selo, sa druge strane, predstavlja oličenje tenisovske zajednice. To je inkluzivna, harmonična sredina, bliska prirodi, nevin prostor u koji nisu prodrli zla idustrijske civilizacije, sa društvenim odnosima koji počivaju na spontanosti toplini i bliskosti. Tako, idealizovano selo, kao surogat prirode, nevin prostor, postaje optimalno okruženje za nevinost, to jest detinjstvo. Udružene, ove dve nevinosti slivaju

se u pojam „seoskog detinjstva“ čineći od njega moćnu široko rasprostranjenu viziju (Jones, 1999). Seoska idila predstavlja okruženje za smeštaj priča za decu, prikazuje se u reklamama, a stručnjaci naglašavaju dečje potrebe za divljim, zelenim prirodnim prostorima (opširnije: Jones, 1999). Roditelji procenjuju selo kao idealno mesto za život dece (Jones, 2000). Motiv za preseljenje iz grada na selo, upravo je mišljenje roditelja da je selo bolje okruženje za život dece. Roditelji veruju da život na selu može produžiti detinjstvo njihovoj deci, tako što će deca duže ostati izvan pritiska i zahteva urbanog života (Jones, 1999; Valentine, 1997). Urbanisti prihvataju povezivanje dece i prirode i smeštaju decu u pasivnu prirodu novih gradova i suburbija (Chawla, 1995), koji postaju glavne laboratorije za odgajanje dece (Ward, 1978).

Istraživanjima u kojima su se analizirale karakteristike dečjeg života na selu osporena je predstava ruralnog kao idealnog okruženja za decu. Predstava sela koja dočarava sliku šuma i polja na kojima se deca igraju, penju po drveću i grade jazbine daleko je od realnosti dečjeg svakodnevnog života, budući da je većina seoske zemlje u privatnom vlasništvu, te je stoga ograđena i nedostupna deci (Matthews, Taylor, Sherwood, Tucker, & Limb, 2000). Selo, takođe kao i grad, karakteriše odvajanje sveta dece od sveta odraslih kroz podelu seoskog prostora na prostore za odrasle i prostore za decu (Naim, Panelli, & McCormack, 2003), a po navodima dece sadržajno siromaštvo predstavlja jedan od njegovih glavnih nedostataka (Nordstrom, 2009). Deca se na selu suočavaju sa sličnim problemima kao i deca u gradu. Međutim, dok su potrebe dece u gradu prepoznaju i zadovoljavaju – iako neadekvatno – izgradnjom igrališta, parkova i centara za provođenje slobodnog vremena, potrebe seoske dece ostaju uglavnom neprepoznate. Bez obzira na kulturnu predstavu i preferencije roditelja, o selu se ne može govoriti kao o pogodnijoj sredini za život dece u odnosu na grad. U selu se pre otkriva „alternativna geografija isključivanja i obespravljenosti“ (Matthews et al., 2000) koja utiče na mnogu decu, pogotovo siromašniju i tinejdžere, čineći da se osećaju dislocirana i isključena iz seoskog života.

Pored ove romantičarske ideje dece kao bezazlene, neiskvarene i nevine – „malih anđela“, postoji i druga (doduše kao fragmentarna subkultura i/ili mračna strana romaničarske predstave) hrišćanska predstava (opširnije: Trebješanin, 1991), utemeljena u puritanizmu, po kojoj su ona „mali đavoli“, nosioci primarnog greha, po prirodi vragolasti i potencijalno zli. Iako romantičarska predstava deteta predstavlja

dominantnu predstavu modernog i postmodernog društva, poslednjih decenija zbog mnogih faktora kao što su gubitak dečje nevinosti usled sticanja seksualnog i drugih znanja na ranijem uzrastu, komodifikacije detinjstva, juvenilne delinkvencije i kriminala, diskurs deteta kao „malog đavola“ postaje zastupljeniji u javnoj sferi i dovodi do zabrinosti zbog prisustva dece na javnim prostorima. Odrasli strahuju za svoju bezbednost, bezbednost svoje dece i imovine. Ove diskurzivne konstrukcije povezane su i sa starošću deteta, pa se uglavnom, mada ne i isključivo, mlađa deca doživljavaju i tretiraju kao „mali anđeli“ a starija, to jest tinejdžeri kao „mali đavoli“. Tako se u odnosu na mlađu decu predstava „malih anđela“ udružuje sa razvojnom predstavom, sa raširenim verovanjem da deca kao kategorija znaju manje od odraslih, manje su ozbiljna i manje iskusna od odraslih, te stoga nisu kompetentna da izađu na kraj sa kompleksnošću gradske sredine i nesposobna su da razumeju sa kakvim se opasnostima mogu susresti na gradskim ulicama. Stoga se u odnosu na njih primenjuju različite zaštitničke strategije ograničavanja samostalnog kretanja, dok se prema tinejdžerima često primenjuju represivne strategije kao što su: uvođenje policijskog časa (zabrana boravka na ulicama bez pratnje odraslog u večernjim satima u Engleskoj npr.), ili na primer instaliranje uređaja u roterdamskom metrou koji emituje ultrazvučnu buku sa ciljem da rastera mlade koji gluvare (Van Melik et al., 2007), kao i udaljavanje grupa tinejdžera iz šoping molova kada obezbeđenje proceni da cilj njihove posete nije kupovina (Matthews, Taylor, Percy-Smith, & Limb, 2000), ili se pak koristi strategija, „da se ne vide i ne čuju“ (Malone, 2002), to jest stvara se prostor na kome tinejdžeri mogu upražnjavati svoje aktivnosti bez mešanja sa legitimnim korisnicima javnih prostora, kao što su skejt parkovi na periferiji grada (ibid: 164).

Iako ova kontradiktorna razumevanja detinjstva imaju različite istorijske korene, oba reprodukuju istu prostornu ideologiju da je deci mesto kod kuće i u namenskim prostorima i da lutajući izvan njih ugrožavaju sebe u prostorima koje kontrolišu odrasli ili njihovo ponašanje dovodi u rizik hegemoniju prostora koji odrasli kontrolišu (Holloway & Valentine, 2000: 777). Takođe, percepcija dece kao nesposobnih da izađu na kraj sa kompleksnošću gradskog prostora i intenzivnim gradskim saobraćajem svodi javni domen dece na prostor susedstva. Susedstvo je područje u kome deca vežbaju prostornu autonomiju i snalaženje u prostoru kao neophodne kompetencije za ulazak u svet odraslih.

Oblikovanje namenskih prostora za decu, pre svega igrališta, zasniva se na savremenoj predstavi detinjstva čiji je sastavni deo ideja razvoja kao jedna od dominantnih ideja modernosti. U okviru razvojne paradigme, igra se posmatra kao jedna od osnovnih dečjih potreba naglašeno instrumentalnog karaktera. Igra je deo učenja, pripreme za odraslost (kroz igru se uvežbavaju socijalne veštine potrebne za odraslo doba), sredstvo postizanja adekvatnog fizičkog (prevencija gojaznosti), psihičkog (emocionalno zdravlje i zadovoljstvo) i socijalnog razvoja (društvene mreže i veštine, smanjenje kriminala odnosno postizanja socijalne kohezije i integracije). Kao što racionalizuje ostale segmente svakodnevnog života, moderno društvo racionalizuje i strukturise dečju igru da bi unapredilo društvene, obrazovne i političke ciljeve. Igra postaje instrument socijalizacije, a igralište se oblikuje tako da čini prikladan prostorni kontekst realizacije ovog procesa (Kozlovsky, 2008).

1.3.2 SUSEDSTVO – „ČETVRTA SREDINA“ DEČIJE SVAKODNEVICE

Ograničavanje dečjeg samostalnog kretanja dovodi do prostornog ograničavanja dečjeg direktnog iskustva sveta, to jest svodi njihovo iskustvo urbanog na nivo stambene celine odnosno susedstva. Stoga ne iznenađuje što je većina istraživanja odnosa detinjstva i urbanog prostora ograničena upravo na ovaj nivo. U istraživanjima uticaja susedstva na decu dominiraju dva pristupa: susedstvo se posmatra kao *društveni milje* koji utiče na strukturisanje životnih šansi pojedinaca (Forrest & Kearns, 2001) i kao *četvrta sredina* (van Vliet, 1983) – sredina izvan kuće, škole i igrališta, dečjeg svakodnevnog života – mesto igre, kretanja i druženja.

Istraživanja kontekstualnog delovanja susedstva uglavnom su ograničena na istraživanja negativnog uticaja susedstva, to jest uticaja deprivilegovanih i siromašnih susedstava, delovanja njihovih sadržajnih karakteristika (dostupnost resursa – sadržaja kolektivne potrošnje), ekoloških (zagađenost) i društvenih (društvena kohezija, društvena reputacija, uticaj vršnjačke grupe, prisustvo devijantnog i kriminalnog ponašanja) karakteristika na decu i adolescente odnosno na njihova obrazovna postignuća, mogućnost zaposlenja, seksualnu aktivnost, tinejdžersko roditeljstvo i/ili uključenost u kriminal (Leventhal & Brooks-Gunn, 2000). Problem kod ovih

istraživanja je što kontekst susedstva na neke grupe dece može imati veći uticaj, a na neke manji, pa je na primer uticaj vršnjačke grupe značajniji u odnosu na socijalizaciju tinejdžera nego mlađe dece, na koju veći uticaj imaju roditelji, učitelji i drugi značajni odrasli. Takođe, pokazalo se da je uticaj susedstva mnogo manji od uticaja porodičnih karakteristika (prihodi roditelja, socio-ekonomski status, nivo obrazovanja), kao i da je teško odvojiti uticaj susedstva od individualnih i porodičnih karakteristika posebno onih koje je teško izmeriti ili posmatrati, te se ne može govoriti o linearnom kontekstualnom uticaju susedstva na životne šanse dece (Ellen & Turner, 1997).

Istraživanjima pozitivnog uticaja susedstva, uticaja susedstva kao *četvrte sredine* na aktivnosti igre, kretanja i druženja uglavnom su obuhvaćena deca nižeg osnovnoškolskog uzrasta (od 5 do 10 godina), koja su i najčešći korisnici prostora susedstva (Andel, 1984). Susedstvo za njih predstavlja srednji, posredni nivo između grada kao celine i privatnog prostora kuće. Iako je za decu na ovom uzrastu porodica još uvek značajan izvor informacija, za oblikovanje njihovog iskustva sve važniju ulogu ima i prostor susedstva (Ellen & Turner, 1997). Za decu do 11 godina¹⁵, javni prostori susedstva su mesto igre i avanture (Matthews, 2003). Takođe, na ovom uzrastu deca počinju više da se udaljavaju od svojih kuća, igraju se sama napolju i idu sama u školu, to jest počinju nezavisnije da istražuju grad (O'Brien et al., 2000).

Kao relevantne prostorne i urbanističke karakteristike susedstva za svakodnevne prakse kretanja, igre i druženja dece analiziraju se: položaj susedstva (centralni/periferan u odnosu na uže gradsko jezgro) i prostorni koncept sredine koji obuhvata strukturu urbanog bloka, gustinu naseljenosti, tip stanovanja, zastupljenost različitih sadržaja. Ovi činioci uglavnom deluju u interakciji pa se ne može jasno sagledati njihov odvojen uticaj.

Prostorni koncept koji podrazumeva niske gustine naseljenosti i stanovanje u porodičnim kućama kojima se uglavnom formira zatvorena blokovska struktura, a koji je karakterističan za periferne gradske delove, ocenjuje se kao ograničavajući faktor dečjeg samostalnog korišćenja prostora susedstva. Udaljenost kuća drugova sprečava decu da sama (peške ili biciklom) odlaze kod njih pa se moraju oslanjati na odrasle. U

¹⁵ Takođe, u istraživanju Metjusa i ostalih pokazalo se da je „na uzrastu od 13 godina ulica društveni raj. Mesto na kome se sreću prijatelji, na kome se *visi*, na kome se stvari dešavaju. Za starije tinejdžere ulica nudi mogućnost da se pobegne, nudi slobodu i uzbuđenje odvajanja od dosade dnevnog života“ (Matthews, 2003: 104).

takvoj situaciji obrasci prijateljstva su formalniji, odlazak kod prijatelja obično nije spontana aktivnost, već zahteva planiranje uzimajući u obzir roditeljsku spremnost da ih odvedu/odvezu do drugova (Berg & Medrich, 1980; Morrow, 2003; Weller & Bruegel, 2009; Zeiher, 2003). Takođe, u ovim područjima igra je privatizovana odnosno deca se igraju u kućnim dvorištima (Rasmussen, 2004) i/ili na ulici (Gallagher, 2004). Postojanje kućnog dvorišta ima naročite prednosti za mlađu decu – obezbeđena je lakša dostupnost prostora, pa time i samostalna igra i roditeljski nadzor tipa *samostalno ali na oku roditelja* (Kara-Pešić, 1986), to jest roditelji mogu nadzirati decu bez prekidanja svojih aktivnosti

Sa druge strane, veće gustine naseljenosti, koje podrazumevaju višeporodične stambene zgrade, ocenjuju se kao podsticajni faktor dečje društvenosti, samostalnosti i integracije. Kod većih gustina naseljenosti obrasci prijateljstva su manje strukturisani, neformalniji su i teže da obuhvate veći opseg godina. Deca se igraju na igalištima (Rasmussen, 2004), koja čine sastavni deo prostornog koncepta ovih sredina, ili balkonima, stepeništima i drugim neposredno dostupnim prostorima koji im omogućavaju sigurnost i ograđivanje (Gallagher, 2004). Međutim, u slučaju centralnih gradskih delova, veća gustina nema pozitivno delovanje na dečje korišćenje prostora. Intenzivan saobraćaj, ako se nađe u kombinaciji sa percipiranom niskom socijalnom sigurnošću, ograničava dečje samostalno kretanje i korišćenje prostora susedstva u odnosu na susedstva na periferiji grada (Karsten, 1998; Kytä, 2004; Nordstrom, 2009).

U situaciji kada veća gustina nastanjenosti podrazumeva stambene zgrade visoke spratnosti, nemogućnost direktnog nadgledanja dece iz stanova na višim spratovima i neprimerenosti zajedničkih prostora zgrade dečjim potrebama – slabo osvetljeni i neosvetljeni hodnici, zabrana korišćenja lifta deci ispod 12 godina (Kara-Pešić, 1986), dovodi do toga da se deca (pogotovo mlađa) manje igraju napolju. Takođe, otvorena blokovska struktura (koja je praćena većim gustinama) percipira se kao manje bezbedna i od strane roditelja i od strane dece u odnosu na zatvorenu blokovsku strukturu (Tomanović & Petrović, 2006). Mračna i napuštena mesta i kriminalna ponašanja identifikovani su kao glavni izvori rizika u susedstvu otvorene blokovske strukture. Sa druge strane, ono se procenjuje kao bezbednije što se tiče saobraćaja u odnosu na područja zatvorene blokovske strukture što je posledica strogog razdvajanja pešačkih i kolskih kretanja kao sastavnog dela prostornog koncepta ovakvih urbanih struktura

(Tomanović & Petrović, 2006: 152). Otvorena blokovska struktura kritikuje se i sa stanovišta orijentacije u prostoru kao pretpostavke mogućnosti njegovog samostalnog korišćenja. Morfološka i prostorna monotonija koja je karakteristična uglavnom za otvorene blokovske strukture, zahteva da se snalaženje u prostoru zasniva na spekulativnim procesima. Prostor u kome snalaženje pretpostavlja misaone procese obeshrabruje decu jer ona pamte u slikama, nisu sposobna da pamte celinu, te nisu u stanju da razvrstaju informacije o okruženju na bitne i nebitne. Ova ograničenja dovode do toga da deca ne prekoračuju razdaljinu neposredne sagledivosti svog krila zgrade i ulaza, čime se vremenski odlaže sazrevanje dece kroz prostorno osamostaljivanje (Kara-Pešić, 1986: 109)

Tako, dostupnost, sigurnost, fleksibilnost i mogućnosti koje prostor pruža za interakciju izražene kao neposredna dostupnost javnih prostora u radijusu od 100 metara od kuće koje mogu koristiti deca, postojanje prostora za igru, ograničenje brzine saobraćaja ispod 50 km/h, ulice uže od 6 metara, mogućnost da se do drugova stigne peške, zgrade do tri sprata, stimulišu dečje korišćenje prostora susedstva, povećavaju vreme koje deca provode van kuće bez nadzora, smanjuje vreme koje provode gledajući televiziju i potrebu za organizovanjem popodnevno slobodnog vremena, odnosno korišćenje institucionalnih okruženja (Blinkert, 2004: 101-104)¹⁶.

U istraživanjima urbanističkih karakteristika susedstva posebno se naglašava značaj postojanja različitih sadržaja koji omogućavaju deci raznovrsna korišćenja, učešće u različitim aktivnostima zajednice, te povećavaju njihovo samostalno kretanje (Kyttä, 2004) i obezbeđuju mogućnost susretanja i druženja sa drugom decom (Corcoran, Gray, & Peillon, 2009). U tom smislu, sadržajna raznovrsnost može se posmatrati kao preduslov socijalne integracije. U područjima u kojima postoje sadržaji za decu, igrališta, sportski tereni, rekreacioni centri, deca nemaju iskustva u pogledu organizovanja i planiranja svog društvenog života, niti moraju prethodno da prave odluke o redosledu aktivnosti, da se dogovaraju i pregovaraju u pogledu načina kako će oblikovati svoje dnevne aktivnosti. Ova deca imaju veći stepen slobode ne samo u fizičkom prostoru već i u društvenom prostoru – u svako vreme se mogu pridružiti grupi

¹⁶ Ovi nalazi su rezultat istraživanja rađenog u Frajburgu, gradu srednje veličine u Nemačkoj, kojim je bilo obuhvaćeno 4.000 dece uzrasta od 5 do 10 godina. U vreme kada je rađeno istraživanje grad je imao 200.000 stanovnika od kojih je 8.000 bilo dece uzrasta 5 do 10 godina. Naručilac istraživanja bile su gradske vlasti koje su imale nameru da poboljšaju kvalitet životne sredine dece (Blinkert, 2004).

i mogu napustiti grupu kada žele, a da to neće rezultirati konfliktom jer ostala deca mogu nastaviti da se igraju (grupa dece koja se igraju ne zavisi od prisustva jednog deteta). Društveni odnosi među decom nisu naročito intenzivni i lični. Dovoljno je poznavati drugu decu i prihvatiti ih kao društvo za igru. Međutim, sigurnost fiksne prostorne strukture podrazumeva obavezu prilagođavanja konvencijama i normama grupe. U slučaju susedstva koje nema sadržaje namenjene deci, deca uče da organizuju svoj društveni život koji zavisi od kvaliteta dečjih interpersonalnih odnosa. Dogovori se prave i planiraju unapred i njihova uspešnost zavisi od kvaliteta uspostavljenog odnosa (Zeiber, 2003).

Sadržajna raznovrsnost područja pokazala se kao značajna i u odnosu na nivo percipirane bezbednosti, pa se područja koja karakteriše raznovrsnost sadržaja, koja sa svoje strane podrazumeva veći broj ljudi na ulicama i intenzivniji društveni život, procenjuju kao bezbednija u odnosu na sadržajno svedena područja (Tomanović & Petrović, 2006: 153).

Sadržajna raznovrsnost susedstva posebno je značajna za decu iz porodica nižih društvenih slojeva. Deca iz porodica viših slojeva su prostorno pokretljivija, naime uz pomoć roditelja, prvenstveno majki, organizuju svoj društveni život izvan prostornog područja u kome mogu samostalno da se kreću. Majke srednje klase tu pomoć vide kao svoju dužnost da deci obezbede mogućnosti za razvoj i obrazovanje, uključujući i šansu da učestvuju u socijalnom učenju igrajući se sa vršnjacima, te izgrađuju društvene mreže da bi obezbedile da njihova deca imaju drugare za igru i prave dogovore da se susretnu sa njima (Zeiber, 2003). Zahvaljujući roditeljskom angažovanju, ova deca ne trpe posledice sadržajnog siromaštva susedstva kao deca iz siromašnijih slojeva koja su više vezana za prostor susedstva, tako da postojanje različitih sadržaja dostupnih deci na nivou susedstva ima veći uticaj na svakodnevni život dece iz siromašnijih slojeva.

Urbana politika društava kasne modernosti, ali i postsocijalističkih društava, pomoću koje dolazi do privatizacije i komercijalizacije javnih prostora i sadržaja, dovodi do nejednake prostorne distribucije resursa za provođene slobodnog vremena dece. Područja sa visokim nivoom siromaštva i deprivacije neprivlačna su za smeštanje komercijalnih igrališta i drugih sadržaja dokolice. Lokalno stanovništvo nije u mogućnosti da koristi ove sadržaje, a ljudi izvan ne žele da provode svoje slobodno vreme na prostoru sa vidljivim manifestacijama siromaštva. U siromašnim kvartovima

nema igrališta, niti sadržaja za provođenje slobodnog vremena dece i mladih. Pristup ovim sadržajima pretpostavlja putovanje u druge delove grada za šta ova deca nemaju finansijskih mogućnosti, te se njihovo provođenje slobodnog vremena svodi na gledanje televizije (Leonard, 2005), odnosno pasivnu dokolicu. Iz tog razloga se i povećanje vremena koje deca provode gledajući televiziju može posmatrati ne samo kao posledica promenjenih obrazaca provođenja slobodnog vremena već i kao posledica prostorne monotonije susedstva, pa se avantura traži u fikcijama i simulacijama televizije i kompjuterskih igara (Blinkert, 2004: 100).

1.3.3 IGRALIŠTA ZA DECU – PROSTORNI RESURSI STRUKTURISANE I KONTROLISANE IGRE

Igrališta za decu nastala su u trenutku kada je jedan od ciljeva urbanog razvoja bio postizanje bržeg i efikasnijeg saobraćaja na gradskim ulicama pa samim tim one više nisu mogle zadržati svoju funkciju prostora za igru dece (Hart, 2002). Međutim, zasnivanje prvih javnih igrališta bilo je motivisano i ostvarenjem adekvatnog razvoja dece.

Početak 20. veka američki reformatori smatrali su da prljave, prenaseljene ulice njujorških imigrantskih slama ne predstavljaju adekvatnu sredinu za uspešnu socijalizaciju dece. Igrajući se na ulici postoji opasnost da deca razviju ponašanja koja mogu biti pretnja za društvo (Gaster, 1992; Hart, 2002). Izgradnjom igrališta deca se odvajaju od loših uticaja i stavljaju pod kontrolu, te ona dobijaju značajnu društvenu funkciju prevencije delinkventnog ponašanja. Igrališta tako nastaju kao rezultat straha za decu, ali i straha od dece. Sve do danas svuda u svetu kao opravdanje za sprovođenje različitih rekreativnih programa namenjenih deci i za izgradnju igrališta, kao mesta strukturisane i kontrolisane igre, naglašavaju se dva osnovna benefita igre: sa jedne strane učenje i razvoj, a sa druge prevencija delinkventnog i kriminalnog ponašanja (Frost, 2006; Lester & Russell, 2008)¹⁷ Takođe, u današnjim uslovima smanjenog

¹⁷ U afirmaciji igrališta sa stanovišta dečjeg razvoja Frost navodi da se „devedeset procenata ubica, ili nije igralo u detinjstvu ili se igralo destruktivnih igara kao što je ubijanje, sadizam, okrutnost prema životinjama ili ekstremno zadirivanje, kao i da sedamdeset pet procenata pijanih vozača pokazuje abnormalnosti igre“ (Frost, 2006: 7). Mogućnost da se igra tretira kao da ima terapeutsko svojstvo pružila je konceptualizacija delinkvencije kao kontekstualne reakcije na datu situaciju, kao izraz nedostatka sredine da uključi i stimuliše pojedinca. Ovaj pristup je radikalno drugačiji u svom empirizmu od stigmatskog pojma da delinkvencija ima korene u društvenim ili individualno patološkim crtama i

fizičkog kretanja i povećanja pasivne dokolice (gledanje televizije, internet), što dovodi do raširene pojave gojaznosti dece, smanjenih motoričkih i kognitivnih sposobnosti, naročito se naglašava značaj igre na otvorenim prostorima igrališta sa zdravstvenog aspekta (de Vries, Bakker, van Mechelen, & Hopman-Rock, 2007; Franzini et al., 2009; Potwarka, Kaczynski, & Flack, 2008; Spence, Cutumisu, Edwards, & Evans, 2008).

U periodu masovne stambene izgradnje posle Drugog svetskog rata, konvencionalna igrališta sa fiksiranom ili polufiksiranom opremom kojom se podstiču fizičke aktivnosti dece postala su sastavni deo prostornog koncepta novih stambenih naselja, ali i sastavni delovi školskih dvorišta i obdaništa, kao kompenzacija fizičkih ograničenja gradske sredine. Takođe, afirmacija kolektivne potrošnje u urbanoj politici države blagostanja značila je da igrališta predstavljaju javno dobro i uslugu koju je potrebno učiniti pristupačnom što većem broju dece, odnosno značajan prostorni resurs za dečju igru. Igrališta su planirana i strogo regulisana u skladu sa potrebama dece različite starosti – peščanici za najmlađe, ljuljaške, tobogani, penjalice za nešto starije i sportski tereni za najstarije.

I pored ulaganja napora planera, konvencionalna igrališta nikad nisu bila naročito popularna kod dece. Omiljeni dečji prostori za igru ostaju slobodni kvartovski prostori, „pozadinski prostori” (Gofman, 2000) – zadnja dvorišta, napuštene parcele – prostori koje odrasli ne primećuju (Andel, 1984; Berg & Medrich, 1980; Cunningham & Jones, 1999; Gallagher, 2004; Kara-Pešić, 1975; Krkljes & Jevtic, 2012; Matthews, 2003; Skantze, 1995; van Vliet, 1983), prostori bez posebne namene – loose spaces (Franck & Stevens, 2007; Ward, 2002), urbanistički neuređeni, izvan regulacije, kontrole i nadzora, koji dozvoljavaju različita korišćenja. Ovi prostori pružaju deci mogućnost da se sklone od pogleda odraslih, a njihova neuređenost podstiče novo i kreativno korišćenje i proširuje potencijalno polje aktivnosti (Franck & Stevens, 2007). U jednom istraživanju pokazalo se da su se i nakon preuređenja stambenog naselja, odnosno uvođenja sadržaja namenjenih igri, deca najviše igrala na trotoarima i na ulici i to pretežno na posebnim delovima ovih mesta kao što su parkinzi, proširenja trotoara i ćoškovi ulica (Andel, 1984). Glavne kritike konvencionalnog tipa igrališta, koje dolaze

podrazumeva da igra treba da bude intenzivnija i da pruža više zadovoljstva od iskustva delinkvencije (opširnije: Kozlovsky, 2008).

od strane stručnjaka, usmerene su ka kritici fiksirane i monotone opreme koja pruža samo mogućnosti kinetičkog zadovoljstva.

Kao reakcija na monotoniju opreme konvencionalnih igrališta i njihovu relativnu neomiljenost među decom nastala su igrališta avanture. Posmatrajući decu kako se igraju na otpadima i gradilištima, danski arhitekta Karl Tiodor Sorensen (Carl Theodor Sørensen) osmislio je 1931. godine koncept igrališta avanture i nazvao ga *junk playground*. On je predvideo ograđen prostor u kome bi se deca igrala na načine koji su im inače zabranjeni i sa materijalima koji nisu za igru – stara kola, kutije, drvena građa, cigle itd¹⁸. Prvo takvo igralište otvoreno je 1943. godine u stambenom naselju socijalnog stanovanja, Emdrup u Kopenhagenu¹⁹ (Kozlovsky, 2008). Igrališta avanture bila su naročito popularna u Engleskoj²⁰ u periodu obnove gradova posle Drugog svetskog rata, a danas predstavljaju popularan i prilično rasprostranjen oblik igrališta širom Evrope²¹. Za razliku od prvobitnih igrališta avanture koja su bila uglavnom igrališta gradilišta, na današnjim igralištima avanture

¹⁸ Otprilike u isto vreme (1928) važnost igranja sa otpacima za decu istakao je i Valter Benjamin u svom delu *Jednosmerna ulica*: „Deca su, naime, posebno sklona da traže ona mesta, radionice, gde se vidljivo izvodi rad na stvarima. Osećaju se neodoljivo privučena otpacima koji nastaju prilikom zidanja, vrtnog ili kućnog rada, kod krojačkih ili stolarskih poslova. U otpadnom materijalu ona prepoznaju lice koje upravo njima, samo njima, pokazuje svet stvari. Ona otpatke manje koriste da bi oponašala svet odraslih nego pre da putem njih, zahvaljujući onome što uspevaju da naprave u svojoj igri, uspostave novi, skokoviti odnos između sasvim različitih prirodnih materijala. Time deca stvaraju sopstveni svet stvari, mali svet u velikom.“ (Benjamin, 2011: 15-16)

¹⁹ Usred rata deca su imala mogućnost da na prostoru od 420 kvadratnih metara grade kuće od ostataka dasaka, blokova i drugog građevinskog materijala. Deca su bila oduševljena igralištem, ali ne i roditelji jer su se prljala, a u ratnim uslovima vladala je nestašica sapuna i dečje odeće (de Coninck-Smith & Gutman, 2004).

²⁰ Opširnije o nastanku i razvoju igrališta avanture videti: <http://www.adventureplay.org.uk>. Glavni promoter ovih igrališta u Engleskoj bila je leđi Alen (Lady Allen of Hurtwood), takođe pejzažni arhitekta, koja je videvši Emdrup igralište u Kopenhagenu prenela ideju u Englesku i promenila ime igrališta iz *junk* u *adventure*, zbog negativnih asocijacija koje reč *junk* izaziva u javnosti. Pored toga što su predstavljala mesto za igru dece, u Engleskoj su ova igrališta bila sastavni deo posleratne urbane obnove. Otvarana su u kvartovima koji su stradali od bombardovanja tako što su razrušeni prostori do rekonstrukcije privremeno pretvarani u igrališta (Kozlovsky, 2008).

²¹ Procenjuje se da u Evropi postoji oko 1.000 igrališta avanture u: Danskoj, Švicarskoj, Francuskoj, Nemačkoj (preko 400 igrališta), Norveškoj i Engleskoj. U Londonu je smešteno 78 ovakvih igrališta (<http://www.londonplay.org.uk>). Za razliku od Evrope, igrališta avanture su malobrojna u SAD i Kanadi (postoje samo dva). Razlozi se nalaze u njihovom ružnom izgledu, percepciji odraslih da su manje bezbedna od tradicionalnih igrališta, nedostatku razumevanja društvene zajednice za vrednosti spontane, kreativne igre (Frost, 2006; Staempfli, 2009). Njihova malobrojnost u SAD i Kanadi povezuje se i sa problemima finansiranja i problemima u vezi sa zakupom zemljišta (prema: <http://adventureplaygrounds.hampshire.edu/history.html>). Izvan Evrope značajan broj igrališta avanture postoji u Japanu. Interesantno je da koncept kod nas nije zaživeo i pored ukazivanja stručne javnosti na postojanje ovog tipa igrališta još 1975. godine (videti: Kara-Pešić, 1975).

nalaze se i farme životinja²², mini vrtovi, a pored aktivnosti građenja, deca na njima upražnjavaju niz aktivnosti, uče da kuvaju, bave se baštovanstvom, uređuju vrtove itd. Neka od ovih igrališta obezbeđuju i čuvanje dece, imaju prostorije u kojima se može uraditi domaći zadatak, ili koje su opremljene računarima, kao i prostorije za druženje roditelja (“[http://www.londonplay.org.uk/document.php?document_id=40,](http://www.londonplay.org.uk/document.php?document_id=40)”). Igrališta su zasnovana na konceptu snabdevanja materijalom za igru, a ne na konvencionalnoj opremi, sa težnjom da se ohrabri dečja igra umesto da se putem opreme oblikuje i ograniči. Nalaze se u stambenim kvartovima, tako da deca mogu sama doći, otvorena su tokom čitavog dana, vikendom i za vreme raspusta i na najvećem broju ovih igrališta ulaz je besplatan. Promovišu se kao “ograđene i sigurne oaze prirode usred urbanog susedstva” (<http://www.londonplay.org.uk>). Zasnivaju se na donacijama i na volonterskom radu, ali ima i onih koje su osnovale lokalne uprave. Baziraju se na volonterskom radu instruktora koji osmišljavaju program i nabavljaju sredstva za funkcionisanje igrališta. Instruktori ne pokreću inicijativu niti oblikuju dečju igru već usmeravaju dečje aktivnosti i pomažu deci da realizuju svoje zamisli pomažući im u korišćenju materijala i alata, vodeći računa da se ne povrede i uvodeći saradnju između njih. U odnosu na tradicionalna igrališta na kojima se razvijaju motoričke sposobnosti deteta i podstiču kinetički načini zadovoljstva, kao osnovne prednosti igrališta avantura navode se: razvijanje mašte, kreativnosti kroz istraživanje i manipulaciju sredinom, društvenosti kroz interakcije sa drugom decom i instruktorima, veštine rešavanja problema i društvene odgovornosti (Frost, 2006; Staempfli, 2009)

Strategije urbane obnove usmerene ka privatizaciji javnih prostora, smanjenje investiranja javnog sektora u dečja igrališta, promenjeni trendovi dokolice, značaj potrošnje u postmodernom društvu i prepoznavanje dece kao značajnih potrošača obezbedili su mogućnost za pojavu nove vrste igrališta – komercijalnih igrališta, to jest igrališta koja ostvaruju profit (direktno ili indirektno) nudeći mogućnost za igru na određenoj lokaciji, kao privatizovanog oblika prostora kolektivne igre (McKendric, Bradford, & Fielder, 2000; McKendrick, Fielder, & Bradford, 1999). Ova igrališta nisu ograničena na stambeni kvart već se nalaze na različitim lokacijama u gradu, većinom u

²² Farme životinja – gradske farme postoje i kao poseban oblik igrališta i sve su popularnije svuda u svetu. Predstavljaju ekološki i agrikulturni projekat u cilju afirmisanja održivog razvoja u kome deca i odrasli zajedno rade, igraju se i uče o prirodnoj sredini. Opširnije: <http://www.bdja.org/oli/index.htm>, <http://www.cityfarmer.org/AnimationPlayground.html>, <http://www.akib.de/akib/index.php?id=99&mvdnc=english.html>,

zatvorenim prostorima, samostalno ili u sklopu maloprodajnih ili ugostiteljskih objekata. Opremljena su različitom opremom – bazenima sa loptama, lavirintima, zidnim penjalicama, mrežastim merdevinama, različitim vrstama tobogana i slično. Pored igraonice obično se nalazi prostor iz koga odrasli (roditelji) mogu posmatrati dešavanja u igraonici. Komercijalna igrališta predstavljaju jedan vid komodifikacije dečje igre. Igra postaje iskustvo koje mogu steći oni koji su voljni, u mogućnosti ili imaju vremena da odu u igraonicu i novca da kupe „proizvod“. Ova igrališta predstavljaju se kao mešovito pakovanje avanturističke igre za decu, sigurne igre za roditelje i prostor u kome se roditelji mogu odmoriti (ibid: 301). Komercijalna igrališta mogu se posmatrati i kao proširenje prostora za igru, kao proširenje dečjeg prava na prostor u delovima građene sredine iz kojih su ranije bili isključeni, kao što su na primer ugostiteljski sadržaji.

Još jedan oblik institucionalnih prostora dečje igre predstavljaju prostori namenjeni boravku i igri dece od 4 do 14 godina, pre i posle škole, kao i za vreme raspusta – out of school care, playcare centers, play clubs. S obzirom da se u ovim prostorima povezuju igra i čuvanje dece, roditelji ih procenju kao visoko poželjne sadržaje (Smith & Barker, 2004; Smith, 1995). Međusobno se razlikuju u pogledu organizacije igre. U nekima je igra slobodno organizovana, u drugima je polustrukturisana (slobodna igra kombinuje se sa strukturisanim sesijama u kojima se deca ohrabruju da učestvuju u aktivnostima koje vodi odrasli), dok neke karakterišu isključivo strukturisana okruženja u kojima su deca uzrasno organizovana i u kojima postoji strogi raspored aktivnosti (Smith, 1995). Mogu biti zasnovani u okviru javnog, privatnog ili volonterskog sektora i predstavljaju u stvari ekonomski model brige o deci – roditelji plaćaju za boravak dece u njima, čime se komodifikuje usluga i isključuju siromašna deca. Čak i kada predstavljaju sastavni deo Nacionalne strategije brige o deci pa se mogu koristiti po subvencionisanim cenama (Ujedinjeno kraljevstvo na primer, videti u: Smith & Barker, 2004), nisu podjednako dostupni svim kategorijama dece. Ovi sadržaji nedostupni su deci čiji su roditelji nezaposleni, ili onoj deci čiji su roditelji zaposleni manji broj sati od propisanih da bi se koristile subvencije, zapravo onima kojima su ovakvi sadržaji najpotrebniji, tako da ne predstavljaju inkluzivne sredine već reflektuju društvene nejednakosti i proizvode nove u smislu različite dostupnosti ovih sadržaja deci različitog društvenog položaja. U promociji dnevnih boravaka kao njihove prednosti ističu se: pružanje mogućnosti igre i druženja u sigurnoj sredini, povećanje

samopouzdanja, poboljšanje mentalnog zdravlja, smanjenje problematičnog ponašanja u školi, pozitivniji odnos prema školi kao i mogući benefiti u smislu povećanja obrazovnog nivoa. Međutim, kako ističu Smit i Barker (Smith & Barker, 2004), u većini istraživanja koja se bave pozitivnim uticajem dnevnih boravaka na decu nemoguće je utvrditi direktnu kauzalnu vezu između dnevnih boravaka i bilo kojeg od ovih potencijalnih uticaja. S druge strane, dnevni boravci imaju jasan pozitivan uticaj na tržište rada. Kao rezultat korišćenja ove usluge više od 50% porodica može da poveća broj radnih sati, a 20% da nađe zaposlenje. Takođe, jedna trećina porodica povećava prihode zbog korišćenja dnevnog boravka (Smith & Barker, 2004).

Iako se igrališta promovišu kao prostori dečje društvene i fizičke slobode, ona dovode u pitanje elemente korisničke kontrole prostora kao važne dimenzije kvaliteta javnog prostora (Francis, 1989). Deca nisu uključena u oblikovanje igrališta. To su prostori uređeni u skladu sa percepcijom odraslih o dečjim prostornim željama i potrebama. Fiksirana oprema konvencionalnih igrališta ne pruža mogućnost modifikacije prostora, kako bi se omogućilo raznovrsno korišćenje. Područje igrališta nije ograničeno samo zidovima i ogradama već i pravilima i nadzorom odraslih. Na konvencionalnim igralištima koja uglavnom posećuju mlađa deca (Hayward, Rothenberg & Beasley, 1974), odrasli (najčešće majke) nadgledaju decu sa klupa postavljenih duž ivica igrališta, stvarajući na taj način panoptički prostor (Blackford, 2004). Na školskim igralištima kontrolu sprovode učitelji i nastavnici (Thomson, 2005), na igralištima avanture volonteri, a na komercijalnim igralištima i školskim klubovima profesionalno osoblje. Igrajući se na bilo kom tipu igrališta deca znaju da su posmatrana, te na taj način dolazi do internalizacije discipline kod dece uz samo nadgledanje. Blekfordova smatra da pod maskom zaštite dece, mehanizmi nadziranja proizvode posebnu vrstu subjektivnosti kod dece, oslikavajući ideale vladanja liberalne ideologije (Blackford, 2004). U istraživanju komercijalnih igrališta sa stanovišta procesa donošenja odluka o njihovom korišćenju, rađenom u Ujedinjenom Kraljevstvu (McKendric et al., 2000), pokazalo se da deca imaju marginalnu ulogu u procesu donošenja odluka o poseti ovim igralištima, vremenu koje se provodi u njima i vrsti igre, kao i u informisanju roditelja o njihovom postojanju. Odluke o poseti ovim igralištima donose roditelji i ona predstavljaju prostore koji su prvenstveno usmereni ka potrebama odraslih, a cena koju deca plaćaju zbog učešća u uzbudljivim mogućnostima igre koje im nude komercijalna igrališta je

gubitak kontrole nad njihovim tradicionalnim područjem kontrole – igrom (McKendric et al., 2000).

Za decu igra predstavlja komunikativni resurs koji koriste u stvaranju i reprodukciji svakodnevnih rutina, ne samo u aktivnostima igre već i u drugim svakodnevnim situacijama (Strandell, 1997). Smeštanjem igre na igrališta bilo kojeg tipa kao njen primarni prostorni okvir, igra postaje marginalizovana, visoko diferencirana i izdvojena aktivnost „zatvorena u samu sebe, u svoj sopstveni svet”, koja odvaja svet dece od (realnog) sveta odraslih. Takođe, pristup komercijalnim igralištima, dečjim vanškolskim klubovima i dnevnim boravcima određen je ekonomskim resursima porodice, te ona u tom smislu pre predstavljaju mesta reprodukcije društvenih nejednakosti, nego inkluzivna dečja mesta.

1.3.4 URBANI PROSTOR IZ PERSPEKTIVE DECE – KONCEPT DEČJIH MESTA

Pod uticajem fenomenologije, istraživanja odnosa dece i sredine koja ih okružuje realizovana dominantno u okviru razvojne teorije preneti su iz eksperimentalne u prirodnu sredinu i dolazi do promene njihovog fokusa: od istraživanja razvoja dečje koncepcije prostora kroz različite faze kognitivnog razvoja povezanih sa uzrastom deteta (Piaget & Inhelder, 1963) ka istraživanjima iskustva, doživljaja prostora i interakcije deteta i sredine²³ (opširnije: Ward, 1978). Početkom 70-tih godina prošlog veka (1972), Rodžer Hart (Hart, 1979), tokom dve godine istraživao je *dečje geografije* – dečje prostorne aktivnosti i njihov doživljaj fizičke sredine u malom gradu Nove Engleske, koristeći različite metode: posmatranje, strukturisane intervjuje, testove i etnografske intervjuje. U istom periodu preduzet je pokušaj da se prouči odnos između dece i gradske sredine u okviru projekta kojim je za UNESCO rukovodio Kevin Linč²⁴. Projektom je bilo obuhvaćeno više zemalja (Argentina, Australija, Meksiko, Poljska) i utvrđene su specifičnosti dečje percepcije

²³ Kod nas je 1985. godine objavljen zbornik radova posvećen upravo problemu interakcije dece i sredine pod nazivom *Ekološka dečja psihologija*.

²⁴ Devedesetih godina prošlog veka ovaj projekat ponovljen je pod rukovodstvom Louise Chawla (Chawla & Malone, 2003).

gradskog prostora kao i diferenciranost mentalnih mapa dece u odnosu na lokalni društveni kontekst i kulturne specifičnosti sredine (Lynch, 1977). Promenom pristupa proučavanja detinjstva u okviru sociologije detinjstva, odnosno prihvatanjem stava da su deca kompetentni društveni akteri vredni proučavanja po svom vlastitom pravu (Praut & Džejms, 2004) intenziviraju se istraživanja koja u sagledavanje odnosa urbanog prostora i detinjstva uvode perspektivu dece to jest koja ovaj odnos nastoje da sagledaju preko razumevanja dečjih iskustava i percepcije urbanog prostora.

Sa ciljem da osvetli način na koji deca doživljavaju svoju umnogome institucionalizovanu svakodnevicu, Kim Rasmusen je uvela koncept „dečjih mesta“ (Rasmussen, 2004). Za razliku od „mesta za decu“, to jest mesta koja su za decu oblikovali odrasli i koja prikazuju ideje odraslih o deci, „dečja mesta“ su mesta sa kojima su deca fizički povezana, za koja se deca vezuju, koja ističu i o kojima govore, kojima pripisuju značenje svojih mesta. Konceptom „dečjih mesta“ jasno se stavlja do znanja da deca razvijaju smislen odnos sa okolinom, pripisuju joj određena značenja, a ključna razlika između „mesta za decu“ i „dečjih mesta“ nalazi se u njihovoj identifikaciji. Naime, dok odrasli mogu identifikovati „mesta za decu“, jedino deca mogu pokazati i pričati o „dečjim mestima“ koja su obično manje upadljiva od mesta za decu i koja odrasli vide iz druge perspektive nego deca, te ona za njih (odrasle) predstavljaju primere neuređenosti, nereda, destrukcije i zabranjenog ponašanja (Rasmussen, 2004). Čak i u okviru institucionalnih prostora (igralište u dvorištu bloka, školsko igralište, rekreacioni centri) deca stvaraju svoja mesta, koja prvobitno nisu bila predviđena za igru, kao što je na primer drvo na igralištu blokovskog dvorišta. Uvođenjem koncepta dečjih mesta odnosno istraživanja prostora iz perspektive dece pokazalo se da deca ne koriste pasivno prostore koji su im odrasli namenili već ih svojim aktivnostima i pripisivanjem značenja modifikuju i prilagođavaju svojim potrebama (Rasmussen & Smidt, 2003), stvarajući na taj način prostore svoje reprezentacije.

Kao što ne koriste pasivno prostore koje su im odrasli namenili, tako ne prihvataju bezuslovno ni ograničenja u korišćenju prostora susedstva koja su im postavili roditelji, već aktivno učestvuju u pregovaranju sa roditeljima o slobodi kretanja i postavljenim granicama i razvijaju strategije pomoću kojih teže da izbegnu ograničenja (Backett-Milburn, 2004). Često bolje poznaju susedstvo od roditelja, budući da provode

više vremena u njemu (Weller & Bruegel, 2009). Takođe, prilikom konceptualizacije rizika ne prihvataju jednostavno zvanični diskurs dece i rizika već svoje identitete u javnom prostoru zasnivaju na vlastitom iskustvu, odnosno pokazuju kompetentnost u proceni i upravljanju opasnostima (Harden, 2000), aktivno učestvuju u konstrukciji svojih područja rizika svakodnevno donoseći odluke o tome šta je rizično i kako da izbegnu opasnost (Harden, Backett-Milburn, Scott, & Jackson, 2000) i razvijaju svoje specifične strategije za izlaženje na kraj sa opasnostima u susedstvu (Spilsbury, 2002). Prilikom procene sigurnosti i rizika, kao i razvijanja strategije savladavanja rizika, važan činilac (element) je poznavanje ljudi i poznavanje mesta, pa deca kao potencijalno opasne doživljavaju mesta koja ne poznaju i ljude koji nisu uključeni u njihove socijalne mreže (Wells, 2005).

Istraživanja dečje percepcije i iskustva urbanog prostora su uglavnom kvalitativna istraživanja malog obima koja se izvode u različitim društvenim i kulturnim kontekstima. Ova njihova karakteristika donekle ograničava mogućnost uopštavanja njihovih rezultata kao i mogućnost izvođenja komparativnih analiza. Međutim, njima se ističe različitost dečjeg iskustva i potvrđuje zapažanje da deca nisu homogena društvena grupa i da joj se kao takvoj ne može pristupiti. Takođe, različitost konteksta u kojima se izvode pokazuje da je dečje korišćenje, percepcija i vrednovanje prostora određeno kompleksnim delovanjem niza faktora: ličnih karakteristika deteta – uzrasta i pola, porodičnim karakteristikama; vremenskim kontekstom – godišnje doba i doba dana; lokalnog konteksta – urbanističkih i društvenih karakteristika područja, ali i šireg društveno-kulturnog konteksta.

Dok za decu do 11 godina javni prostori susedstva predstavljaju mesto igre i avanture, na uzrastu od 13 godina ulica je društveni raj, mesto na kome se sreću prijatelji, na kome se „visi”, na kome se dešavaju stvari. Za starije tinejdžere ulica nudi mogućnost bega, nudi slobodu i uzbuđenje odvajanja od dosade dnevnog života (Matthews, 2003: 104).

Devojčice i dečaci podjednako koriste javni prostor, ali su njihovi strahovi različiti. Dečaci se na ulici više plaše saobraćaja, a devojčice stranaca, napada, metaka i bandi. Devojčice i dečaci razlikuju se i po mestima koja koriste. Dečaci uglavnom koriste sportske terene, dok devojčice biraju mesta na kojima mogu jednostavno da pričaju i šetaju. Javni domen devojčica je mnogo fluidniji i promenljiviji (ibid: 107).

Određeni delovi naselja su izrazito polno diferencirani. Prostore dečaka, mesta koja oni kontrolišu, devojčice izbegavaju i procenjuju ih kao nesigurna. S druge strane, u Metjusovom istraživanju nijedno mesto nije označeno kao mesto devojčica. Pored polne strukturisanosti *četvrte sredine*, istraživanjima je zabeležena i polna strukturiranost igrališta (Karsten, 1998, 2003). Dečaci su brojniji na igralištima od devojčica kojih je manje što su starije. Devojčice odlaze ranije sa igrališta za razliku od dečaka koji ostaju dok ne padne noć. Na polni sastav korisnika igrališta utiče i fizički kvalitet igrališta. Devojčicama nisu privlačna igrališta sa malo opreme i u lošem stanju. Takođe, igrališta su podeljena na prostor za dečake i prostor za devojčice. Devojčice se igraju u manjim grupama, koncentrisane su oko opreme ili po obodima i ćoškovima igrališta. Centralni prostor rezervisan je za dečake. Tako igralište, zaključuje Lia Karsten, predstavlja prvu javnu arenu u kojoj se ispoljava polna segregacija. Pored polne, na igralištima je prisutna i uzrasna segregacija prostora koja je umnogome povezana sa dobom dana. Pa tako, u večernjim satima dečja igrališta zauzimaju tinejdžeri.

Delovanje lokalnog društvenog konteksta na percepciju i procenu vrednosti prostora postaje naročito vidljivo u slučaju problematičnih susedstava. U istraživanju kojim je obuhvaćeno nekoliko susedstava u Los Anđelesu sa značajnim prisustvom kriminala, deca uzrasta između 9 i 11 godina upravo su javne prostore koji su im namenjeni – parkove i igrališta, označavali kao prostore bandi i „loših ljudi” koje izbegavaju i na kojima se ne osećaju sigurno. Poželjni i sigurni prostori za njih su šoping molovi i drugi komercijalni prostori (Buss, 1995).

Šoping molovi i tržni centri kao proširenje javnog prostora odraslih, predstavljaju dečje omiljene prostore, naročito tinejdžera, bez obzira na karakteristike susedstva. Nudeći, osim trgovinskih, i različite sadržaje zabave (kafei, bioskopi, igraonice) u prostoru koji se procenjuje kao bezbedan i koji je zaštićen od nepovoljnih vremenskih prilika, šoping molovi predstavljaju uzbudljiva mesta koja mlađa deca posećuju u okviru porodičnih kupovina. Za tinjedžere, pak, to su: mesta susretanja i okupljanja na kojima potvrđuju osećaj pripadanja grupi, te reprodukuju društveni identitet „viseći” u šoping molu; *društvena pozornica* (Lieberg, 1995) na kojoj prikazuju svoju odeću, frizure, povezanost sa popularnom kulturom, posmatraju i procenjuju druge, mesta susreta sa globalnom kulturom i vrednostima (Matthews et al., 2000). U kontekstu formiranja identiteta kroz potrošnju kao karakteristike savremenog

društva, šoping i „teranje mode” su obavezujući za većinu tinejdžera i podstiču proces socijalizacije i želju za pripadanjem određenoj grupi (Baker & Haytko, 2000).

Delovanje kulturnog konteksta na dečju percepciju sredine može se ilustrovati rezultatima istraživanja kojim se poredi percepcija dece iz Italije, Finske i Švedske. Glavna razlika u percepciji kvaliteta sredine uočena je na liniji sever-jug. Tako za decu iz severnih zemalja, u kojima je ideologija prirode i života napolju široko rasprostranjena (Hallden, 2003), priroda ima inherentu vrednost i deo je njihovog osećaja pripadanja mestu, dok deca sa juga, kao preduslov kvalitetne sredine ističu društvene karakteristike sredine, mogućnost sastajanja sa drugovima (Nordstrom, 2009).

Uopšteno posmatrano, u istraživanjima dečje percepcije i korišćenja prostora susedstva pokazalo se da deca najviše vrednuju mogućnosti za igru i druženje (O'Brien, 2003), sigurnost (društvenu i fizičku) u susedstvu i čistoću (Andel, 1984; Horelli, 1998; Nordstrom, 2009).

U međunarodnom istraživačkom projektu *Odrastanje u gradovima (Growing up in cities)*, koji je osmišljen kao nastavak projekta Kevina Linča i kojim su obuhvaćena susedstva različitih kulturnih i društvenih karakteristika,²⁵ utvrđeni su određeni indikatori kvaliteta susedstva iz dečje perspektive. Deca cene susedstva u koja su *socijalno integrisana* – osećaju da su prihvaćena od strane lokalne zajednice; u kojima postoji *kohezivan identitet* zajednice – susedstvo ima jasne granice i pozitivan identitet koji se izražava kroz različite umetničke ili festivalske aktivnosti; u kojima postoji *tradicija samopomoći* – žitelji grade svoju zajednicu kroz organizacije uzajamne pomoći; koja su *bezbedna* i u kojima se mogu *slobodno kretati* – deca osećaju da mogu računati na zaštitu odraslih; u kojima postoje *mesta okupljanja vršnjaka* – bezbedna i pristupačna mesta na kojima se mogu sresti drugovi; u kojima postoje *različiti sadržaji* – deca u susedstvu mogu kupovati, istraživati, igrati se, baviti se sportom; u kojima postoje *bezbedni čisti zeleni prostori*, bilo da su uređeni ili neuređeni, mali ili veliki; u kojima se mogu *zadovoljiti osnovne potrebe* – obezbeđeni su osnovni resursi (hrana, voda, struja, kanalizacija, zdravstvena zaštita); koji pružaju *sigurnost stalnog boravka* –

²⁵ Projektom su obuhvaćena: divlja naselja u Sijudad Meksiku, Karakasu, Bangaloru, Johanesburgu, susedstva sa visokom zastupljenošću imigrantskog stanovništva u Norveškoj i Kaliforniji, domorodačke zajednice Papue Nove Gvineje, radnička susedstva u Trondhajmu (Norveška) Varšavi, Buenos Ajresu, Nortemptonu, periferna stambena naselja građena posle Drugog svetskog rata u Toluki (Meksiko), Salti (Argentina), Melburnu, Varšavi i Krakovu; istorijska jezgra Sidona (Liban), Varšave i Krakova.

porodice su ili vlasnici nekretnina u kojima žive ili imaju sigurne ugovore o iznajmljivanju (Chawla & Malone, 2003: 122).

Istraživanja karakteristika urbanog prostora iz dečje perspektive nemaju samo naučni već i praktičan cilj: sticanje uvida i sagledavanje dečje percepcije i iskustva urbanog prostora trebalo bi da omogući poboljšanje gradova, odnosno njihovo usaglašavanje sa dečjim potrebama i zahtevima. Poboljšanje grada za decu ostvaruje se delom preko koncepta *grada prijateljski nastrojenog ka deci* (*child friendly city – CFC*)), koji je razvijen da bi omogućio implementaciju Konvencije o dečjim pravima UN, to jest da bi obezbedio da gradske vlade donose odluke koje su u najboljem interesu dece – da gradovi budu mesta ostvarivanja dečjih prava na zdravu, protektivnu, obrazovnu, stimulativnu, nediskriminatorску, inkluzivnu i kulturno bogatu sredinu. Kao podršku gradskim vlastima u razvijanju okvira CFC i ljudima koji se bave unapređenjem dečje životne sredine, UNICEF je 2000. godine osnovao Sekretarijat gradova prijateljski nastrojenih ka deci (opširnije: Riggio, 2002). Koncept CFC, takođe, podrazumeva zalaganje za uključivanje dece u gradske razvojne agende, uključivanje u proces rekonstrukcije, revitalizacije gradskih delova koje se ostvaruje putem akcionih istraživanja (O'Brien, 2003, Gallagher, 2004, Horelli, 1998) i davanje prilike deci da učestvuju u procesu donošenja odluka (Riggio, 2002). Neki autori ovo uključivanje dece u proces planiranja i rekonstrukcije urbanog prostora posmatraju skeptično, navodeći da se dečje mišljenje uvažava samo u onim slučajevima kada se ne sukobljava sa interesima odraslih (Ansell, 2008). Akciona istraživanja pokazuju da deca zaista jesu kompetentni akteri koji mogu da sagledaju probleme u svom okruženju i njegove stvarne potrebe, kao i da ponude adekvatna rešenja (Gallagher, 2004). Problem, međutim, nastaje u implementaciji ovih rešenja. Ovi istraživački projekti završavaju se, osim u retkim slučajevima²⁶, izložbama dečjih radova (Horelli, 1998), tako da je spremnost lokalnih vlasti da obezbede vidljivost dece u gradskim razvojnim agendama, izađu u susret dečjim potrebama i da daju priliku deci da učestvuju u procesu donošenja odluka pre deklarativnog nego suštinskog karaktera.

²⁶ Jedan od njih je projekat *Naš grad* u kome su deca uzrasta 8 i 9 godina bila uključena u preuređenje parka u susedstvu. Projekat je sproveden u okviru odeljenja za arhitekturu Karnegi Melon Univerziteta (Carnegie Mellon University) u Pitsburgu, Pensilvanija, a njime je obuhvaćeno: oblikovanje zamišljenog grada (stvaranje plana), procenu izgrađene sredine, poređenje planiranog i realnog stanja, utvrđivanje potreba u susedstvu i uređenje lokalnog parka (opširnije: Gallagher, 2004).

Na osnovu izloženih karakterisitika prostornih resursa grada za dečje svakodnevnne prakse može se zaključiti da savremeni grad nije oblikovan po meri deteta. Dečiji životi zavise od odluka koje se donose daleko od njihovog perceptivnog polja, a ona imaju ograničenu mogućnost da utiču na te odluke i da promene prostorni kontekst svoje svakodnevice. Koncept deteta kao strateškog društvenog aktera zasad je prihvaćen u naučnoj, ali ne i u društvenoj praksi.

2 KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA – PROIZVODNJA URBANOG PROSTORA I PROSTORI ZA DECU U SRBIJI

U ovom delu rada analiziraju se društvene prakse proizvodnje urbanog prostora u Srbiji i Novom Sadu kao posrednom nivou (Lefevr, 1974) između šireg društva i konkretnih prostora svakodnevnog života, to jest područja istraživanja i njihove posledice po dečje prostorne aktivnosti i odnose. Analiza kontekstualnih specifičnosti proizvodnje urbanog sastoji se iz dva dela. U prvom delu prikazane su specifičnosti urbanog razvoja Srbije u periodu od Drugog svetskog rata do danas, odnosno posledice procesa urbanizacije i opredeljenja za određene koncepte i prakse prostornog i urbanističkog planiranja, na prostorno-morfološki i funkcionalni oblik gradova, kao kontekst svakodnevnog života. U drugom delu analiziraju se posledice ovih praksi sa stanovišta mogućnosti dečjeg korišćenja gradskog prostora, pri čemu je posebna pažnja posvećena načinu na koji su ideja o detinjstvu i dominantni stav o deci implementirani u urbanu politiku, pitanju koliko se vodi računa o potrebama dece prilikom sprovođenja određenih mera urbane prostorne politike.

2.1 PROIZVODNJA URBANOG PROSTORA U SRBIJI

Prostorno-morfološka i funkcionalna struktura današnjih gradova u Srbiji rezultat je delovanja presocijalističkih, socijalističkih i postsocijalističkih društvenih strukturnih karakteristika, procesa i vrednosti. Ako se izuzme agrarno presocijalističko društvo u kome su gradovi nastajali kao rezultat stihijskih procesa sa minimumom ili bez urbanističkog planiranja i regulacije (Maksimović, 1962), za razmatranje procesa proizvodnje gradskog prostora u Srbiji kao relevantna izdavaju se dva perioda razvoja društva. Prvi obuhvata vreme socijalističkog društvenog sistema u kojem se intenzivnim procesima industrijalizacije i urbanizacije dotadašnja fizička struktura gradova radikalno transformiše. Drugi period se odnosi na vreme postsocijalističke transformacije, čija se prva decenija označava kao period *blokirane transformacije*, u

kome je uvođenje privatne svojine i tržišta u ekonomsku sferu i stranačkog pluralizma i demokratskih institucija u politički život, bilo praćeno dubokom društvenom krizom i brojnim dezintegrativnim procesima u svim sferama društva, koji su umesto urbanog razvoja proizveli devastiranje i propadanje urbanog prostora. U drugom periodu postsocijalističke transformacije, periodu *deblokirane* ali *zakasnele transformacije*, koji obuhvata prvu deceniju 21. veka, dolazi do usmeravanja društvenih promena pa i urbanog razvoja ka savremenim tokovima, odnosno postindustrijskim strukturama, međutim bez stvaranja odgovarajućih institucionalnih i zakonskih okvira.

Proizvodnja urbanog prostora, u periodu posle Drugog svetskog rata, planski usmeravana od strane države, odvijala se u kontekstu državnog vlasništva nad gradskim zemljištem, državnog usmeravanja investicija i nepostojanja tržišta u regulaciji gradskog zemljišta i nekretnina. Urbani razvoj zasnivao se na ubrzanoj industrijalizaciji, koja je podrazumevala zapošljavanje radne snage sa sela (uglavnom nekvalifikovane i polukvalifikovane), što je dovelo do naglog porasta stanovništva gradova i pritiska na urbanu infrastrukturu, stambeni fond i urbane servise. Rešenja ovih problema bila su centralna pitanja urbane politike i urbanističkog planiranja. Pored nejednakog regionalnog razvoja kao posledice postavljanja ekonomskog (industrijskog) razvoja za osnovni razvojni cilj i razvojnog favorizovanja gradova, nosioca industrijskih i administrativnih funkcija (Vujović, 1995), socijalistički društveni sistem ostavio nam je u nasleđe podurbanizovanost, specifičnu prostorno funkcionalnu strukturu gradova, tzv. nova stambena naselja i dezurbanizovanu periferiju. Podurbanizovanost kao ocena opšteg stanja u gradovima socijalističke Jugoslavije (npr. Čaldarović, 1989; Seferagić, 1988; Vujović, 1995) podrazumeva da industrijski rast nije bio praćen adekvatnim porastom infrastrukturne opremljenosti gradova (stanovi, sadržaji društvenog standarda), ni adekvatnom prostornom i društvenom alokacijom urbanih sadržaja kao pretpostavkama podizanja kvaliteta života. Zanemarivanje urbane rente i drugih tržišnih mehanizama u regulaciji urbanog prostora proizvelo je prostorno funkcionalnu strukturu sa nižim stepenom raznovrsnosti urbanih sadržaja i funkcija, većim udelom industrijskih i stambenih površina i nižom koncentracijom komercijalnih aktivnosti u centralnim delovima grada u odnosu na gradove kapitalističkih zemalja (Čaldarović, 1989). Izgradnjom novih stambenih naselja kao društveno organizovanog rešenja stambenog problema pridošlog stanovništva ne samo što je korenito promenjena nasleđena

prostorno-morfološka struktura gradova, već je formirana i društvena segregacija u prostoru, koja se ispoljila u nekoliko oblika: stanove u ovim naseljima dobijali su pripadnici tadašnje društvene elite, stručnjaci i službenici, dok su radnici uglavnom bili prepušteni individualnom rešavanju svog stambenog pitanja; takođe, tipizirana loše opremljena stambena naselja u perifernim delovima grada bila su rezervisana za radnike, dok su se stručnjaci i državni činovnici nastanjivali na povoljnijim i bolje opremljenim lokacijama (Vujović & Macura, 1971; Vujović, 1990; M. Živković, 1975). Za konceptualizaciju novih stambenih naselja od presudne važnosti bio je funkcionalistički urbanizam čiji su osnovni principi, zoniranje i višeporodično stanovanje u velikim zgradama, bili primenljivi u društvu koje je urbani razvoj zasnivalo na industrijalizaciji. Proizvodnja stambenih naselja sa zgradama kolektivnog stanovanja (kulama i traktovima) i pratećim vanstambenim sadržajima (uglavnom školom i obdaništem) koji formiraju otvorene blokovske strukture, zasnivala se na pretpostavkama o potrebama tipične (nuklearne) porodice, na standardima koji su se kvantitativno izražavali u kvadratnim metrima potrebnog stambenog prostora, potrebnoj površini za parkiranje, potrebnoj površini rekreativnog prostora itd. Zanemarivanjem stvarnih potreba korisnika i praksom strogog funkcionalnog zoniranja kao dominantnom domaćom urbanističkom praksom proizvodnje prostora, koja nije dopuštala uvođenje u stambena područja sadržaja rejona, a kamoli grada, stvoren je hijerarhijski odnos između različitih delova grada (primarna stambena grupa, mesna zajednica, stambeni rejon, više stambenih rejona, grad) i različitih sadržaja, što je, u situaciji kada su objekti centralnih funkcija planirani na nivou mesne zajednice ili rejonskog (zonskog) centra bili retko kad realizovani (Seferagić, 1988), dodatno uticalo na sadržajnu monotoniju ovih područja pretvarajući ih u velike spavaonice. Upravo je njihova prostorna organizacija, monofunkcionalnost i neusklađenost sa potrebama korisnika osnovna kritika koja se upućuje u valorizacijama ovih prostornih celina rađenim 70-tih i 80-tih godina prošlog veka (npr. Čaldarović, 1982; Lay, 1982; Seferagić, 1988; Vujović & Macura, 1971; Vujović, 1985; Živković & Kojović, 1970). Bez obzira na utvrđene nedostatke, „koncept novih stambenih naselja na osnovi sprege stambene nestašice, tehničkog napretka u građevinarstvu, uticaja funkcionalističkog urbanizma u kontekstu koncentrisane urbanizacije“ (Seferagić, 1988: 82) ostaje dominantan koncept stambene izgradnje sve do početka tranzicionih procesa i privatizacije stambenog fonda. Nova

stambena naselja značajna su i sa stanovišta predmeta ovog istraživanja, budući da su u okviru njih deca dobila svoje namenske prostore.

S druge strane, izgradnja porodičnih kuća, kao pretežni način rešavanja stambenog problema radnika, bila je individualno organizovana i društveno marginalizovana,²⁷ odnosno bez organizovane društvene podrške, izložena brojnim preprekama: skupe građevinske dozvole, loši kreditni uslovi sve do stavljanja izvan zakona jednog velikog dela ove gradnje. S obzirom da se u SFRJ više od polovine ukupne stambene proizvodnje ostvarivalo u privatnom sektoru to jest kao individualna ili porodična stambena izgradnja (Čaldarović, 1987: 197), uticaj ovog načina stambene izgradnje na morfološko-funkcionalnu strukturu gradova daleko je od zanemarljivog²⁸. Društveno zanemarivanje ovog tipa stanovanja, izostanak urbanističkog planiranja i uređenja ovih prostora, dovelo je do stvaranja dezurbanizovane periferije gradova sačinjene uglavnom od ilegalno i polulegalno sagrađenih često podstandardnih kuća, čiji su vlasnici uglavnom bili radnici koji svoje stambeno pitanje nisu mogli da reše u okviru društvenog sektora. Ovom urbanom politikom stvorena je društvena segregacija u prostoru različita od one u gradovima kapitalističkih društava. Viši društveni slojevi živeli su u zgradama višeporodičnog stanovanja u stambenim celinama povoljnijeg položaja, odnosno bliže centralnim gradskih delovima, dok su se radnici nastanjivali u kućama na periferiji grada.

Društvene promene s kraja 1980-tih i početka 1990-tih godina, nastale kao posledica raspada socijalističkih društvenih sistema i njihovog usmeravanja ka političkom pluralizmu, uspostavljanju demokratskih institucija i tržišnoj ekonomiji, postavljaju pred urbani razvoj i urbanu politiku nove probleme i izazove. Urbana tranzicija podrazumeva javnu politiku koja podstiče razvoj tržišta, ekonomsko restrukturiranje u znaku deindustrijalizacije i rasta sektora usluga. Najupadljiviji procesi urbanih promena u ambijentu urbane tranzicije su: privatizacija stanova, komercijalizacija gradskih istorijskih jezgara, pojačana rezidencijalna migracija,

²⁷ Ksenija Petovar smatra da društveni sektor nije pokazivao interesovanje za različite oblike jednoporodičnog stanovanja jer iz takvog načina projektovanja i izgradnje nije mogao da izvuče dobit kakvu je izvlačio iz tzv. velikih operacija (Petovar, 1994).

²⁸ Danas, u Novom Sadu jednoporodično stanovanje zauzima 62,4% površine namenjene stanovanju, višeporodično 15%, opšte stambene zone (urbanistički izraz za područja u kojima je zastupljeno višeporodično i jednoporodično stanovanje) 19,5%, dok ostatak od 3,1% zauzimanju područja u kojima se stanovanje kombinuje sa radnim aktivnostima i vikend zone (*Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*, 2009: 4).

rezidencijalna i komercijalna suburbanizacija i porast socioprostorne segregacije (Vujović, 2002). U Srbiji je devedesetih godina, proces postsocijalističke transformacije društva, prvenstveno sprečavan uspehom dotadašnje vladajuće elite da uspostavljenom dominacijom nad političkim, ekonomskim i kulturnim podsistemom društva sputa suštinske institucionalne promene – uspostavljanje tržišne ekonomije i demokratskog političkog sistema, kako bi očuvala uslove reprodukcije društvenog života na kojima se temelji njena reprodukcija (Babović, 2002; Lazić, 2000, 2002), dodatno bio opterećen društvenom krizom i propratnim dezintegrativnim procesima. Urbanu svakodnevicu u Srbiji 1990-tih godina obeležava disfunkcionalnost gradskih funkcija izazvana građanskim ratom, međunarodnom izolacijom, centralizacijom vlasti, ekonomskim kolapsom, padom industrijske proizvodnje i realnog društvenog proizvoda, visokom stopom nezaposlenosti, hiperinflacijom, drastičanim padom životnog standarda i osiromašenjem stanovništva, getoizacijom, odnosno smanjenom pokretljivošću ljudi, informacija i dobara, erozijom pravnih regulativa, slabljenjem institucionalne mreže podrške, jačanjem monopolističkih tendencija, porastom stopa kriminala te porastom anomalije, nesigurnosti i straha (Vujović, 1995). U oblasti urbane politike dolazi do privatizacije društvenog stambenog fonda čime se otvorila mogućnost za veću rezidencijalnu mobilnost, ali i za nove nejednakosti. Uvodi se privatno preduzetništvo u građevinarstvo i tržište nekretnina – stanova. Političke elite, kao glavni akteri procesa transformacije, nisu bile zainteresovane da aktiviraju potencijal koji bi gradovi mogli imati u globalnim tokovima ekonomskog razvoja i zapravo su bile indiferentne prema pitanjima urbane politike (Vujović & Petrović, 2006). Ne postoji organizovana briga o gradu kao celini, a gradski prostor oblikuju interesi određenih političkih i ekonomskih grupa. Bespravna izgradnja sa izmenjenim akterima, aktivnostima i lokacijama predstavlja glavno obeležje oblikovanja urbanog prostora. Tokom socijalizma, bespravno su gradile pretežno marginalne društvene grupe koje su ovu praksu koristile kao strategiju samopomoći, a 1990-tih glavni akteri bespravne gradnje postaju politički i ekonomski moćnici gradeći na ekskluzivnim lokacijama. Takođe, privatni investitori finansiranjem izmena urbanističkih planova (povećavanje gabarita, spratnosti, broja stanova, nepoštovanje normativa o minimalnoj površini stana u odnosu na sobnost, zanemarivanje propisanih gustina, ambijentalnih vrednosti područja, postojeće komunalne infrastrukture) u skladu sa svojim privatnim interesima koji se direktno kose

sa opštim (Vujović & Petrović, 2006; Vujović, 1995), svojim praksama obezbeđuju legitimitet.

Od 2000. godine dolazi do relativne stabilizacije društvenog sistema, a društvene promene se ponovo nastoje usmeriti u tranzicijskom pravcu ka postindustrijskim strukturama, međutim, bez stvaranja adekvatnih zakonskih i institucionalnih okvira kao preduslova transformacije. Izostaju reforme ključnih institucionalnih sistema pravosuđa, zdravstva, obrazovanja, sistema socijalne zaštite. Željeni urbani razvoj nastoji se usmeriti ka savremenim modelima i strategijama urbanog razvoja – preduzetničkim i postmodernim (Backović, 2010; Petrović, 2009). Ova orijentacija prisutna je i u važećem prostornom planu Srbije u kome su kao ciljevi urbanog razvoja određeni: izgradnja identiteta grada, podsticanje inovacija, stvaranje veza između nauke, tehnologije, preduzetništva i privlačenje stručnjaka, tretiranje kulturnog nasleđa kao razvojnog resursa, jačanje identiteta grada na osnovu kulturne matrice, razvijanje partnerstva između lokalnih uprava i investitora i kreiranje uslova za partnerska ulaganja („Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine”, 2010). Realizacija ovih ciljeva postaje upitna usled sistemskih ograničenja koja delom predstavljaju nasleđe prošlosti, a delom su rezultat nespremnosti političke elite da ozbiljno pristupi reformama. Ograničenja se ispoljavaju kao podurbanizovanost, oslabljena funkcionalnost i delegitimacija državnih institucija, slabo razvijeno građansko društvo, nedovoljna i neadekvatna pravna regulativa i nizak stepen obaveznosti njene primene (zakon o gradskom građevinskom zemljištu, restituciji) kao i nedovoljno konsolidovana srednja klasa sposobna da podrži razvojne projekte (opširnije o preprekama postsocijalističkih gradova na putu transformacije: Petrović, 2009). Oklevanje političara da uvedu potrebne novine u zakonskom i institucionalnom okviru, podstiče politički voluntarizam i korupciju, uticaj ekonomskih aktera dobija na značaju, ilegalne strategije postaju sve zastupljenije, čime se odlažu složeniji procesi urbane transformacije i dolazi do haotičnog razvoja gradova (Vujović & Petrović, 2006).

Poslednjih godina najviše se grade infrastrukturni i poslovni objekti (Backović, 2010) koji se posmatraju kao katalizatori razvoja, dok se stambena izgradnja svodi na rekonstrukciju postojećih sadržaja. Uvođenje privatne svojine omogućilo je razvoj komercijalnog sektora, a izostanak definisanja dugoročnih vizija i ciljeva razvoja grada, u prvom periodu postsocijalističke transformacije, dovelo je do nekontrolisane

komercijalizacije urbanog prostora, smanjenog kvaliteta i obima provizije javnih servisa i do porasta socijalnih nejednakosti (Petrović, 2009: 224). Najintenzivnije se komercijalizuju centralni gradski delovi, pretvarajući se u ekskluzivne trgovačke zone. U istorijskim jezgrima većih gradova trgovačke radnje iz perioda socijalizma, koje su služile za zadovoljenje potreba lokalnog stanovništva, zamenjuju globalni lanci brze hrane, restorani i prodavnice ekskluzivnih svetskih brendova koji se prikazuju kao indikatori modernizacije. U procesu postsocijalističke transformacije gradova u Srbiji prelazak na tržišnu privredu nije bio praćen ispunjenjem zahteva elementarne socijalne pravde, odnosno priznanjem prava na grad društvenim grupama koje u uslovima konkurencije i slobodnog preduzetništva ne mogu samostalno da zadovolje svoje potrebe. Generalno se urbano planiranje u Srbiji posle 2000. godine ocenjuje kao reaktivno (Vujović & Petrović, 2006).

Novi Sad, administrativni i upravni centar Vojvodine, sa 341 625 stanovnika koliko je evidentirano u poslednjem Popisu stanovništva, drugi je po veličini grad u Srbiji. U važećem Prostornom planu Srbije određen je kao funkcionalno urbano područje²⁹ međunarodnog značaja, grad koji ima ulogu „motora razvoja” (navodnici u originalu), te stoga jačanje njegove pozicije predstavlja jedan od ciljeva prostornog razvoja Srbije. Novi Sad se razvijao spontano do elibertacije, 1748. godine. Sticanjem statusa slobodnog kraljevskog grada³⁰, počinje planski razvoj grada, prvenstveno diktiran od Austrougarske (Pajović, 1996; Stupar, 2007). Na prelazu 19. u 20. vek prostorni razvoj većine gradova u Vojvodini, pa i Novog Sada, ima obeležje planskog razvoja (Pušić, 1987) sa skoro potpuno formiranom urbanom matricom sačinjenom od pravilnih blokova. Početkom 20. veka i, naročito nakon prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini SHS, proširuje se gradska teritorija i dolazi do snažnijeg urbanističkog razvoja grada. Regulacioni plan iz 1921. godine ocenjuje se kao prvi stručni regulacioni plan (Palić, 1992). On je značio preokret u planiranju grada jer je podrazumevao izlazak grada na Dunav i napuštanje ranijeg planiranja prilagođenog suvim gredama – terenima (Palić, 1992; Stupar, 2007). Sa stanovišta urbanog razvoja pozicija grada se značajno menja 1929. godine administrativno-teritorijalnom podelom Kraljevine na devet

²⁹ Funkcionalno urbano područje (FUP) predstavlja promenljiv prostor koji obuhvata morfološko urbano područje grada/naselja i njegovo šire okruženje koje generiše radnu snagu grada na 45-minutnoj distanci od mesta stanovanja („Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine”, 2010).

³⁰ Elibertacijom je grad stekao niz privilegija: pravo na regulisanje samouprave, pravo na ubiranje prihoda i taksa i pravo na slobodno obavljanje svih privrednih delatnosti (Pajović, 1996: 16).

banovina. Proglašenje Novog Sada za sedište Dunavske banovine za grad znači nastavak započetog urbanog razvoja. Pred početak Drugog svetskog rata na nivou reprezentacija prostora (urbanističkih projekata) grad se vidi kao moderan urbani prostor uređen i organizovan u skladu sa rešenjima funkcionalističkog urbanizma.³¹

Prvi Generalni urbanistički plan Novog Sada (1950.) u posleratnom periodu koncipiran i donet u promenjenom društvenom kontekstu, u skladu sa zahtevom ubrzane industrijalizacije bio je podređen privrednom planu, pa je njegov osnovni zadatak bio da stvori ambijent za privredni razvoj obezbeđujući stanove za radnu snagu koja je dolazila pretežno sa sela. Železnička stanica i industrija izmeštaju se iz gradskog tkiva da bi se oslobodile površine za stanovanje kao preduslov razvoja industrije. Budući da grad nastavlja da beleži intenzivan rast stanovništva, čije se stambene potrebe nisu mogle zadovoljiti u okviru postojećeg stambenog fonda, u narednom urbanističkom planskom periodu, od 1963. godine, intenzivira se stambena izgradnja (Pajović, 1996), a kako su u centralnom delu grada slobodne lokacije za stambenu izgradnju već bile zauzete, grade se stambeni kompleksi na slobodnim terenima (Liman I i II, Satelit, Detelinara, blokovi oko železničke stanice i na obali Dunava) po principima funkcionalističkog urbanizma, hijerarhijski organizovane u stambene zajednice i stambene zone. Pored intenzivne izgradnje industrijskih objekata i stambene izgradnje, do sredine 80-tih godina prošlog veka izgrađeni su značajni sadržaji infrastrukture (saobraćajni, energetski, hidrotehnički, kanalizacioni, sistem odbrane od poplava), objekti javnih službi, socijalne zaštite, kulturnih sadržaja, izgrađena je zgrada Radio-televizije Vojvodine, delimično je izgrađen Sportski centar Vojvodina („Generalni urbanistički plan Novog Sada do 2005. godine (nacr)” , 1984: 21-24). U pogledu razvoja grada, druga polovina 1980-tih godina je u znaku stagnacije kao posledice privredne krize društva.

Poslednje decenije 20. veka Novi Sad doživljava graditeljsku stambenu ekspanziju omogućenu privatizacijom građevinskog sektora i podstaknutu velikim prilivom stanovništva usled ratnih zbivanja, ali i privrednog propadanja manjih gradova

³¹ Misli se na nagrađene i otkupljene radove na međunarodnom konkursu za regulaciju grada iz 1937. i 1940. godine, Branka Maksimovića, Juraja Najdharta i Milorada Pantovića, realizovanog u saradnji sa arhitektama iz Korbizijeovog ateljea (opširnije: Blagojević, 2007: 40; Mitrović, 2010: 154-155; Stupar, 2007: 52), koji su u manjoj ili većoj meri i svaki na osoben način predviđali urbanističko uređenje grada u skladu sa Korbizijeovim principima razdvajanja gradskih funkcija.

u Vojvodini i relativno boljeg položaja Novog Sada kao regionalnog centra.³² Osnovna graditeljska aktivnost nije više izgradnja novih prostornih celina, već rekonstrukcija zona šireg gradskog centra i periferije grada, u kojima se prizemne porodične kuće ivične izgradnje na parceli zamenjuju višeporodičnim višespratnim objektima u okviru postojeće parcelacije. Osnovni cilj privatnih građevinskih investitora bio je da proizvedu što više stanova sa što manje ulaganja, što je često ostvarivano bez potrebnih dozvola odnosno kao nelegalan oblik gradnje. Pored toga što su gradili neadekvatne stanove, nezainteresovanost gradske vlasti za sprovođenje urbanističkih propisa i za ambijentalne i funkcionalne vrednosti urbanog prostora, omogućila je investitorima da rekonstrukciju stambenih objekata izvode bez rekonstrukcije i uređenja okolnih javnih prostora, tako da su izostala proširenja postojećih ulica, nisu formirani zeleni prostori, trgovi kao ni prostori za rekreaciju, niti igrališta za decu. U ovom periodu čitavi kvartovi su iz celina jednoporodičnog stanovanja transformisani u celine višeporodičnog stanovanja, što je dovelo do porasta broja stanovništva na ovim područjima koje nije bilo praćeno podizanjem kvaliteta urbanih javnih sadržaja. Ovim intervencijama smanjena je upotrebna vrednost javnih prostora, odnosno smanjen je broj ljudskih aktivnosti, komunikacije i interakcija na javnom prostoru. Tih godina u arhitekturi se nekritički preuzimaju tradicionalni motivi vojvođanske narodne arhitekture, pa se ovi objekti ocenjuju kao „neuspeli pokušaj romantizovanja prošlosti kroz arhitekturu” (Mitrović, 2010: 303).

Takođe, u ovom periodu kao i u drugim većim gradovima u Srbiji, bespravna izgradnja gubi marginalan i poprima dominantan oblik gradske izgradnje i razvoja grada. Bespravno su podignuta čitava naselja na poljoprivrednom zemljištu van građevinskog rejlona ili na područjima predviđenim za druge namene. Ova naselja čine najdevastiranija gradska područja sa neadekvatnom saobraćajnom mrežom, nedostatkom površina za javne službe i infrastrukturno opremanje (*Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*, 2009).

³² U periodu od 1991. do 2002. godine u Novom Sadu je zabeležen indeks porasta stanovništva od 115,4. U istom periodu index porasta stanovništva u Beogradu iznosio je 102,3, a u Nišu 103,4 („Popis stanovništva Srbije 2002. godine. Uporedni pregled broja stanovnika: podaci po naseljima, knjiga 9,” 2004). Takođe, u istom periodu od 1991. do 2002. godine u odnosu na druge gradove u Srbiji, pre svega Beograd i Niš, u Novom Sadu je zabeležen najveći indeks porasta broja stanova, 121,5. Za Beograd ovaj index iznosio je 114,5, a za Niš 112,7 („Popis stanovništva Srbije 2002. godine. Uporedni pregled broja domaćinstava i broja stanova, knjiga 10”, 2004).

U prvoj deceniji 21. veka nastavlja se intenzivna stambena izgradnja u gradu. Novi Sad se našao među gradovima (pre svega pored Beograda) u kojima je došlo do plasiranja akumuliranih sredstava koje su pojedinci stekli po raznim osnovama – privatizacija, siva ekonomija, inostrani kapital i dr. U kontekstu pada privredne aktivnosti zemlje, u gradu je održana kakva-takva privredna aktivnost te nije došlo do pada vrednosti nekretnina i do pada ekonomskog interesa za investiranje. Veći deo ovih akumuliranih sredstava usmeren je u građevinarstvo, odnosno na stambenu izgradnju, budući da je postojala visoka tražnja za stanovima, pa je i investiranje u ovu oblast bilo profitabilno³³. Po nekim procenama 2003. godine u Novom Sadu, u građevinskoj oblasti obrtalo se oko tri stotine miliona evra (prema: Živković, 2003). Nastavlja se praksa rekonstrukcije stambenog fonda na područjima malih gustina odnosno zamena jednorodničkih kuća višeporodičnim. Iako se u urbanističkim analizama aktivnosti rekonstrukcije pozitivno ocenjuju s obrazloženjem da je uklonjen nekvalitetan stambeni fond, poboljšana racionalnost korišćenja zemljišta i obezbeđena adekvatna infrastrukturna opremljenost (*Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*, 2009), ove delove grada karakterišu nedovoljni kapaciteti pratećih sadržaja, od nedovoljnog broja parking mesta, nepostojanja dvorišnih prostora, do neadekvatnih kapaciteta ostalih sadržaja zajedničke potrošnje, pa i osnovnih škola.

U skladu sa aktuelnim trendovima staro gradsko jezgro se komercijalizuje, a kao posledica transformacije stambenog prostora u poslovni dolazi do smanjenja broja stanovnika na ovom području (*Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*, 2009). U urbanističkoj i razvojnoj strateškoj dokumentaciji, staro gradsko jezgro se ocenjuje kao najprepoznatljiviji brend Novog Sada, pa time i resurs za unapređenje identiteta i globalne prepoznatljivosti Novog Sada, ali i za razvoj turizma i kreativnih industrija (*Studija oblikovanja gradskih celina i arhitektonskog oblikovanja objekata u Novom Sadu*, 2010: 29). Delovanje gradskih vlasti u prostoru usmereno je ka aktivnostima kojima bi se poboljšala atraktivnost ovog prostora – postavljanje novog mobilijara,

³³ U periodu od 2002. do 2009. godine u Novom Sadu je izgrađeno 33.000 stanova što čini 60% ukupno izgrađenih stanova u Vojvodini, pri čemu nije poboljšan kvalitet stambenog fonda u odnosu na veličinu stana. Prosečna površina stana od 52,6 m² je ispod planske površine koja iznosi 60 m². Kao posledica intenzivne stambene izgradnje došlo je do smanjenja učešća prostora nestambene namene u ukupnom izgrađenom prostoru u odnosu na period pre 2000. godine kao i do pojave viška stanova. Procenjuje se da u odnosu na broj stanovnika, odnosno domaćinstava, u gradu postoji višak od preko 23.700 stanova (*Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*, 2009: 10-11).

uređenje trgova i trotoara, postavljanje turističke signalizacije, obeležavanje gradskih znamenitosti. Pored unapređenja turizma, privlačenje investicija i stvaranje pozitivne poslovne klime definisani su kao osnovni ciljevi privrednog razvoja grada. Prioritet u prostornim intervencijama daje se izgradnji prostora za razvoj industrije i male privrede, magacinskih prostora, komercijalnih i poslovnih prostora (komercijalni industrijski park i prostor po modelu šoping mola), garaža, infrastrukturnim i saobraćajnim poboljšanjima i rekonstrukcijama, kao pokretačima urbanog razvoja („Strategija privrednog razvoja Grada Novog Sada”, 2009).

Prostor današnjih većih gradova u Srbiji, kao kontekst svakodnevnog života pa i života dece, oblikovan je delovanjem društvenih praksi koje su u periodu socijalizma proizvele specifičnu podurbanizovanost, kako u centralnim zonama, zbog prostorno-funkcionalne strukture sa nižim stepenom raznovrsnosti urbanih sadržaja u poređenju sa gradovima razvijanim po tržišnom principu, i njihovom koncentracijom u centralnim gradskim delovima, tako i na periferiji, gde su građena nova stambena naselja koja ostaju nedovoljno opremljena (podurbanizovana periferija), što je uslovalo i poseban vid društvene segregacije u prostoru. Takav prostorni milje se u periodu postsocijalističke transformacije društva menja pod uticajem komercijalizacije javnih prostora, rekonstruktivnih zahvata u stambenim zonama i izgradnjom infrastukturnih i poslovnih objekata, koji postaju razvojni prioritet, što ima za posledicu da se urbani javni sadržaji odnosno sadržaji tzv. kolektivne potrošnje zanemaruju. Nivo urbanizovanosti grada raste u centralnim gradskim delovima, smanjuje se na periferiji, pri čemu se zaoštava pitanje dostupnosti gradskih sadržaja – ne samo prostorne već i troškovne, zbog njihove komercijalizacije. U odnosu na mogućnost upotrebe grada, nove društvene nejednakosti nadovezuju se na prethodne.

2.2 PROIZVODNJA PROSTORA ZA DECU

U prostornim i razvojnim dokumentima grada prepoznavanje dečjih potreba u odnosu na gradski prostor ograničava se na prostor susedstva, to jest stambenog naselja i one se svode na prakse igre i obrazovanja, te u skladu s tim, osnovni zadatak je obezbeđenje i oblikovanje prostornih resursa za smeštaj ovih praksi. Izvan ovih praksi i

prostornih resursa za njihovo zadovoljavanje, deca se ne prepoznaju kao značajni i legitimni korisnici grada, pri čemu nije retkost i da se prilikom konceptualizacije i oblikovanja sadržaja namenjenih deci zapravo vodi računa o interesima i potrebama odraslih, a ne same dece. Tako na primer, u *Strategiji privrednog razvoja grada* unapređenje turizma postavljeno je kao jedan od osnovnih ciljeva razvoja grada. Međutim, deca se ne prepoznaju kao potencijalni turisti bez obzira što se može pretpostaviti da đачke ekscurzije predstavljaju značajan deo turističkih poseta gradu³⁴, niti se Međunarodni festival za decu *Zmajeve dečje igre*, koji se održava u poslednjih 56 godina, prepoznaje kao mogući brend grada. Ni u oblikovanju i prezentaciji turističke ponude grada, deca se ne prepoznaju kao značajna ciljna grupa. Za razliku od velikih evropskih gradova poput Londona, Pariza, Beča i Berlina, koji na svojim web turističkim prezentacijama³⁵ imaju posebne lako uočljive hiperlinkove o turističkoj ponudi grada za decu, na sajtu turističke organizacije Novog Sada ovakav hiperlink ne postoji.³⁶ Jedino mesto u *Strategiji privrednog razvoja grada* na kome se deca pominju jeste u delu koji se odnosi na razvoj grada kroz unapređenje obrazovnog sistema, gde se kao projekt unapređenja obrazovnog sistema u skladu sa potrebama tržišta i obrazovanja tokom celog života, navodi uvođenje e-dnevnika kao projekta koji će „roditeljima/starateljima u svakom trenutku stvoriti jasan uvid u rezultate koje njihova deca ostvaruju i unapređenje bezbednosti u školama preko uvođenja đачkih kartica” („Strategija privrednog razvoja Grada Novog Sada”, 2009: 42-43). Primer sadržaja namenjenog deci u čijem oblikovanju se prvenstveno vodi računa o interesima odraslih nalazi se i u važećem Prostornom planu grada, u kome se iznosi zahtev da se mreža osnovnih škola formira prema standardu o radu škola u jednoj smeni, (posebno na užem gradskom području) kao podrška prelasku na evropsko radno vreme („Prostorni plan

³⁴ Na zvaničnom sajtu gradske uprave (<http://www.novisad.rs/turizam>) nema podataka o učešću đачkih ekscurzija u turističkim posetama gradu. Kao relevantni pokazatelji turističke posećenosti grada, navedeni su podaci o učešću posetilaca Međunarodnog poljoprivrednog sajma, festivala EXIT i broju brodova i putnika koji u sklopu turističkih tura krstarenja Dunavom pristanu na gradskom pristanu.

³⁵ Na primer: <http://www.visitlondon.com>, <http://en.parisinfo.com>, <http://www.wien.info>, <http://www.visitberlin.de>.

³⁶ Hiperlink namenjen deci ne postoji ni na web prezentaciji turističke organizacije Beograda, a ako je za utehu ni na prezentacijama gradova u okruženju: Budimpešte, Zagreba, Ljubljane, Bukurešta i Sofije. Interesantno je da Budimpešta kao tradicionalno značajna evropska turistička destinacija u odnosu na ostale navedene gradove nema hiperlink namenjen deci, ali ima hiperlink namenjen gej populaciji, verovatno iz želje da se uključi u aktuelne trendove i stekne prednost prezentujući se kao *gay friendly* grad.

grada Novog Sada”, 2012)³⁷, a ne recimo kao predulosv oslobađanja školskih prostorija u poslepodnevnim satima za slodobne aktivnosti dece. Takođe, istim planom, sadržaji namenjeni deci – dečja igrališta, poligoni za rolere i skejt, dečje karting staze – planiraju se u sklopu sportsko-rekreativnih sadržaja i smeštaju se na obodne gradske delove, odnosno *u okviru prostora u kojima dominira zelenilo* (Ribarsko ostrvo, Kamenička ada, prostor od gradske plaže Štrand do Kamenjara, prostor na Alibegovcu, području na sremskoj strani grada između Petrovaradina i Sremske Kamenice, i dr.). Planirana lokacija sadržaja namenjenih deci, odnosno neintegrisanost ovih sadržaja u gradsko tkivo, ukazuje da se i kod nas koristi strategija *da se ne vide i ne čuju* prilikom planiranja sadržaja namenjenih deci, kao i da se na nivou koncepta prostora podstiče dečja zavisnost od odraslih u korišćenju gradskog prostora, time što se ne vodi računa prilikom planiranja ovih sadržaja da ih deca mogu samostalno koristiti.

U urbanističkim planovima gradski prostor se ne analizira sa aspekta njegove usklađenosti sa potrebama dece. Tako na primer, u GUP-u koji se odnosi na period urbanističkog razvoja do 2005. godine, zahtevi dece u odnosu na grad se ne pominju. Ona se, zajedno sa starima, označavaju kao *marginalna grupa koja ima* „najstrožije zahteve u odnosu na organizaciju stana i njegovu neposrednu okolinu“ ali se, kao značajni sadržaji lokalnog nivoa (nivoa područja stanovanja) ne navode prostori za boravak i/ili igru dece³⁸. U urbanističkim planovima dečje potrebe u odnosu na urbani prostor ograničavaju se na prostor stambenog naselja, pri čemu se prvenstveno utvrđuju potrebni kapaciteti za obezbeđenje dostupnosti specifičnih sadržaja, prvenstveno škola i obdaništa i u manjoj meri igrališta, dok se o usklađenosti celokupnog područja, njegove prostorne organizacije i ambijentalnih karakteristika, sa potrebama dece ne vodi računa.

U sistematskom istraživanju dečjih prostornih praksi na nivou stambenog naselja Jugoslovenskog instituta za urbanizam i stanovanje (JUGINUS), koje je 1975. godine sprovela grupa autora različitih stručnih profila u šest stambenih naselja kolektivnog

³⁷ Ovaj zahtev, iako opravdan, zapravo je nerealan, s obzirom na činjenicu da je poslednja osnovna škola u gradu koji beleži intenzivan mehanički priliv stanovništva, izgrađena 1980. godine, na Bistrici, sa neodgovarajućim kapacitetima. Predviđen kapacitet škole bio je 900 učenika, međutim škola nijedne godine za sve vreme svoga postojanja nije imala manje od 1.600 učenika (prema: <https://sites.google.com/site/prvavojvodjanska/prvavojvodjanska>). Takođe, ovo je i primer nastavka prakse prenošenja zahteva iz planova višeg nivoa (u konkretnom slučaju PPS) u planove nižeg nivoa, bez uvođenja potrebne konvergentnosti i prilagođavanja specifičnim okolnostima.

³⁸ Sadržaji koji se uvode u područje stanovanja su: sadržaji svakodnevnog snabdevanja, ugostiteljski sadržaji, zanatski sadržaji, prostori za organizaciju funkcija mesne zajednice, prostori kulture i sadržaji primarne zdravstvene zaštite (GUP Novog Sada, 1984: 7).

stanovanja, nastanjenih stanovnicima različitog društvenog položaja, (višeg (službenici) i nižeg (radnici), izgrađenih u periodu od 1961. do 1971. godine u tri grada različite veličine (Užice – mali grad, Sarajevo – grad srednje veličine i Beograd – veliki grad) i kojim su obuhvaćena deca od 3 do 14 godina, pokazalo se da ove prostorne celine ne odgovaraju dečjim potrebama. Prilikom koncipiranja i izgradnje ovih stambenih naselja dečje potrebe u odnosu na prostor bile su uglavnom zanemarene i to od nivoa sklopa i organizacije zgrade pa do nivoa ukupne prostorne celine naselja. U zgradama je uglavnom bilo postavljeno loše osvetljenje, što je deci otežavalo korišćenje, štekeri u hodnicima i brave na ulaznim vratima zgrade postavljeni su na visinu koju deca nisu mogla dosegnuti, te nisu mogla samostalno koristiti hodničke prostore; zajednički prostori zgrade svojim sklopom, dimenzijama i osvetljenošću nisu podsticali boravak dece u njima, naime nisu bili pogodni za zadržavanje ili igru dece (Kara-Pešić, 1975: 26). Takođe, slobodni prostori između zgrada, kao dominantni prostori za igru dece uzrasta od 7 do 11 godina, bili su preveliki, prostorno nestrukturisasi i nediferencirani, oskudno opremljeni, zapušteni i neprivlačni za dečji boravak i igru. U nedostatku adekvatnih prostora deca su najviše vremena provodila na stepenišnom prostoru, po ulazima zgrada i u neposrednoj okolini zgrade (Kara-Pešić, 1975: 86), što je izazivalo konflikte sa komšijama:

„...Mi se ne igramo pre pet sati. Ali ako se igramo kasnije oni nam brane. Polivaju nas vodom i seku lopte. Baš pre neki dan kada smo se igrali lopte, prvo smo igrali na krovu od garaže. Lopta je odletela u susedno dvorište. Tada je čovek uzeo loptu i zapretio da će je iseći ako se ne sklonimo. Morali smo. Otišli smo na stepenište. Predsednik kućnog saveta je rekao da se sklonimo. Onda smo otišli iza moje zgrade. Jedan čovek sa prvog sprata odmah nas je oterao. Kada njegova ćerka i njene drugarice dođu, on samo posmatra, a mi nemamo gde da se igramo. Kada se vozimo trumbelajima³⁹ često nas polivaju vodom i teraju.“ (Kara-Pešić, 1975: 101);

ili

³⁹ Trumbelaji su kolica sa točkovima od kugličnih ležajeva. Deca su ih obično sama pravila od nekoliko priručnih dasaka (objašnjenje pojma preuzeto iz: Kara-Pešić, 1975: 101).

„U mojoj zgradi postoji mnogo takvih koji deci zabranjuju da se igraju. Dođeš na jednu stranu kažu galamiš, dođeš na drugu – dižeš prašinu, tako da si prinuđen da ideš kući ili dalje od nje.“ (Kara-Pešić, 1975: 104).

Pored škole i obdaništa, igrališta su treći i poslednji urbani sadržaj koji je planski namenjen dečjem korišćenju. Generalno, dečja igrališta kod nas nemaju dugu tradiciju. U periodu između dva svetska rata, poneko igralište za malu decu postojalo je u parkovima većih gradova i ređe u krugu vaspitnih i zdravstvenih ustanova za decu. Najveća javna dečja igrališta u gradovima bile su ulice, a posle Drugog svetskog rata i slobodne površine na mestima ruševina preostalih posle rata (Miletić, 1970). Prvi pokušaj omasovljavanja dečjih igrališta vezuje se za 1951. godinu, kada je Inicijativni savet Saveza pionira Jugoslavije doneo odluku da se u toku proleća te godine u celoj zemlji organizuje široka akcija za izgradnju dečjih igrališta. Akciju su prihvatile i ostale društvene organizacije i ministarstva te je odlučeno da se igrališta grade u parkovima, dečjim zdravstvenim ustanovama, pionirskim domovima, školama, obdaništima, odmaralištima, izletištima, letovalištima, stambenim celinama. Takođe, u inicijativi se postavlja zahtev da igrališta budu čvrsto utkana u gradska stambena naselja kako bi deca za nekoliko minuta mogla stizati do njih (Miletić, 1970). Savet društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije 1959. godine doneo je *Osnovna uputstva za izgradnju i organizaciju dečjih igrališta* (Milinković, 1959), kojima se propisuju osnovni parametri njihove organizacije i izgradnje. U *Uputstvima* se, polazeći od razvojnog modela deteta zasnovanog na uzrasnim kategorijama, određuje veličina igrališta izražena u kvadratnim metrima po detetu, udaljenost od kuće, higijenski uslovi, uslovi osunčanosti, uslovi i konfiguracija terena, vrste terena i programske postavke. Iako se u odnosu na postavljene parametre igrališta razlikuju prema uzrastu dece, u *Uputstvima* nema zalaganja za formiranje odvojenih igrališta za decu različite starosti, već se preporučuje gradnja kombinovanih igrališta na kojima će svaka uzrasna grupa dobiti svoj prostor za igru sa odgovarajućom opremom i organizacijom prostora. Takođe, u pogledu vrste opreme, pored tradicionalne opreme, predviđa se i postojanje nekonvencionalne opreme: nekog za saobraćaj neupotrebljivog vozila (stari auto, brod, vagon tramvaja ili voza i sl.), prostor za građenje (radionica) gde deca kucaju, modeliraju, sklapaju razne

konstrukcije, grade kućice i sl., kućica ili kolibica za igru, čuvanje sprava i zaklon u slučaju kiše i površine na kojima će deca negovati biljke (Milinković, 1959).

Dok su škola i/ili obdanište predstavljali stožer prostorne organizacije stambenog naselja i stoga obavezni planski sadržaj, igrališta se često ne planiraju kao posebne prostorne celine da bi se prostor maksimalno iskoristio za izgradnju, a igra se smešta ili u zelene pojase rekreacije ili u dvorišta obdaništa (Radović, 2004: 103). Takođe, dečja igrališta samo su delimično oblikovana u skladu sa parametrima datim u *Uputstvima*. Uglavnom su se poštovali parametri dati za programske karakteristike s obzirom na uzrast dece, pri čemu su, neretko igrališta namenjena deci različitog uzrasta suprotno od preporuka datih u *Uputstvima* prostoro razdvajana – za najmlađu decu planiraju se peščanici, za nešto stariju tradicionalna igrališta sa standardnom opremom, a za one još starije sportski tereni. Planiranjem igrališta kao odvojenih prostornih celina s obzirom na uzrast dece onemogućeni su socijalni kontakti dece različitog uzrasta i došlo je do stvaranja uzrasno segregiranih sadržaja namenjenih dečjoj igri. Pored toga, uvođenje nekonvencionalne opreme nikad nije postalo praksa uređenja igrališta⁴⁰. U već pomenutom istraživanju Juginusa iz 1975. godine igrališta u istraženim stambenim naseljima su na istraživače ostavila utisak nedovršenosti (pri čemu ona nije bila od one vrste koja prepušta dovršavanje deci, koja ih podstiče da ga dograđuju), zapuštenosti, ambijentalne i funkcionalne monotonije. Oprema je bila oskudna i neodržavana, sprave slučajno raspoređene, međusobno funkcionalno nerazvrstane u meri koja je predstavljala pretnju fizičkoj sigurnosti dece. Na igralištima nisu postojali toaleti za decu, nadstrešnice ili bilo kakvi zakloni od nevremena, prostori za boravak roditelja (kafe, bilijar) kao ni zatvoreni objekti za igru (Kara-Pešić, 1975: 121).

Praksa uvođenja igrališta u stambena područja u periodu socijalizma ograničavana je na stambene celine višeporodičnog stanovanja, dok područja

⁴⁰ Razloge za nepostojanje nekonvencionalnih igrališta, kao što je igralište avanture, kod nas, teško je dokučiti. Koliko je meni poznato, nisu postojale, niti postoje ni intencije za njihovo uvođenje. Ono što sigurno ne može biti razlog njihovog izostanka, jeste da ovaj tip igrališta nije bio poznat stručnjacima, budući da se spominje u studiji Prostori dečjeg boravka i igre u naselju (Kara-Pešić, 1975), a u Osnovnim uputstvima za izgradnju i organizaciju dečjih igrališta, kao što je navedeno, prepoznaje se potreba njegovog postojanja. Može se pretpostaviti da se nije ulazilo u realizaciju ovih struktura jer je njihovo zasnivanje komplikovanije od konvencionalnih igrališta. Takođe, za njihovo funkcionisanje potrebno je obezbediti prisustvo odraslog instruktora igre, kontinuirano nabavljati materijal za igru, koncipirati program rada. Možda je razlog za neuvođenje igrališta avanture delom bila i percepcija društvene zajednice da bi dečja igra sa *starudijom* bila u protivrečnosti sa modernizacijskim ciljevima društva.

jednoporodičnog stanovanja pretežno individualno zasnivana bez urbanistističkih planova ostaju i bez igrališta; naime, u ovim područjima, ako postoje prostori namenjeni deci, nalaze se u dvorištima obdaništa kao igrališta za mlađu decu ili u školskim dvorištima kao sportski tereni namenjeni starijoj deci. Ovom praksom, pored društvene segregacije u prostoru koja je planski stvarana boljim opremanjem svim sadržajima pa i sadržajima za igru dece stambenih naselja koja su nastanjivali pripadnici viših društvenih slojeva, stvorena je društvena segregacija u pogledu dostupnosti sadržaja za igru dece u odnosu na tip stanovanja. Društvenim zanemarivanjem određenih područja kada je reč o njihovom opremanju urbanim sadržajima, pojačava se proces privatizacije dečje igre njenim smeštanjem u privatni prostor kućnog dvorišta, ali i ukupne dečje svakodnevice, kojim su naročito pogođena deca iz nižih društvenih slojeva koji su pretežni stanovnici ili sadržajno loše opremljenih stambenih naselja višeporodičnog stanovanja ili stambenih područja jednoporodičnog stanovanja u kome je često dominantno zastupljen sadržaj samo stanovanje. U istraživanju svakodnevnog života dece u radničkim porodicama, koje je radila Smiljka Tomanović 1993. godine u Rakovici, radničkom suburbanom naselju Beograda, u kome su zastupljeni sadržaji stanovanja, industrije i sadržaji zadovoljavanja elementarnih potreba dok ostali gradski sadržaji ne postoje, kao ni dečja igrališta, pokazalo se da nisku prostornu pokretljivost dece (skoro polovina dece nikad nije bila u dečjem pozorištu) i monotoniju njihove svakodnevice, koja je izražena kroz jednolično provođenje slobodnog vremena (deca slobodno vreme provode gledajući televiziju, igrajući se na ulici, u dvorištu, improvizovanom igralištu ili u kući/stanu), ograničen broj aktivnosti, kontakata i doživljaja, dodatno pojačava sadržajna monotonija lokalne sredine (Tomanović-Mihajlović, 1997).

Selektivno zasnivanje igrališta s obzirom na tip stanovanja zadržano je i u važećim planovima Novog Sada. Tako se važećim GUP-om (do 2021. godine) planira uređenje dečjih igrališta i sportskih terena u delovima grada sa velikim brojem stanovnika i većim gustinama („Generalni plan grada Novog Sada do 2021. godine”, 1999: 39), to jest u delovima višeporodičnog stanovanja, ali ne i u delovima niskih gustina, odnosno jednoporodičnog stanovanja.

Nemogućnost države da u tranzicionom periodu obezbedi adekvatne javne servise u odnosu na igrališta za decu ispoljava se kao njihovo propadanje i devastiranje.

U istraživanju novosadskih igrališta sa zdravstvenog aspekta utvrđeno je da je oprema na igralištima dotrajala i pokvarena, a igrališta zapuštena i prljava. Zbog lošeg stanja opreme i higijenskih uslova, i od strane istraživača i od strane korisnika ocenjena su pre kao rizična nego bezbedna sredina za decu (Krkljes & Jevtic, 2012: 868). I pored lošeg postojećeg stanja igrališta, u važećoj urbanističkoj dokumentaciji do nivoa planova detaljne regulacije (npr. „Plan detaljne regulacije Bistrice u Novom Sadu”, 2007, „Plan detaljne regulacije Malog Limana u Novom Sadu”, 2009, „Plan detaljne regulacije Telepa u Novom Sadu”, 2007) ne utvrđuju se mere rekonstrukcije postojećih niti posebni parametri oblikovanja novih igrališta, već se samo u okviru uređenja zelenih ili dvorišnih prostora na području utvrđuju lokacije na kojima je moguće zasnovati igralište. Takođe, gradska vlast je više zainteresovana za uređenje novih igrališta nego za održavanje postojećih bez obzira što su u prilično lošem stanju. Stoga je iz gradskog budžeta u 2013. godini za održavanje igrališta izdvojeno četiri miliona dinara, što je manje od sredstava izdvojenih na primer za specijalizovano uklanjanje žvakaćih guma sa trotoara i drugih javnih površina – 4.150.000 dinara, specijalizovano pranje javnih površina izgrađenih od behatona i sličnih materijala – 4.150.000 dinara ili pak za ukrašavanje (dekoraciju) grada, za koju je izdvojeno 5.865.000 dinara (prema: „Odluka o programu finansiranja određenih komunalnih delatnosti od lokalnog interesa za 2013. godinu”, 2012). S druge strane, za izgradnju novih igrališta u 2010. godini potrošeno je 25.500.000 dinara (prema:http://www.danas.rs/danasrs/srbija/novi_sad/zavrsava_se_obnova_decijih_igralista_i_sportskih_terena.40.html?news_id=197725#sthash.jaOxQi4L.dpuf). Pod izgradnjom se podrazumeva kupovina skupe standardne fiksirane opreme, koja nije usklađena ni sa potrebama dece ni sa njihovim željama, i njeno postavljanje na malom i često neadekvatnom prostoru za igru, kao što je na primer betonska podloga (Slika 1).

Slika 1: Obnovljeno dečje igralište

(fotografija preuzeta sa http://www.danas.rs/danasrs/srbija/novi_sad/zavrsava_se_obnova_decijih_igralista_i_sportskih_terena.40.html?news_id=197725)

Takođe, „dobitnici“ u priči o igralištima su deca predškolskog i mlađeg osnovnoškolskog uzrasta. Potrebe dece starijeg osnovnoškolskog uzrasta su naročito zanemarene. Njima igrališta nisu interesantna i retko dolaze na njih, uglavnom kao „večernja smena“, u doba kada ih pomešanost sa mladim korisnicima ne izlaže riziku da budu smatrani *klincima*, a za njih ne postoje sadržaji ni u sklopu stambenih objekata, ni u naselju, ni u razmerama grada (Kara-Pešić, 1975: 135). Postojeći javni sportski tereni u gradu, koji bi mogli biti privlačna mesta starijoj deci, malobrojni su i opremljeni minimalnom opremom za košarku i/ili fudbal, bez dodatne opreme kao što su klupe, česme, nadstrešnice (Krkljes & Jevtic, 2012). U pojedinim planovima detaljne regulacije (Bistrica, Telep) predviđaju se omladinski klubovi sa kulturno-umetničkim sekcijama u sklopu objekata namenjenih sadržajima kulture, ali s obzirom na tradicionalno nizak stepen realizacije planskih dokumenata, postaje upitna i realizacija ovih sadržaja.

Smanjenjem redistribitivne uloge i kontrole države nad urbanim resursima i njihovo prepuštanje tržišnoj regulaciji, u postsocijalističkom periodu u odnosu na sadržaje namenjene deci dolazi do njihove privatizacije, odnosno komercijalizacije. U socijalističkom periodu obezbeđenje što veće dostupnosti sadržaja slobodnih aktivnosti dece bio je jedan vid ispoljavanja socijalističke ideologije društvene brige o deci. Dostupnost se ostvarila funkcionisanjem ovih sadržaja na nekomercijalnim osnovama.

Njihov rad finansirala je država, a njihovo korišćenje bilo je besplatno. Takođe velik broj slobodnih dečjih aktivnosti bio je organizovan u okviru škola kao vannastavna aktivnost. Početkom tranzicionog perioda, usled nemogućnosti države da obezbedi njihovo finansiranje, sadržaji slobodnih aktivnosti se privatizuju. Ukidaju se i vannastavne aktivnosti u školama u vidu sportskih škola i sl. Škole eventualno iznajmljuju svoj prostor, uglavnom salu za fizičko vaspitanje, licima iz privatnog sektora za njihovo održavanje. Privatizacijom ovih sadržaja smanjuje se njihova društvena dostupnost, što je zabeleženo i u domaćim istraživanjima. Pretežni korisnici privatizovanih sadržaja vanškolskih aktivnosti su deca iz porodica viših društvenih slojeva, pa učešće dece u njima predstavlja oblik reprodukcije društvenih nejednakosti. Privatizacija slobodnih aktivnosti dovela je i do njihove nejednake prostorne distribucije. Izbor lokacije za smeštaj ovih sadržaja vrši privatni osnivač na osnovu procene mogućnosti maksimiziranja profita, te se uglavnom biraju lokacije u područjima koje već karakteriše sadržajna raznovrsnost i u kojima postoji potražnja za ovim sadržajima (područja sa bogatijim stanovništvom), što u slučaju urbanog razvoja naših gradova znači njihovu koncentraciju u centralnim gradskim delovima. Pored smanjene društvene dostupnosti, smanjuje se i njihova prostorna dostupnost, izražena kao mogućnost da ih deca samostalno koriste. Učešće dece iz perifernih gradskih delova u ovim sadržajima, pored toga što zavisi od finansijskih resursa roditelja, zavisi i od mogućnosti (u smislu slobodnog vremena) i volje roditelja da ih vode.

Pored baletskih, muzičkih škola, sportskih klubova, škola stranih jezika, različitih radionica, škola crtanja i slikanja, deca u većim gradovima postsocijalističke Srbije, u kontekstu privatizacije javnih prostora, kao i njihovi vršnjaci u zemljama kasnog kapitalizma dobijaju i namenski komercijalni prostor igre – komercijalne igraonice. Komercijalne igraonice zasnivaju se na različitim lokacijama u gradu bilo kao posebne prostorne strukture, ili u sklopu ugostiteljskih objekata i maloprodajnih objekata pre svega tržnih centara, funkcionišu po istim principima i imaju iste posledice po dečje korišćenje prostora kao i svuda u svetu, odnosno predstavljaju prostorni izraz institucionalizacije i komercijalizacije igre. Međutim, svakodnevicu dece u Srbiji, po nalazu istraživanja Mine Petrović i Smiljke Tomanović, karakteriše manji stepen institucionalizacije u odnosu na decu koja žive u visoko razvijenim zemljama, usled specifičnosti procesa institucionalizacije i familizacije u Srbiji, odnosno privatizacije

porodičnog života kao karakteristike tranzicionog perioda⁴¹ (Tomanović & Petrović, 2006). Deca kod nas još uvek najveći deo vremena provode sa drugarima u susedstvu, čime prostorno-urbanističke karakteristike ovog konteksta dodatno dobijaju na značaju.

Prikazane prakse urbane politike posmatrane preko planskih domenata, razvojnih, prostornih i urbanističkih, kao i nekih aktivnosti gradskih vlasti, pokazuju da u odnosu na prostorne potrebe deca predstavljaju zanemarenu društvenu grupu. Dečije potrebe u odnosu na ukupan gradski prostor se ne prepoznaju, te se njihova upotreba grada svodi na nivo stambenog naselja, odnosno susedstva u kojima je osnovni zadatak obezbediti prostorne resurse za obrazovanje, čuvanje dece i u nešto manjoj meri igru. Oblikovanje igrališta zasniva se na standardizovanim kriterijumima, tako da je prilikom njihove konceptualizacije evidentna neosetljivost i zanemarenost razvojnih, individualnih i drugih osobenosti i potreba dece. Ove prostore karakteriše svedenost oblika i programskih karakteristika. Igrališta avanture i zatvoreni prostori za igru i provođenje slobodnog vremena dece u stambenom naselju nikad nisu postala oblik zasnivanja igrališta kod nas, kao što nije poznata ni praksa uvođenja nekonvencionalnih programskih elemenata. Dečije igralište svodi se na tip konvencionalnog igrališta na otvorenom prostoru po pravilu loše održavanog, sa fiksnom standardizovanom opremom kojom se podstiču pre svega motoričke aktivnosti dece.

Takođe, društveno favorizovanje jednog tipa stanovanja (višeporodičnog) i uvođenja u ova naselja sadržaja namenjenih deci i zanemarivanja drugog (jednoporodičnog) u periodu socijalizma, dovelo je do nejednake prostorne dostupnosti igrališta. Ovaj nedostatak se ne nastoji prevazići u postsocijalističkom periodu. U praksama planiranja zadržana je marginalizacija jednoporodičnog stanovanja, igrališta se i dalje ne planiraju u područjima jednoporodičnog stanovanja, s tim što danas u odnosu na socijalistički period manje pažnje posvećuje se i igralištima u područjima višeporodičnog stanovanja. Prostorna nejednakost izražena kao nejednaka prostorna i društvena dostupnost sadržaja namenjenih deci u postsocijalističkom periodu još više se produbljuje privatizacijom i komercijalizacijom sadržaja namenjenih deci.

⁴¹ O karakteristikama porodičnog života u Srbiji u periodu tranzicije videti: Milić, 1995, 2002, 2004; Tomanović, 2002, 2004.

3 EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

1.2 PREDMET, CILJEVI I PRETPOSTAVKE ISTRAŽIVANJA

Predmet empirijskog istraživanja je analiza dečjeg urbanog iskustva u zavisnosti od različitih prostornih koncepata (otvoren/zatvoren tip urbanog bloka) i položaja (centralan/periferan) sredine stanovanja sa ciljem da se sagleda u kojoj meri prostor podržava i/ili onemogućava svakodnevne dečje aktivnosti, kao i način na koji deca odgovaraju na makrostrukture ugrađene u urbani prostor.

Kao relevantne dimenzije formiranja dečjeg urbanog iskustva analizirane su: prostorna pokretljivost, stepen institucionalizacije slobodnog vremena i prostorna autonomija dece.

Prostorna pokretljivost dece određena je kao njihova ukupna socioprostorna sposobnost da se kreću u okviru gradskog prostora, da posećuju različite gradske delove i koriste različite gradske sadržaje, kako one koji su im namenjeni, tako i one koji im nisu namenjeni. U tom smislu, prostorna pokretljivost predstavlja preduslov obogaćivanja urbanog iskustva dece, element ostvarivanja njihovog prava na grad, ali i posebnu vrstu kapitala (Kaufmann, Bergman, & Dominique, 2004), te se može posmatrati kao resurs odnosno činilac socijalne integracije i/ili diferencijacije i isključivanja, odnosno kao oblik društvene nejednakosti i raslojavanja.

Stepen institucionalizacije slobodnog vremena dece posmatra se kao zastupljenost, percepcija, značenje organizovanih vanškolskih aktivnosti, organizovanih sadržaja dokolice i namenskih prostora igre u slobodnom vremenu dece kao i prostorne karakteristike ovih sadržaja. Analizom institucionalnih prostora namenjenih dečjem slobodnom vremenu omogućeno je da se kao poseban cilj istraživanja iskaže sagledavanje mere u kojoj su *mesta za decu* i *dečja mesta*, koji su elementi presudni za formiranje *dečjeg mesta*, kao i kakve su mogućnosti zasnivanja i karakteristike *dečjih mesta* u zavisnosti od prostornog koncepta sredine stanovanja.

Prostorna autonomija određena je kao dečje samostalno korišćenje javnih prostora (igra napolju bez nadzora) i samostalno kretanje (odlazak u školu, kod drugova

i prostorne granice samostalnog kretanja) i posmatra se kao pretpostavka razvijanja socijalne kompetentnosti kao važnog elementa odrastanja. Prostorna autonomija dece povezuje se sa percepcijom rizika i opasnosti, odnosno procenom bezbednosti gradskog prostora.

U istraživanju se prihvata koncept deteta kao subjekta – strateškog aktera, koji podrazumeva razumevanje detetovog značenja, opažanja i tumačenja sveta, kao i interakcija kroz koje ono konstruiše vlastiti svet, odnos prema drugima i vlastite identitete. Kako u formiranju dečje konstrukcije sveta, dečjih odnosa i aktivnosti značajnu ulogu imaju i karakteristike porodice (porodični habitus), drugi poseban cilj istraživanja je ispitivanje odnosa različitih strukturnih i vrednosnih konteksta u formiranju dečjeg urbanog iskustva: socioprostornih karakteristika urbane sredine (i operacionalizovanih vrednosti), s jedne strane, i karakteristika porodice, njenog socio-ekonomskog položaja, određenih elemenata stila života, ali i roditeljskog opažanja primerenosti urbane sredine deci i njene bezbednosti kao i odnosa prema prostornoj autonomiji dece, s druge strane.

U skladu sa postojećim teorijskim znanjima, rezultatima empirijskih istraživanja i kontekstualnim specifičnostima, s obzirom na osnovne dimenzije istraživanja, postavljene su sledeće pretpostavke:

- Prostorna pokretljivost dece dominantno je određena društvenim slojem porodice odnosno, različitim materijalnim i kulturnim resursima koje iz njega proizlaze.
- Društveni sloj porodice ima uticaja na prevazilaženje urbanističkih ograničenja stambenog područja, odnosno deci iz porodica viših slojeva dostupniji su različiti urbani sadržaji bez obzira na nivo opremljenosti njihovog neposrednog stambenog okruženja.
- Institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena nije naročito izražena, odnosno *mesta za decu* nisu i *dečja mesta*. Prepreke da bi mesta za decu bila i dečja mesta, ispoljavaju se kao strukturna ograničenja s jedne strane, koncepata društvenih praksi oblikovanja prostora za decu u kojima se polazi od potreba odraslih i njihovog shvatanja dečjih potreba, a s druge strane porodičnog

konteksta, pre svega društvenog sloja porodice i razlikama u materijalnim i simboličkim praksama koje iz njega proističu.

- Ključni uslov za formiranje *dečjeg mesta* je mogućnost ostvarenja praksi igre i druženja, a njegove karakteristike, određene su prostornim konceptom sredine – strukturom urbanog bloka i sadržajnim karakteristikama područja stanovanja.
- Roditelji i deca imaju različite percepcije rizika. Roditeljska percepcija rizika smeštena je u okviru savremenog javnog društvenog diskursa o rizicima u urbanoj sredini. Dečija percepcija rizika dobrim delom nastaje internalizacijom roditeljskih upozorenja, ali je konkretnija od roditeljske, odnosno u većoj meri je zasnovana na svakodnevnom iskustvu u susedstvu. Prostorni koncept sredine je značajan za percepciju rizika, tako da se percepcije rizika i roditelja i dece više razlikuju u odnosu na područje stanovanja nego u odnosu na socijalnu pripadnost.
- Prostorna autonomija dece povezana je sa roditeljskom percepcijom rizičnosti područja. Kako se očekuje da je ovo opažanje povezano sa prostornim konceptom područja stanovanja, pretpostavlja se da će i prostorna autonomija dece prvenstveno zavisiti od prostornog koncepta područja u kome žive, a ne slojne pripadnosti porodice.

1.3 METODOLOŠKE KARAKTERISTIKE ISTRAŽIVANJA

1.3.1 PODRUČJA ISTRAŽIVANJA

U skladu sa predmetom i ciljevima istraživanja, analize dečjeg urbanog iskustva u zavisnosti od različitih prostornih koncepata i položaja sredine stanovanja, za realizaciju istraživanja izabrana su četiri dela Novog Sada

- Mali Liman – centralno gradsko područje zatvorene blokovske strukture,
- Liman I i II – centralno gradsko područje otvorene blokovske strukture,
- Telep – periferno gradsko područje zatvorene blokovske strukture,
- Bistrica – periferno gradsko područje otvorene blokovske strukture.

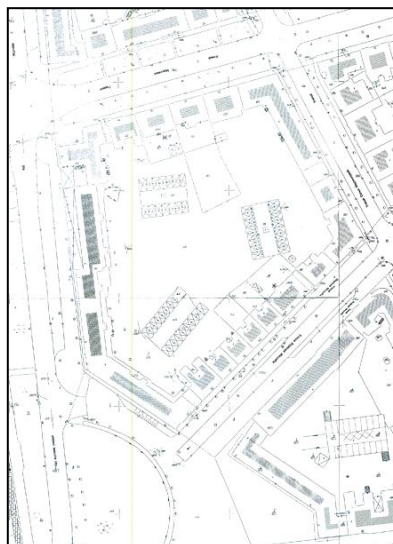
Slika 2: Područja istraživanja

Područja istraživanja su proizvod različitih društvenih praksi oblikovanja gradskog prostora, u različitim periodima urbanog razvoja Srbije, te kao takva omogućavaju sagledavanja posledica ovih praksi na njihovu upotrebnu vrednost sa stanovišta mogućnosti dečjeg korišćenja prostora. Pored toga što se ova područja

razlikuju po svojim prostornim karakteristikama, razlikuju se i u odnosu na stepen socijalne homogenosti/heterogenosti stanovništva koje ih nastanjuje.

3.1.1.1 Urbanističke karakteristike područja

Mali Liman. – Područje Malog Limana, bruto površine 28,14 ha, izgrađeno je u periodu između dva svetska rata⁴² i predstavlja prvo moderno naselje u Vojvodini (Mitrović, 136). Sastavljeno je od stambenih višespratnica pretežne spratnosti p+4, planski postavljenih u nizu na regulacionim linijama ulica, koje formiraju zatvorene urbane blokove sa dvorišnim blokovskim prostorom unutar koga su uglavnom smeštene garaže i parkinzi.

Slika 3: Struktura urbanog bloka na Malom Limanu

Danas na Malom Limanu po rezultatima poslednjeg Popisa stanovništva Srbije iz 2011. godine živi 5.148 stanovnika⁴³, a bruto gustina naseljenosti je 240 st/ha („Plan detaljne regulacije Malog Limana u Novom Sadu”, 2009). Pored stambenih zgrada, na području se nalazi zgrada Vlade i Skupštine Vojvodine (Banovina i Većnica), obdanište, osnovna i srednja škola, kao i niz poslovnih objekata, te u tom smislu područje predstavlja mešovitu stambeno-poslovnu zonu. Igrališta za decu kao posebne prostorne celine ne postoje na Malom Limanu. U nekoliko dvorišta postoji elementarna standardna oprema za igru: klackalica, ljuljaška, tobogan i u jednom dvorištu postoji sportski teren. Područje izlazi na Dunavski kej i graniči se sa Dunavskim parkom. U urbanističkim analizama Mali Liman se ocenjuje kao jedna od najvrednijih urbanističko-arhitektonskih istorijskih celina u gradu, koja se vidi kao uzor za oblikovanje novih i revitalizaciju postojećih urbanističkih celina u Novom Sadu (*Studija*

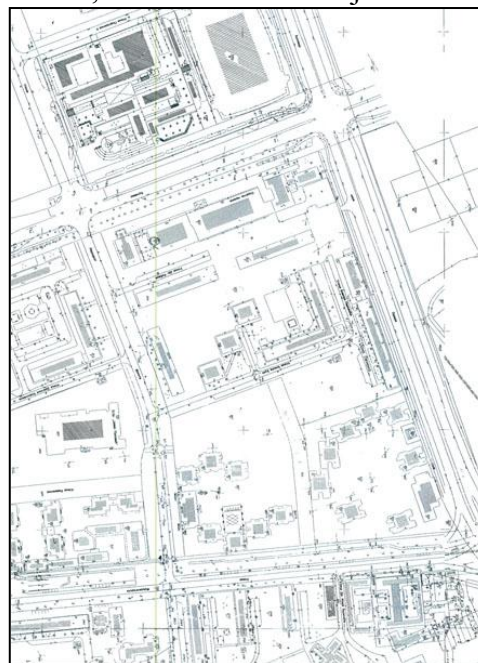
⁴² Do početka tridesetih godina dvadesetog veka na ovom prostoru su bile bare, peščani sprudovi, vodeno bilje, vrbe i livade (Romelić, 1999: 47). Izgradnja Malog Limana započeta je 1922. godine prema već pomenutom regulacionom planu iz 1921. godine.

⁴³ Podaci o broju stanovnika za područja istraživanja (nivo mesne zajednice) dobijeni su na zahtev od Republičkog zavoda za statistiku.

oblikovanja gradskih celina i arhitektonskog oblikovanja objekata u Novom Sadu, 2010). Takođe, Mali Liman je i jedna od najekskluzivnijih i najskupljih stambenih zona u gradu.

Područje **Limana I i II**, bruto površine 38,0 ha nalazi se u južnom delu centralnog gradskog područja. Liman I i II izgrađeni su u periodu od 1962. do 1972. godine⁴⁴ (Pajović, 1996) po principima *modernog* urbanizma. Stambene kule visoke spratnosti (do 13 spratova) i stambeni traktovi srednje spratnosti (4 sprata) formiraju otvorene blokove.

Na Limanu I i II danas živi 9.575 stanovnika, a bruto gustina naseljenosti iznosi 318 st/ha („Plan detaljne regulacije stambenih blokova Liman I i II u Novom Sadu”, 2005).

Slika 4: Struktura urbanog bloka na Limanu I i II

U sklopu Limana I nalazi se Univerzitetski kompleks, sportski tereni u sastavu Đačkog igrališta, osnovna škola, obdanište, dom za stare. Dečija igrališta i sportski tereni formirani su kao posebne prostorne celina i smešteni su unutar blokovskog slobodnog prostora. Na jugu područje izlazi na gradsku plažu Štrand, na zapadu na Limanski park, a na istoku se oslanja na priobalje Dunava. Na severu područje se graniči sa SPC Vojvodina (SPENS), fudbalskim stadionom *Karađorđe* i područjem Malog Limana.

⁴⁴ Na prostoru Limana I u periodu između dva svetska rata gradska uprava je jeftino delila parcele za izgradnju kuća. „To su bile pretežno prizemlješe sa prostranim dvorištima i baštama. Građani su se vodom snabdevali iz nekoliko javnih česmi, kanalizacija nije postojala, a opasnost od podzemnih voda bila je stalna. Uprkos tim nevoljama naselje se širilo, a broj žitelja dostigao je oko 2.600.“ (Romelić, 1999: 48). Razvoj Limana predviđen je prvim posleratnim urbanističim planom grada. Već 1945. godine teren je počeo da se nasipa peskom, a 1955. godine postavljene su cevi i šipovi duboko u pesku radi osiguranja stabilnosti zgrada. Prvo su izgrađene tri stambene kule i zgrada Poljoprivrednog fakulteta, a planom iz 1962. godine predviđena je dalja izgradnja Limana u vidu više stambenih zajednica (ibid: 49).

Telep,⁴⁵ bruto površine od 340,37 ha nalazi se u zapadnom delu Novog Sada. Od centra grada udaljen je oko 4 km. Jednoporodične kuće, prizemne ili spratne, ivično postavljene ili sa predbaštama formiraju zatvorene blokove. Po obodima područja nalaze se višeporodične novije zgrade srednje spratnosti realizovane u okviru rekonstrukcijskih zahvata od 2000. godine, kao i poslovni i privredni sadržaji. Na Telepu živi 17.596 stanovnika. Prosečna gustina stanovanja iznosi 62 st/ha („Plan detaljne regulacije Telepa u Novom Sadu”, 2007).

Slika 5: Struktura urbanog bloka na Telepu

Na području se nalaze dve osnovne i jedna srednja škola, četiri obdaništa, tri crkve (katolička, protestantska i pravoslavna), zdravstvena stanica. Igrališta za decu kao posebne prostorne celine ne postoje. Učešće nestambenih sadržaja iznosi 14% (*Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*, 2009).

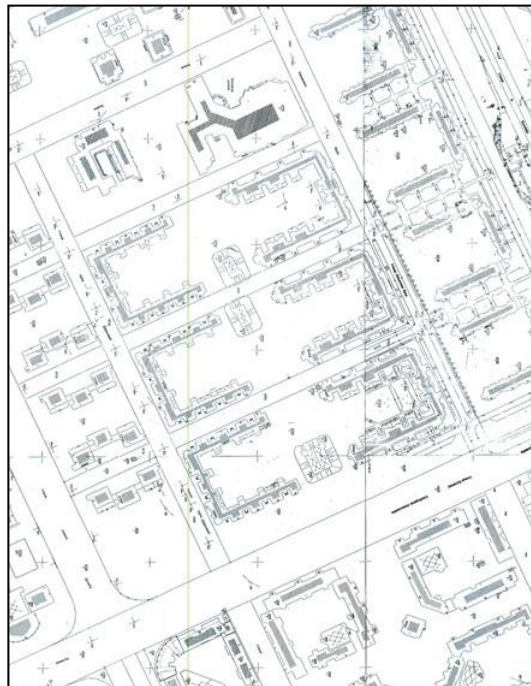
Bistrica (ranije Novo naselje⁴⁶), bruto površine 195,54 ha, nalazi se u severozapadnom delu grada, udaljena je od centra oko 4 km. Područje je počelo da se gradi 1957. godine na neizgrađenom terenu (oraničnim i travnatim površinama).

⁴⁵ Močvarno područje Telepa počelo je da se naseljava krajem 19. veka. Uz pomoć kredita gradske Štedionice 1898. godine počela je da se deli zemlja sirotinji po principu „jedno jutro za jednu porodicu“. Zemljište je grof Daranji dobio od carske vlade za vojne zasluge i on ga je zbog svojih ministarskih ambicija darovao gradu. Svaka zainteresovana porodica dobila je jedno katastarsko jutro na otplatu do 30 godina. Prostor je bio dovoljan za porodičnu kuću sa sporednim zgradama i za prostranu baštu. Druga podela zemljišta bila je 1900. godine. Tada su zemljište dobijali srednje imućni građani u zakup na 30 godina, s tim da godišnje plaćaju do pet kruna gradskom Magistratu uz obavezu da u baštama zasade vinograd. Posle Prvog svetskog rata na Telep su se doseljavali siromašni seljaci i radnici iz cele Vojvodine. Osnovna škola na Telepu izgrađena je 1932. godine. Odlukom Gradskog saveta iz 1935. godine sve ulice na Telepu su dobile imena, a svaka kuća broj. Dunav je 1940. godine poplavio veći deo Telepa. Posle Drugog svetskog rata izgrađen je Dom kulture sa velikom pozorišnom salom, bioskop, osnovano je sportsko društvo. Telep do 1958. godine, kada je uvedena autobuska linija, nije imao direktnu saobraćajnu vezu sa gradom. U prošlosti su na Telepu uglavnom živeli Mađari, dok danas prevladava doseljeno srpsko stanovništvo (Uri, 2007).

⁴⁶ Novoizgrađeno područje nazvano je Novo naselje po radnom nazivu koji su koristili urbanisti pri njegovom projektovanju i gradnji. Odlukom Gradske skupštine iz 1992. godine promenjeno je ime područja u Bistrica prema naselju koje je, sudeći po srednjevekovnim kartama, postojalo pre Petrovaradinskog šanca i današnjeg grada (Romelić, 1994).

Sadašnji prostorni oblik Bistrice dobija u periodu od 1976. do 1980. godine. U to vreme izgrađeno je 4.250 stanova i izvršena je rekonstrukcija i potpuna izgradnja infrastrukturnih i komunalnih objekata (putevi, vodovod, kanalizacija, električna struja, telefoni) (Romelić, 1994).

Danas, Bistrica predstavlja skoro završenu prostornu celinu. Stambene zgrade preovlađujuće spratnosti p+4 postavljene su tako da formiraju otvorene ili poluotvorene blokove. Prostor između stambenih zgrada čini 35,8% ukupne površine područja („Plan detaljne regulacije Bistrice u Novom Sadu”, 2007: 482), na njemu se nalaze parkinzi, zelene površine i igrališta za decu. Na Bistrici živi 31.902 stanovnika. Gustina naseljenosti iznosi 407 st/ha („Plan detaljne regulacije Bistrice u Novom Sadu”, 2007).

Slika 6: Struktura urbanog bloka na Bistrici

Na području se nalaze dve osnovne škole, Dom zdravlja, četiri obdaništa kao posebne zgrade i tri obdaništa u stambenim zgradama, fudbalski teren, teniski tereni, gerontološki centar, crkva, radni centar Škole za osnovno i srednje obrazovanje *Milan Petrović*,⁴⁷ ogranak gradske biblioteke. Udeo nestambenih sadržaja na području iznosi 34,57% („Plan detaljne regulacije Bistrice u Novom Sadu”, 2007).

3.1.1.2 Socijalna struktura stanovništva

S obzirom da obrazovanje, pored radnog mesta, predstavlja konstitutivni element društvenog položaja (Lazić & Cvejić, 2004), može se reći da su Liman I i II i Mali Liman područja koja u većoj meri nastanjuju pripadnici višeg društvenog položaja nego Telep i Bisticu (Tabela 1).

⁴⁷ Škola *Milan Petrović* namenjena je deci sa posebnim potrebama.

Tabela 1: Struktura stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi u % (Popis stanovništva u Srbiji 2011. godine)⁴⁸

Područje	Bez škole	Nepotpuna osnovna*	Osnovna	Srednja**	Viša	Visoka	Nepoznato	Ukupno
Mali Liman	0,2	1,1	7,1	41,0	7,6	42,8	0,2	100
Liman I i II	0,2	1,7	6,5	40,8	10,0	39,8	1,0	100
Telep	0,7	4,3	14,6	56,9	6,5	16,8	0,2	100
Bistrica	0,6	3,0	11,3	53,4	8,3	23,3	0,1	100
Novi Sad***	1,5	4,5	13,6	53,2	6,8	20,2	0,2	100

*U kategoriju nepotpuna osnovna škola svrstana su lica koja su završila: 1-3 razreda osnovne škole, 4 razreda osnovne škole i 5-7 razreda osnovne škole.

** U kategoriju srednja škola svrstana su lica koja su završila srednju školu u utrajanju od 1 ili 2 godine, trogodišnju školu, četvorogodišnju školu i specijalizaciju posle srednje škole.

Slika područja u odnosu na strukturu stanovništva po obrazovanju dobrim delom odgovara socijalnom sastavu stanovništva područja iz perioda socijalizma, što je potvrda utvrđene relativno niske rezidencijalne pokretljivosti u postsocijalističkom periodu našeg društva. Već je navedeno da Mali Liman danas predstavlja jedan od najelitnijih i najekskluzivnijih delova grada. U periodu socijalističkog društvenog uređenja na ovom području živeli su pripadnici tadašnje političke, privredne i intelektualne elite. Liman I i II planiran je i realizovan kao stambeno naselje namenjeno pripadnicima viših društvenih slojeva – privrednim, političkim prosvetnim i vojnim kadrovima, te predstavlja primer stvaranja planske segregacije u prostoru u socijalističkom periodu. Početkom 70-tih godina prošlog veka 93% stanovništva Limana I činili su pripadnici nemanuelnih profesija (93%), u velikom broju (68%) sa višom i visokom školom. Radnika sa nižim kvalifikacijama na Limanu I nije bilo. Približno isti socijalni sastav u to vreme evidentiran je i na Limanu II, sa nešto manjim učešćem (48%) fakultetskih zanimanja (Vujović, 1990: 56). U odnosu na period 1970-tih godina, danas Liman I i II ima nešto heterogenije stanovništvo, ali sa još relativno visokim učešćem stanovništva (49,8 %) sa višom i visokom školom.

Stanovanje u jednoporodičnim kućama u perifernim delovima grada tokom socijalizma bilo je rezervisano za niže društvene slojeve, pretežno radnike. Današnji socijalni sastav stanovništva Telepa, u odnosu na strukturu po obrazovanju, odgovara ovoj slici. Bistrica i Liman I i II zasnovani su u okviru društvenog sektora u različitim vremenskim periodima. Međutim, u odnosu na Liman I i II, na Bistrici živi socijalno

⁴⁸ Podaci o strukturi stanovništva po najvišoj završenoj školi za područja istraživanja (nivo mesne zajednice), dobijeni su na zahtev od Republičkog zavoda za statistiku

heterogenije stanovništvo. Obrazovna struktura stanovništva Bistrice, iako povoljnija, sličnija je obrazovnoj strukturi stanovništva Telepa.

Struktura stanovništva po obrazovanju istraženih područja u skladu je sa rezidencijalnim trendovima u postsocijalističkoj Srbiji po kojima, zbog loše opremljenosti rubnih delova grada sadržajima urbanih servisa, viši društveni slojevi teže da se koncentrišu na lokacijama užeg gradskog centra, suprotno rezidencijalnim trendovima na Zapadu.

3.1.2 KARAKTERISTIKE UZORKA

S obzirom da se radi o kvalitativnom istraživanju, njime je obuhvaćeno 60 dece i 59 roditelja koji žive na izabranim područjima istraživanja. Broj roditelja je manji od broja dece jer je na Bistrici u istraživanju učestvovao par blizanaca (dečak i devojčica).

Za izbor dece koja će učestvovati u istraživanju postavljena su dva kriterijuma: da dete živi na području istraživanja i da ima 10 ili 11 godina, odnosno da ide u četvrti razred osnovne škole. Uzrast od 10 i 11 godina postavljen je kao kriterijum jer se u istraživanjima dečjeg korišćenja urbanog prostora pokazalo da na ovom uzrastu deca počinju samostalnije da koriste prostor susedstva i grada i da se više udaljavaju od svojih kuća, odnosno da dolazi do značajnog proširenja područja samostalnog kretanja, ali da u oblikovanju njihovih prostornih praksi značajnu ulogu još uvek imaju i roditelji (O'Brien et al., 2000).

S obzirom da je osnovno obrazovanje kod nas organizovano po teritorijalnom principu, kao najpogodnije mesto za stupanje u kontakt sa decom izabrana je osnovna škola na području. Na Telepu i Bistrici postoje dve osnovne škole, pa je izabrana ona škola koja se nalazi u delu naselja koji bolje reprezentuje zadate morfološke i tipološke karakteristike bloka.⁴⁹

Nakon pribavljanja saglasnosti od direktora škole za izvođenje istraživanja, nasumičnog izbora po dva odeljenja četvrtog razreda i razgovora sa njihovim učiteljicama, tražena je saglasnost od dece, tako da su u istraživanje uključena deca koja

⁴⁹ Druga škola na Bistrici nalazi se u delu naselja u kome se, pored objekata koji formiraju otvoren blok, nalaze i objekti koji formiraju zatvorenu blokovsku strukturu (jednoporodično stanovanje). Takođe, na Telepu druga škola se nalazi u delu područja u kome je urbanističkim rekonstrukcijama promenjena njegova morfološka struktura (na obodnim delovima područja jednoporodične kuće zamenjene su višeporodičnim zgradama).

su se sama javila. Pored dečje saglasnosti obezbeđena je i roditeljska saglasnost tako što su deci zainteresovanoj za učešće u istraživanju podeljeni dopisi namenjeni roditeljima u kojima su ukratko objašnjeni ciljevi istraživanja, zadaci dece i u kojima je tražena njihova saglasnost za učestvovanje deteta u istraživanju (prilog 2). Sva deca koja su želela da učestvuju u istraživanju donela su saglasnost roditelja; naime, nije bilo slučajeva da je dete želelo da učestvuje u istraživanju, a da mu roditelji nisu dozvolili. U školi na Bistrici istraživanje je realizovano u jednom odeljenju, a u školi na Malom Limanu, Limanu I i II i školi na Telepu u dva odeljenja. Rezultat odabira dece na osnovu njihove zainteresovanosti za učešće u istraživanju je neravnomerna zastupljenost dečaka i devojčica. U istraživanju je učestvovalo 35 dečaka i 25 devojčica, pri čemu je do najveće disproporcije između dečaka i devojčica došlo u školi na Malom Limanu, u kojoj su se za učešće u istraživanju opredelile samo četiri devojčice. Raspored dece po područjima i polu prikazan je u Tabeli 2.

Tabela 2: Broj dece obuhvaćene istraživanjem po području i polu

Područje	Devojčica	Dečak	Ukupno
Mali Liman	4	11	15
Liman I i II	8	8	16
Telep	6	7	13
Bistrica	7	9	16
Ukupno	25	35	60

Već je navedeno da je u istraživanju učestvovalo i 59 roditelja, 49 majki i 11 očeva, koji su u pisanom opisu istraživanja u kome je tražena njihova saglasnost za učešće deteta u istraživanju (prilog 2) zamoljeni da i oni učestvuju u istraživanju. Na Telepu i Limanu I i II u istraživanju je učestvovao veći broj očeva u odnosu na druga dva područja (Tabela 3).

Tabela 3: Broj roditelja obuhvaćenih istraživanjem po području i srodstvu sa detetom

Područje	Srodstvo sa detetom		Ukupno
	Majka	Otac	
Mali Liman	14	1	15
Liman I i II	11	5	16
Telep	9	4	13
Bistrica	14	1	15
Ukupno	49	11	59

3.1.3 TEHNIKA ISTRAŽIVANJA

Početna orijentacija da se urbani prostor sagleda iz dečje perspektive, odnosno kao dečje iskustvo, aktivnosti i korišćenje urbanog prostora, uticala je na izbor tehnike istraživanja. Kao osnovna istraživačka tehnika korišćen je razgovor sa decom na osnovu fotografija urbanog prostora koje su napravila sama deca, tzv. Photo-elicitation Interview (PEI).

Tehnika korišćenja fotografija⁵⁰ za podsticanje razgovora nastala je kao rezultat usvajanja i primene interpretativnih teorijskih pristupa usmerenih ka razumevanju svakodnevnih društvenih svetova i utvrđivanju značenja ljudskog delovanja. Takođe, korišćenje ove tehnike predstavlja i usvajanje metodološke karakteristike postpozitivizma po kome distinkcija između istraživača i predmeta istraživanja postaje manje rigidna, a odnos između istraživača i subjekta istraživanja zasnovan je na saradnji umesto na jednosmernom toku informacija od subjekta ka istraživaču. Kapacitet fotografije da otkriva subjektivna značenja zasniva se na njenom svojstvu da istovremeno predstavlja fizički zapis nečega što se desilo i prikazuje ono na šta je fotograf usmerio svoju pažnju u trenutku fotografisanja, odnosno sadrži važne aspekte iskustva osobe koja fotografiše. Osobina fotografije da reprezentuje kompleksne subjektivne procese u *neobično objektivnom obliku* (Grady, 2001:83-84), da se može čitati – kao *eksplicitna i precizna činjenicu komunikacije*, ali kao *polisemični i dvosmisleni društveni i kulturni artefakt* (Wagner, 2001: 7, prema: Prosser & Loxley, 2008), omogućava da se koristi ne samo kao informacija (podatak) već i kao evokativni artefakt, odnosno sredstvo za otkrivanje drugih podataka.

⁵⁰ U drugoj polovini 20. veka interesovanje društvenih istraživača različitih disciplina za korišćenje vizuelnih podataka i percipiranje ovih podataka kao bogatog izvora informacija rezultiralo je u formiranju posebnog tipa istraživanja u okviru kvalitativnog istraživačkog pristupa – vizuelnog istraživanja, a poslednjih decenija raste popularnost korišćenja fotografije kao tehnike prikupljanja podataka u sociološkim istraživanjima. O podsticajima za korišćenje fotografije u sociološkim istraživanjima, načinima njenog korišćenja, metodološkim karakteristikama ove tehnike i njenoj primenljivosti u sociologiji videti: Becker, 1974, 1998; Chaplin, 1994; Grady, 1996, 2001; Harper, 1988, 1998, 2002, 2003; Prosser & Loxley, 2008; Prosser & Schwartz, 1998; Prosser, 1998, 1996. U cilju afirmacije fotografije kao sociološkog istraživačkog sredstva osnovano je Internacionalno udruženje vizuelne sociologije (International Visual Sociology Association – IVSA) (www.visualsociology.org), koje objavljuje i vodeći časopis iz ove oblasti, *Visual studies*.

Razlog za uvođenje fotografije u kontekst intervjua bazira na pretpostavkama o ulozi i korisnosti fotografija u izazivanju refleksija, koje same reči ne mogu podstaknuti, odnosno da se korišćenjem fotografija dobijaju odgovori koji se ne bi mogli dobiti u okviru konvencionalnih protokola intervjua zasnovanog na rečima. „Razlika između intervjua koji koriste slike i tekst i onih koji koriste samo tekst nalazi se u načinu na koji reagujemo na ove dve forme simboličkog predstavljanja. Ova razlika ima fizičku osnovu: deo mozga koji obrađuje vizuelne informacije evolutivno je stariji od onog dela mozga koji obrađuje verbalne informacije slike evociraju dublje elemente ljudske svesti nego reči“ (Harper, 2002: 13). Delom zbog načina na koji fotografije proširuju sećanje, a delom zbog posebnog svojstva same fotografije, **PEI** iznosi na videlo dublje slojeve ljudske svesti nego obični intervju. „Čini se da fotografije hvataju nemoguće: preminulu osobu, prošli događaj. Taj neobični osećaj prividnog pronalaženja nečega što je nestalo pripada jedino fotografiji i vodi do dubokog i interesantnog razgovora“ (Harper, 2002: 23).

U zavisnosti od epistemološkog polazišta, ciljeva i predmeta istraživanja, za izvođenje PIE koriste se različite vrste fotografija – fotografije koje je napravio istraživač tokom terenskog rada, nađene odnosno arhivske fotografije, fotografije iz porodičnog albuma ili pak fotografije koje su napravili subjekti istraživanja (Banks, 2001: 87). Takođe, PEI se primenjuje u različitim oblicima kao individualni ili grupni intervju i u istraživanju različitih tema: društvenih klasa, društvene organizacije, porodice, lokalnih zajednica, identiteta različitih društvenih grupa itd. Kao tehnika istraživanja, PEI je našla svoju primenu i u istraživanjima sa decom, odnosno pokazala se kao veoma pogodna iz perspektive promenjenog fokusa istraživanja dece, od *istraživanja o deci* ka *istraživanjima sa decom*. Koristi se u istraživanjima različitih tema: dečjeg iskustva i percepcije različitih institucionalnih okruženja – obdaništa (Clark, 2004; Einarsdottir, 2005), škole (Schratz & Steiner-Loffler, 2006), vanškolskih klubova (Smith & Barker, 2000), susedstva i prostora igre (Burke, 2005; Margaret O'Brien, 2003; Rasmussen & Smidt, 2003); percepcije urbanog (javnog) prostora i svakodnevnih prostornih praksi dece (Buss, 1995; Clark-Ibáñez, 2007; Orellana, 1999; Young & Barrett, 2001); percepcije društvenih mreža i kontakata u susedstvu (Morrow, 2001); ili na primer percepcije mesta i fizičkih aktivnosti u cilju analize prekomerne težine dece (Darbyshire, Macdougall, & Schiller, 2005). PEI se koristi kao jedina

metoda (Burke, 2005; Clark-Ibáñez, 2007; Einarsdottir, 2005; Orellana, 1999; Rasmussen & Smidt, 2003; Rasmussen, 2004; Schratz & Steiner-Loffler, 2006; Smith & Barker, 2004) ili u kombinaciji sa drugim kvalitativnim, pisanim i/ili vizuelnim (Clark, 2004; Darbyshire, Macdougall, & Schiller, 2005; Morrow, 2001; Punch, 2004; Wells, 2002; Young & Barrett, 2001) ili pak kvantitativnim metodama (M. O'Brien et al., 2000).

U istraživanjima sa decom za sprovođenje PEI naročito se ističe heuristička plodnost korišćenja dečjih fotografija (fotografija koje su napravila deca) u odnosu na korišćenje postojećih fotografija ili fotografija koje je napravio istraživač. Na isti način se ocenjuje i samo uvođenje intervjua u analizu fotografija odnosno njihovo korišćenje kao sredstva otkrivanja podataka i podsticanja daljih diskusija u odnosu na njihovo korišćenje kao podataka, kao sredstva objašnjenja samog po sebi, naime da istraživač tumači dečju fotografiju (Einarsdottir, 2005; Harden et al., 2000; Morrow, 2001; Young & Barrett, 2001). Kada se deci prepusti fotografisanje, omogućeno im je da donose odluke šta će uključiti ili isključiti i da kontrolišu fotografije koje predstavljaju njihov svakodnevni svet (Smith & Barker, 2000). Postojeće fotografije ili fotografije koje je napravio istraživač za svrhu istraživanja i koje služe kao osnova razgovora, mogu biti irelevantne sa dečjeg stanovišta budući da postoji jaz između opservacija odraslih o dečjem razumevanju situacije i dečje percepcije situacije (Scott, 2000), pa postoji mogućnost da se uključe fotografije za koje istraživač smatra da su jedinstvene, a deca da su deo prirodnog okruženja, te im ne pripisuju značenje koje im je pripisao istraživač (Orellana, 1999). Takođe, fotografije koje je napravio istraživač mogu imati tendenciju da „vizuelno zarobe sliku“ i da ne mogu da „probiju okvir“⁵¹ – budući da reflektuju perspektivu onih koji su fotografisali, a ne dečju perspektivu (Clark-Ibanez, 2007: 171). Takođe, kada istraživač tumači dečje fotografije, može da dođe do ograničenih uvida. Kada deca pričaju o svom doživljaju života, to pruža saznanja koja odrasli ne očekuju i koja ne mogu uvek da vide. Odrasli (istraživači) nauče više o deci kada ostanu po strani, odustanu od svojih planova i puste decu da pričaju svoje priče. Razgovor u kome se fotografija koristi kao polazna tačka vodi istraživača do novih ideja

⁵¹ Probijanje okvira Harper predlaže kao tehniku pomoću koje PEI može dovesti do međusobnog razumevanja istraživača i ispitanika. Naime, u svim formama dubinskog intervjua javlja se problem uspostavljanja komunikacije između dvoje ljudi koji retko dele zajedničke kulturne pozadine. Sociološka pitanja obično nisu razumljiva učesnicima u istraživanju, tako da postoji potreba prevazilaženja jaza između rečnika istraživača i ispitanika (Harper, 2002: 20-21).

i razmišljanja o dečjoj percepciji sredine, njihovom učestvovanju u njoj i značenjima koja joj pridaju (Cook & Hess, 2007).

U prednosti PEI ubrajaju se i mogućnost smanjenja problema nejednakih odnosa moći između odraslog istraživača i dece, što predstavlja jedan od glavnih metodoloških problema u istraživanjima sa decom (Christensen & Prout, 2002; Harden et al., 2000; Morrow, 2008; Punch, 2002), isticanje dečjih kompetencija, odnosno pružanje deci mogućnosti da lakše izraze svoje mišljenje, kao i povećavanje njihove motivacije za učešće u istraživanju.

Deca su navikla da njihovim životima dominiraju odrasli i nisu navikla da ih tretiraju kao sebi ravnima, niti su navikla da iznose slobodno svoja mišljenja i da ih odrasli ozbiljno uzimaju u obzir. Aktivnim učestvovanjem dece u istraživanju, u ovom slučaju fotografisanjem, omogućen je transfer moći od odraslog (istraživača) ka deci, a smanjuje se i pritisak koji dete može osećati da odgovori brzo i na „tačan“ način (Punch, 2002) (Young & Barrett, 2001: 143-144). Prisnost sa istraživačem razvija se postepeno (Fargas-Malet, McSherry, Larkin, & Robinson, 2010; Punch, 2002) budući da se prvobitna interakcija odvija između deteta i foto-aparata.

Fotografisanje ne zavisi od dečje realne i percipirane veštine kao recimo u slučaju crtanja ili pravljenja mentalnih mapa, koje se takođe koriste u istraživanjima sa decom. Zato deca osećaju više samopuzdanja dok fotografišu nego kada crtaju (Punch, 2002). Ni tradicionalni verbalni intervju ne smatra se naročito pogodnim za istraživanja sa decom. Na primer, Klark (Clark, 1999) objašnjava da se verbalni intervju oslanja na lingvističku komunikaciju i da za veoma malu decu ograničava teme i pitanja koja istraživač može postaviti. Klark, takođe, ističe da deca u svom svakodnevnom životu retko uzimaju učešća u deljenju informacija u sesijama zasnovanim na pitanjima i odgovorima, jer je pitanje–odgovor intervju izvan njihovog sociolingvističkog repertoara. Takođe, verbalni intervju naglašavaju autoritet odraslih kao očekivanu osobinu komunikacije odrasli–deca, te pouzdanost zasnovana na verbalnim intervjuima sa decom može ograničiti istraživačku vrednost intervjuja.

Većina dece dobro prihvata vizuelne metode jer predstavljaju alternativu njihovom uobičajenom radu u školi, čime se povećava njihova motivacija za učešće u istraživanju. Motivacija se povećava i činjenicom da su fotografišući aktivno uključena u zadatak, umesto da pasivno odgovaraju na njega, kao i da se u ispunjenju zadatka ne

nalaze u neprijatnom okruženju intervjuisanja (obično školska učionica), koje mogu doživeti kao propitivanje (Punch, 2002).

Razloge za korišćenje fotografije u istraživanjima sa decom Kuk i Hes (Cook & Hess, 2007) sumiraju na sledeći način:

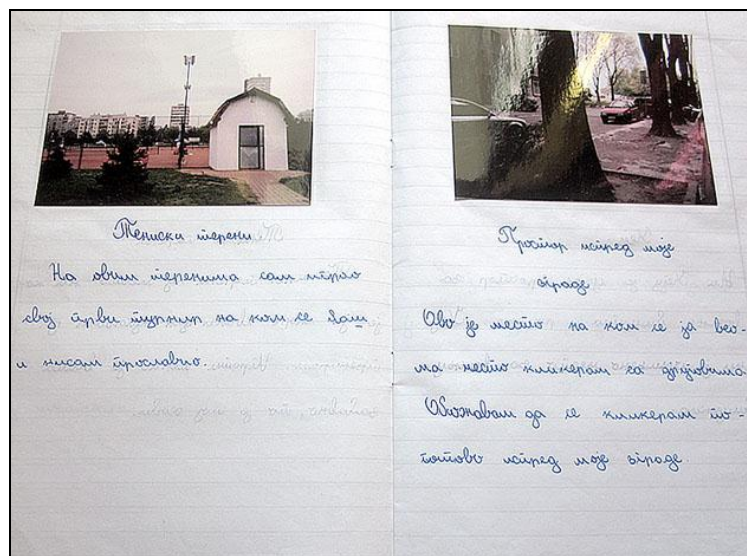
- Fotografisanje je brz i lak postupak u kome deca uživaju; angažuje ih, drži im pažnju i zabavlja ih.
- Lakše je od pisanja i deca fotografisanje smatraju zabavnijim od pisanja.
- Savremeni foto-aparati ne zahtevaju ovladavanje posebnim veštinama da bi se njima rukovalo, te se deca lako obučavaju da ih koriste.
- Korisna je za istraživanje sa malom decom i sa decom koja imaju teškoće u učenju, kojoj može biti teško da učestvuju u apstraktnim razgovorima, što je slučaj kod intervjua. Opipljiva priroda fotografije pomaže usmeravanju pažnje na temu razgovora i stimuliše dalji razgovor.
- Davanjem deci kontrole nad foto-aparatom i nad izborom fotografija prikazuje se ono što je njima važno, a ne odraslama.
- Fotografija predstavlja opipljiv prikaz dečjeg interesovanja. Omogućava istraživaču da se vrati na temu da bi detaljnije raspravljao sa decom koristeći fotografiju kao polaznu tačku. Takođe, fotografija obezbeđuje mogućnost grupne diskusije lakše nego da se započne razgovor o nečem apstraktnom, pa u tom smislu predstavlja stimulans za diskusiju polazeći od dečjih interesa.
- Fotografije se mogu koristiti i u izveštaju istraživanja, čime on postaje dostupniji deci i ona učestvuju u njemu kao i u istraživanju.

U slučaju ovog istraživanja deca su tokom nedelju dana analognim foto-aparatima za jednokratnu upotrebu fotografisala mesta u gradu na koja odlaze, koja su im važna iz bilo kog razloga, bilo da im se sviđaju i da vole da ih posećuju, bilo da im se ne sviđaju i da ih izbegavaju. Uz usmeno objašnjenje o tome šta treba da rade i kako da koriste foto-aparat, deci je dato i kratko pisano objašnjenje koje im je služilo kao podsetnik prilikom fotografisanja (Slika 7).

- **Šta treba da radiš:** fotografiši mesta u gradu koja su **tebi lično važna**, na koja odlaziš, koja ti se sviđaju ili ti se ne sviđaju. Možeš da fotografišeš napolju ili unutra. Ako fotografišeš unutra, nemoj zaboraviti da uključiš blic;
- imaš nedelju dana za fotografisanje; kada završiš fotografisanje, ja ću doći po foto-aparat, a kada izradim fotografije, doneću ti ih. Ti ćeš ih zalepiti u svesku, a posle ćemo razgovarati o njima;
- čuvaj aparat;
- nazovi me ako imaš bilo kakav problem ili pitanje, tel. 063 xxx xxx, 633 -xxx,
- zabavi se !!

Slika 7: Podsetnik za decu

Kao rezultat dečjeg jednonedeljnog fotografisanja grada nastalo je 610 fotografija. U proseku, svako dete je napravilo desetak uspešnih fotografija (Tabela prilog 1). Nakon izrade fotografija deca su polepila fotografije u sveske i ispod svake fotografije napisala šta se nalazi na njoj i zašto su je napravila (Slika 8).

Slika 8: Dečji foto-dnevnik

Ovaj svojevrsan foto-dnevnik služio je kao osnova za razgovor sa decom, čije su polazište činila sledeća pitanja:

- Šta se nalazi na fotografiji?
- Gde se nalazi mesto sa fotografije?
- Zašto su fotografisali to mesto?
- Koju aktivnost upražnjavaju na tom mestu?

- Koliko često posećuju mesto koje su fotografisali?
- Sa kim su bili kada su fotografisali to mesto?
- Sa kim obično borave na tom mestu?

Fotografije su korišćene kao polazna tačka, odnosno poslužile su za stimulisanje razgovora o dimenzijama istraživanja sa ciljem njihovog dodatnog osvetljavanja. Potpuniji uvid u prostornu pokretljivost obezbeđen je razgovorom sa decom o tome kuda idu i šta rade u slobodno vreme i na koja mesta u gradu bi želeli da idu, a roditelji ih ne vode. Takođe, sa decom je vođen razgovor o njihovom odnosu prema vanškolskim aktivnostima, komercijalnim igraonicama sadržajima dokolice, kvartovskim igralištima – korišćenju ovih sadržaja, učestalosti korišćenja, razlozima korišćenja ili nekorišćenja, značenju koje imaju za njih – kao i o omiljenim mestima igre, u cilju dubljeg osvetljavanja stepena institucionalizacije dečjeg slobodnog vremena. Budući da izuzev dvoje dece, ostala nisu fotografisala rizična mesta, podaci i percepcija rizika prikupljeni su razgovorom, kao i podaci o prostornoj autonomiji. Za identifikaciju percepcije izvora rizika korišćenja su sledeća pitanja: šta ih najviše plaši u naselju/gradu i da li postoje neka konkretna mesta u naselju/gradu kojih se plaše i koja izbegavaju i zbog čega. Pitanja o dozvoljenom udaljavanju od stana/kuće, samostalnoj igri napolju, samostalnom odlasku u školu, korišćenju javnog prevoza, dozvoljenom boravku napolju u večernjim satima korišćena su za utvrđivanje prostorne autonomije dece.

Podaci o porodičnom kontekstu prikupljeni su od roditelja korišćenjem dve tehnike. **Standardizovan upitnik** je korišćen za prikupljanje podataka o tzv. tvrdim varijablama, objektivnim pokazateljima dečjeg porodičnog života, **slojnoj pripadnosti, materijalnom položaju, aktivnostima u slobodnom vremenu i oblicima neformalnih društvenih veza** (prilog 3). Nestrukturisanim grupnim intervjuom sa roditeljima prikupljeni su podaci o tzv. **mekim varijablama**: stavovima i praksama roditelja prema institucionalizaciji dečjeg slobodnog vremena, opažanju primerenosti područja stanovanja deci, percepciji izvora rizika i bezbednosti područja stanovanja i praksama regulisanja dečje prostorne autonomije.

Intervjui sa decom i roditeljima realizovani su u formi grupnog intervjuja. Pored toga što se grupnim intervjuom podaci dobijaju za mnogo kraće vreme nego individualnim, na izbor tehnike uticali su i saznavni razlozi. U slučaju dece, smatrala sam da će ona u društvu drugova iz razreda biti opuštenija i da će slobodnije iznositi

svoje stavove i iskustva, odnosno da intervjuisanje neće doživeti kao propitivanje, te da će grupna atmosfera intervjuisanja, pored same tehnike istraživanja, dodatno doprineti, koliko je to moguće, prevazilaženju odnosa nejednake moći između mene, odraslog istraživača, i dece, kao jednog od glavnih metodoloških problema u istraživanjima sa decom⁵². Takođe, u grupi se uspostavlja interakcija, razvija diskusija, to jest dolazi do razmene stavova i iskustava između učesnika, što omogućava da se steknu dublji uvidi, a samim tim i da se dobiju kvalitetniji podaci (opširnije o prednostima grupnog intervjua: Đurić, 2007). Upravo je ovaj razlog uticao na opredeljenje da se i sa roditeljima razgovor obavi u formi grupnog intervjua.

Razgovori, većinom sa troje dece u jednoj grupi⁵³, vođeni su u učionici pre ili posle časova, u zavisnosti da li su deca išla u školu pre ili posle podne, trajali su u proseku 45 minuta, snimani su diktafonom i kasnije su u celini transkribovani. Veličina grupe određena je uzimajući u obzir vremensko ograničenje trajanja intervjua i prosečan broj fotografija koje je napravilo svako dete. Prostorni kapaciteti škole vremenski su ograničili trajanje intervjua na jedan školski čas, a kako je svako dete napravilo u proseku desetak fotografija (prilog 1), procenjeno je da će u grupi od troje dece svako dete imati priliku da govori o svojim fotografijama i iznese svoje mišljenje, kao i da je ova veličina grupe dovoljna za razvijanje opuštene atmosfere diskusije i interakcije između dece. Istovremeno je ova veličina grupe neiskusnom istraživaču olakšala kontrolu situacije.

Intervjui sa roditeljima dogovoreni su i zakazani telefonskim putem, a za mesto njihovog održavanja izabrana je takođe školska učionica. Svi roditelji, izuzev roditelja jednog dečaka sa Malog Limana i roditelja dva deteta (dečaka i devojčice) sa Telepa, došli su na zakazan intervju. Ovim roditeljima poslala sam po deci prethodno pripremljenu anketu u kojoj su teme koje su bile okosnica intervjua koncipirane kao pitanja otvorenog tipa (prilog 4). Na ovaj način prikupljeni su potrebni podaci o svim porodicama dece koja su učestvovala u istraživanju. Vremensko ograničenje trajanja intervjua sa roditeljima nije postojalo jer su se intervjui odvijali u kasnijim popodnevnim časovima kada je većina školskih časova bila završena, pa nije postojao

⁵² Upravo se prevazilaženje problema odnosa nejednake moći između odraslog istraživača i dece ističe kao jedna od prednosti PEI tehnike.

⁵³ Zbog broja dece koja su učestvovala u istraživanju na Telepu i Limanu I i II organizovana je i po jedna grupa od četvoro dece.

problem slobodnih učionica. Međutim, i sa roditeljima su formirane manje grupe (veličina grupe kretala se od 4 do 6 učesnika; preciznije: jedna grupa od četiri roditelja, dve grupe od šest i osam grupa od petoro roditelja) od uobičajenih veličina grupa za sprovođenje grupnih diskusija⁵⁴. Razlog je bio isti, kao i u slučaju intervjuisanja dece, bojazan istraživača da zbog neiskustva neće biti u stanju da kontroliše veću grupu. U školama na Malom Limanu, Limanu I i II i Bistrici roditelji su intervjuisani u tri grupe, dok su na Telepu organizovana dva grupna intervjua sa roditeljima. Na početku intervjua roditelji su popunili upitnik o socio-demografskim podacima. Intevjui su trajali između jednog sata i jednog i po sata. Kao i u slučaju intervjua sa decom, i intevjui sa roditeljima su snimani, nakon čega je urađena njihova transkripcija.

Istraživanje je realizovano krajem aprila i početkom maja 2009. godine.

Za obradu fotografija i intervjua korišćen je program za obradu kvalitativnih podataka Atlas.ti 5.0, a za obradu tvrdih varijabli porodičnog konteksta SPSS 16.0.

U prikazu rezultata istraživanja imena dece su izmenjena u cilju zaštite njihovog identiteta, odnosno poštovanja principa anonimnosti kao jednog od etičkih principa istraživanja.

⁵⁴ Preporučena veličina grupe za izvođenje grupne diskusije u slučaju akademskih istraživanja je 6-8 učesnika (videti: Đurić, 2007).

3.2 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3.2.1 PORODIČNI KONTEKST DEČIJE URBANE SVAKODNEVICE

Socijalne karakteristike porodica dece – slojna pripadnost, materijalni položaj, aktivnosti u slobodnom vremenu, oblici neformalnih društvenih veza, ali i stavovi i prakse roditelja prema institucionalizaciji dečjeg slobodnog vremena, opažanje primerenosti područja stanovanja deci, roditeljska percepcija izvora rizika i bezbednosti područja stanovanja i prakse regulacije dečje prostorne autonomije, analizirane su sa ciljem sagledavanja odnosa dečjeg urbanog iskustva i porodičnog konteksta kao značajnog strukturnog konteksta oblikovanja dečjeg svakodnevnog života, pa time i prostornih aktivnosti i odnosa, percepcije i korišćenja gradskog prostora.

3.2.1.1 Slojna pripadnost porodica

Analizom slojne pripadnosti porodica želelo se utvrditi da li su razlike u slojnoj pripadnosti povezane sa razlikama u raspoloživim resursima – materijalnim i nematerijalnim, bitnim za istraživanje, tako da se može govoriti o različitim porodičnim kontekstima dece koja su učestvovala u istraživanju.

Društveni sloj kome porodice pripadaju operacionalizovan je kao kombinacija **obrazovanja** (završene škole) i **zanimanja** roditelja, pri čemu su obe strukture formirane korišćenjem dominacijskog principa, odnosno porodici je pripisivan status roditelja koji zauzima povoljniji položaj u strukturama.

Ne samo što predstavlja konstitutivni element slojne pripadnosti, već se u odnosu na decu obrazovanje roditelja može posmatrati i kao posedujući kulturni kapital dece, kroz koji se oblikuje njihov habitus i koji određuje njihovu percepciju, stavove i prakse (Tomanović, 2010: 83) u slučaju ovog istraživanja, u odnosu na korišćenje različitih gradskih sadržaja i urbano iskustvo. Struktura po obrazovanju porodica dece koja su učestvovala u istraživanju prikazana je u Tabeli 4.

Tabela 4: Obrazovna struktura porodica po područjima

Područje	Završena škola				Ukupno
	Srednja	Viša	Visoka	Postdiplomski stepen	
Mali Liman	3	0	10	2	15
Liman I i II	1	0	10	5	16
Telep	10	1	1	1	13
Bistrica	8	2	4	1	15
Ukupno	21	3	26	9	59

Generalno deca žive u porodicama čija se struktura po obrazovanju, odnosno završena škola njihovih roditelja, može oceniti kao povoljna⁵⁵. Takođe, struktura po obrazovanju roditelja dece koja su učestvovala u istraživanju iz sva četiri područja značajno je povoljnija od strukture po obrazovanju ukupnog stanovništva ovih područja (Tabela 1). Najviše dece živi u porodicama u kojima roditelji imaju završenu visoku i srednju školu, s tim što postoje značajne razlike u obrazovanosti roditelja između područja. Deca iz područjâ centralnog položaja oba tipa blokovske strukture – Limana I i II i Malog Limana, žive u porodicama sa povoljnijom strukturom po obrazovanju (znatno veći broj roditelja sa ovih područja ima završen fakultet ili postdiplomski stepen) u odnosu na decu iz područja perifernog položaja, Bistrice i Telepa.

U skladu sa utvrđenom izuzetno povoljnom strukturom po obrazovanju porodica, više od polovine dece (33) živi u porodicama u kojima su roditelji, jedan ili oba, stručnjaci različitih zanimanja: inženjeri, ekonomisti, pravnici, univerzitetski profesori i asistenti, profesori i nastavnici u osnovnim i srednjim školama, novinari, kustosi, konzervatori-restauratori, lekari, programeri. Jedan ili oba roditelja nešto manje od četvrtine dece (14) su službenici – referenti, tehničari i rutinski službenici sa završenom srednjom i višom školom, dok osmoro dece živi u porodicama radnika⁵⁶ (u jednoj porodici radnika žive blizanci). Izvan ove tri grupe našlo se pet porodica. U dve porodice sa Malog Limana očevi su direktori sa srednjom školom, dok je u jednoj porodici majka stručnjak sa visokom školom, a u drugoj tehničar sa završenom srednjom školom. Tri porodice sa Bistrice izjasnile su se kao preduzetnici. Od ove tri porodice, u dve porodice oba roditelja imaju završenu višu školu i bave se trgovinskom

⁵⁵ Od svih roditelja, samo jedna majka dečaka sa Malog Limana ima završenu samo osnovnu školu. Kako otac ima srednju školu, porodici je pripisan obrazovni status srednje škole.

⁵⁶ S obzirom na mali broj radnika kategorija je posmatrana kao jedinstvena, pa su se u ovoj grupi našli: nekvalifikovani ne/manuelni radnici (sobarica, spremačica, kasirka, radnica u hemijskoj industriji, vozač, radnik u mesnoj industriji), kvalifikovani manuelni radnici (rukovalac štamparskom mašinom, elektroinstalater, električar), radnici u uslužnim delatnostima (prodavačica, kelnerica, kuvarica, krojačica, automehaničar, frizerka).

delatnošću – jedna porodica poseduje daroteku-knjižaru, a druga prodavnicu prehrambenih proizvoda, dok u trećoj porodici oba roditelja imaju srednju školu i bave se uslužnim delatnostima, otac je taksista, a majka ima kozmetički salon. Zbog malog broja ispitanika, zanimanja⁵⁷ su grupisana u dva sloja: radničko-službenički (RS) i stručnjačko-rukovodilački (SR). S obzirom na stepen obrazovanja roditelja i posao koji obavljaju, tri porodice preduzetnika priključene su radničko-službeničkom sloju, dok je grupa stručnjačko-rukovodilačkog sloja formirana od 33 porodice stručnjaka i dve porodice u kojima su očevi direktori. Konačna distribucija porodica u odnosu na slojnu pripadnost po područjima istraživanja prikazana je u Tabeli 5.

Tabela 5: Društveni sloj porodica po područjima

Područje	Društveni sloj porodice		
	RS	SR	Ukupno
Mali Liman	2	13	15
Liman I i II	1	15	16
Telep	11	2	13
Bistrica	10	5	15
Ukupno	24	35	59

Iz prikazane distribucije slojne pripadnosti porodica dece vidi se da postoji, kao i u slučaju strukture po obrazovanju, izrazito diferenciranje porodica prema položaju područja u kome žive. Na područjima centralnog položaja živi znatno više porodica stručnjačko-rukovodećeg sloja (15 na Limanu I i II i 13 na Malom Limanu), nego na područjima perifernog položaja (pet na Bistrici i dve na Telepu). Na Telepu je od 11 porodica radničko-službeničkog sloja sedam porodica službenika i četiri porodice radnika, a na Bistrici od 10 porodica istog sloja, dve su porodice radnika, pet porodica službenika i tri porodice preduzetnika. Takođe, izraženije diferenciranje porodica s obzirom na njihovu slojnu pripadnost prema položaju područja u kome žive, odgovara zapaženoj tendenciji koncentracije viših slojeva u centralnim gradskim delovima

⁵⁷ Zanimanje kao skup aktivnosti za koju je osoba osposobljena školovanjem predstavlja preduslov za obavljanje određenog posla. Međutim, kako ne postoji uvek poklapanje između zanimanja i radnog mesta, odnosno konkretnog posla koji pojedinac obavlja u smislu da obavlja posao za koji su potrebne niže ili više kvalifikacije od onih koje poseduje, neki istraživači (npr. Lazić & Cvejić, 2004) za formiranje slojne strukture kao adekvatniji pokazatelj koriste radno mesto. U ovom istraživanju, izuzev dva oca sa srednjom školom i rukovodećim radnim mestima, dve porodice preduzetnika u kojima roditelji sa višom školom obavljaju poslove za koje je potrebna srednja škola i nekoliko roditelja iz grupe radnika koji su sa srednjim stručnim školama obavljali poslove za koje nisu potrebne kvalifikacije, ostali roditelji su radili posao za koji su se školovali. Takođe, izuzev očeva direktora, nepodudaranje između zanimanja i radnog mesta nije dovelo do promene društvenog sloja. Zbog navedenog, kao relevantan konstitutivni element društvenog sloja korišćena je kategorija zanimanja. Zanimanje je korišćeno i za određivanje slojne pripadnosti roditelja koji su u trenutku izvođenja istraživanja bili nezaposleni.

postsocijalističkih gradova kao posledice nejednake prostorne distribucije urbanih sadržaja, odnosno njihove koncentracije u centralnim gradskim delovima, formirane tokom socijalističkog perioda urbanog razvoja.

3.2.1.2 Materijalni položaj porodica

Materijalni položaj porodice određuje kvalitet života dece i raspoloživost ekonomskih resursa koji naglašen značaj imaju u kontekstu komercijalizacije urbanih sadržaja, pa i sadržaja namenjenih deci. Kao pokazatelji **materijalnog položaja** porodice korišćenji su: **stambeni standard** porodice meren preko posedovanja stana/kuće, adekvatnosti stambenog prostora (prag nastanjenosti) i opremljenosti stana/kuće različitim uređajima, **zaposlenost roditelja** i **posedovanje automobila i vikendice**.

Pored toga što vlasništvo stana/kuće predstavlja značajan indikator materijalnog položaja, život u stanu/kući za koji se ne plaća zakup, vlastitom ili porodičnom, može značiti i njegov veći kvalitet u smislu potencijalno većih raspoloživih finansijskih resursa koji se, posmatrano u odnosu na decu, mogu usmeriti ka zadovoljavanju različitih dečjih potreba u konkretnom slučaju povezanih sa korišćenjem različitih gradskih sadržaja.

Tabela 6: Posedovanje stana/kuće po područjima i društvenom sloju porodice

		Posedovanje stana/kuće			
		Stan/kuća u vlasništvu	Stan/kuća u vlasništvu roditelja	Podstanari	Ukupno
Područje	Mali Liman	14	1	0	15
	Liman I i II	10	4	2	16
	Telep	8	2	3	13
	Bistrica	13	1	1	15
	Ukupno	45	8	6	59
Slojna pripadnost porodice	RS	18	2	4	24
	SR	27	6	2	35
	Ukupno	45	8	6	59

Najveći broj porodica (45) su vlasnici stanova/kuća u kojima žive (Tabela 6). Najviše vlasnika je na Malom Limanu, a najmanje na Telepu. Osm porodica živi u stanovima roditelja (četiri na Limanu I i II, dve na Telepu i po jedna na Malom Limanu i Bistrici), a šest porodica su podstanari (tri na Telepu, dve na Limanu I i II i jedna na

Bistrici). U odnosu na slojnu pripadnost (Tabela 6) porodice se ne diferenciraju značajno u pogledu vlasništva stana.

Adekvatnost prostora stana/kuće izražena kao prag nastanjenosti, važna je za decu budući da unutrašnji prostor stana/kuće predstavlja primarni prostorni okvir svakodnevnog života deteta, odnosno zadovoljavanja niza njegovih potreba – za odmorom, kretanjem, igrom, druženjem, učenjem.⁵⁸ Takođe, adekvatan stambeni prostor ujedno može značiti da boravak dece na spoljašnjim javnim prostorima ne predstavlja nužnost u skladu sa tendencijom da neadekvatan stambeni prostor izražen kao prenaseljenost, stvara veću potrebu za spoljašnjim prostorom.

Tabela 7: Prag nastanjenosti po područjima

Područje	Prag nastanjenosti			
	Normalan (14 m ² +))	Kritičan (10-12 m ²)	Patološki (8-10 m ²)	ukupno
Mali Liman	15			15
Liman I i II	14	1	1	16
Telep	13			13
Bistrica	12	3		15
Ukupno	54	4	1	59
	91.5	6.8	1.7	100

Najveći broj dece živi u uslovima normalne nastanjenosti (Tabela 7). Četvoro dece (troje sa Bistrice i jedno sa Limana I i II) živi u uslovima kritične naseljenosti i jedno dete sa Limana I i II živi u uslovima patološke nastanjenosti.

U analizi opremljenosti stana kao elementa stambenog standarda i materijalnog položaja uzeti su u obzir: uređaji koji imaju značaj za decu i mogu odrediti način provođenja njihovog slobodnog vremena kao što su računar i DVD uređaj, uređaji koji su od prvenstvenog značaja za roditelje (mašina za pranja posuđa, sušenje veša, mikrotalasna pećnica) odnosno koji im olakšavaju obavljanje kućnih poslova te ostavljaju potencijalno više vremena za provođenje vremena sa decom i/ili organizaciju njihovih aktivnosti u slobodnom vremenu, ali i za koje se u ranijim istraživanjima pokazalo da njihova prisutnost u domaćinstvu, kao na primer prisutnost kućne biblioteke, predstavlja distinktivno obeležje slojne pripadnosti porodice.

⁵⁸ Značaj prostora stana za decu može se ilustrovati nalazom istraživanja rađenog u Novom Sadu s početka 70-tih godina prošlog veka u kome se pokazalo da porodica sa decom uzrasta od 7 do 15 godina obavi u stanu dnevno oko 64 različite aktivnosti, dok porodica bez dece obavi oko 35 aktivnosti, kao i da dnevno provede 66% ukupnog vremena u stanu (Živković, 1975: 60-62).

Tabela 8: Opremljenost domaćinstva različitim uređajima po područjima i društvenom sloju porodice

		Uređaji						
		DVD	Računar	Biblioteka (više od 100 knjiga)	Mašina za pranje posuda	Mašina za sušenje veša	Mikrotalasna pećnica	Ukupno
Područje	Mali Liman	15	15	13	10	7	12	15
	Liman I i II	15	16	14	8	5	10	16
	Telep	10	12	1	4	1	6	13
	Bistrica	15	15	10	5	2	10	15
	Ukupno	55	58	38	27	15	38	59
Slojna pripadnost porodice	RS	21	23	10	7	3	15	24
	SR	34	35	28	20	12	23	35
	Ukupno	55	58	38	27	15	38	59

Računar i DVD uređaj, kao uređaje važne deci poseduju gotovo sva domaćinstva. Opremljenost domaćinstva ostalim uređajima diferencira se po područjima ali i po slojnoj pripadnosti porodice, odnosno ostali uređaji prisutniji su u porodicama na Malom Limanu i Limanu I i II i u porodicama stručnjačko-rukovodilačkog sloja (Tabela 8).

Kao sledeći pokazatelj materijalnog položaja porodice analizirana je zaposlenost roditelja⁵⁹. Pored toga što zaposlenost roditelja određuje finansijske resurse porodice, oblikuje i dečju svakodnevicu. Zaposlenost oba roditelja podrazumeva da deca jedan deo dana provode sama (pre podne ukoliko idu posle podne u školu ili do povratka roditelja sa posla ako idu u školu pre podne) odnosno bez roditeljskog nadzora,

⁵⁹ Visina porodičnih prihoda kao relevantniji pokazatelj materijalnog položaja izostavljena je iz analize zbog njegove složenosti (pored prihoda koji se otvaraju od plata u strukturi porodičnih prihoda značajno mesto zauzimaju i drugi izvori prihoda – honorarni rad, finansijska pomoć roditelja, prihodi ostvareni u sivoj zoni, prihodi ostvareni od rentiranja nekretnina i sl.) i ograničenja povezanih sa korišćenim tehnikama istraživanja. Prikupljanje podataka o visini prihoda upitnikom ostavlja mogućnost, čak i ako se traže ukupni prihodi, da jedan broj ispitanika prevede određene prihode odnosno da ne navede sve prihode nego recimo samo one koje porodica ostvaruje iz plata. Navođenje svih potencijalnih izvora prihoda koji učestvuju u strukturi porodičnih prihoda s druge strane opteretilo bi upitnik koji nije formiran prvenstveno sa ciljem prikupljanja podataka o materijalnom položaju. Takođe, mogućnost provere podataka dobijenih upitnikom bila je otežana grupnom atmosferom izvođenja intervjua. Pretpostavila sam da u grupi jedan broj roditelja ne bi bio spreman da iznese tačne podatke o visini svojih prihoda. Zato sam se umesto za visinu porodičnih prihoda opredelila za zaposlenost kao jednostavniji pokazatelj u smislu prisustva/odsustva bar teorijski redovnih prihoda, što je svakako uticalo da se ne dobije potpuna slika materijalnog položaja porodica.

eventualno uz nadzor drugih odraslih (rođaci, bake i deke) budući da za ovaj vremenski period ne postoji institucionalna podrška⁶⁰.

Tabela 9: Zaposlenost roditelja po područjima i društvenom sloju porodice

		Zaposlenost				
		Oba roditelja su zaposlena	Zaposlen je samo otac	Zaposlena je samo majka	Oba roditelja su nezaposlena	Ukupno
Područje	Mali Liman	11	1	3	0	15
	Limani I i II	11	4	1	0	16
	Telep	8	2	1	2	13
	Bistrica	9	6	0	0	15
	Ukupno	39	13	5	2	59
Slojna pripadnost	RS	11	8	3	2 ⁶¹	24
	SR	28	5	2	0	35
	Ukupno	39	13	5	2	59

U odnosu na situaciju u Srbiji u pogledu zaposlenosti stanovništva, roditelji dece koja su učestvovala u istraživanju nalaze se u povoljnijem položaju⁶². U 39 (66,1%) porodica zaposlena su oba roditelja (Tabela 9), u 18 porodica zaposlen je samo jedan roditelj (u 13 porodica zaposlen je samo otac i u pet porodica samo majka), dok su u dve porodice nezaposlena oba roditelja. Porodice iz područja centralnog položaja imaju nešto povoljniju strukturu po zaposlenosti roditelja u odnosu na porodice iz područja perifernog položaja, s tim što porodice na Telepu imaju najnepovoljniju strukturu po zaposlenosti.

Zaposlenost roditelja povezana je sa slojnom pripadnošću porodice. Stručnjačko-rukovodilačke porodice nalaze se u povoljnijem položaju što se tiče zaposlenosti u odnosu na radničko-službeničke porodice, s tim što situaciju u ovoj grupi u pogledu zaposlenosti popravljaju tri porodice u kojima su roditelji samozaposleni, odnosno preduzetnici, a koje su svrstane u ovu grupu.

⁶⁰ Produženi boravak u gradskim osnovnim školama organizovan je samo za prvi i eventualno, u nekim školama, za drugi razred. Odluku o ukidanju produženog školskog boravka za decu koja idu u treći i četvrti razred donelo je Ministarstvo prosvete 2009. godine zbog smanjenja budžeta. Ova mera predstavlja još jedan pokazatelj procesa familizacije, odnosno privatizacije detinjstva kod nas.

⁶¹ Kao što je navedeno, slojna pripadnost ovim porodicama određena je na osnovu obrazovanja odnosno zanimanja roditelja.

⁶² U istraživanju porodičnog života u Srbiji, sprovedenom 2008. godine na celoj teritoriji Srbije, u 54% porodica bila su zaposlena oba supružnika, u 21% zaposlen je bio samo jedan od supružnika, a u 4,2% slučajeva oba supružnika bila su nezaposlena. Ostatak do 100% čine kategorije u kojima je žena domaćica, a suprug zaposlen i supružnici koji ne rade ali imaju prihode na osnovu penzije, socijalne pomoći i sl. (Milić, 2010: 61).

Posedovanje automobila predstavlja pokazatelj materijalnog položaja, budući da njegova kupovina i održavanje zahtevaju značajna finansijska ulaganja. U gradskim uslovima (pogotovo većeg grada), korišćenje automobila predstavlja komforniji i efikasniji način putovanja u odnosu na javni prevoz (iako ne i ekonomičniji i poželjniji način putovanja sa ekološkog stanovišta), a u kontekstu institucionalizacije slobodnog vremena dece, posedovanje i voženje automobila roditeljima olakšava organizaciju svakodnevnih aktivnosti, a deci omogućava da uz roditeljsku pomoć lakše stignu do prostorno udaljenijih sadržaja slobodnog vremena.

Tri četvrtine porodica poseduje automobil (Tabela 10) pri čemu veći broj porodica iz centralnih gradskih delova, Malog Limana i Limana I i II, nego porodica iz perifernih delova, Bistrice i Telepa.

Tabela 10: Posedovanje automobila i vikendice po području i društvenom sloju porodice

		Posedovanje automobila			Posedovanje vikendice		
		Da	Ne	Ukupno	Da	Ne	Ukupno
Područje	Mali Liman	13	2	15	5	10	11
	Limani I i II	13	3	16	7	9	16
	Telep	9	4	13	2	11	13
	Bistrica	11	4	15	1	14	15
	Ukupno	46	13	59	15	44	59
Slojna pripadnost	RS	14	10	24	2	22	24
	SR	32	3	35	13	22	35
	Ukupno	46	13	59	15	44	59

Posedovanje vikendica nije posmatrano toliko kao pokazatelj materijalnog standarda, budući da u društvenom kontekstu generalno niskog materijalnog standarda većine stanovništva, kao posledice njegove višedecenijske izloženosti osiromašenju i deprivaciji, za velik broj porodica obezbeđenje krova nad glavom predstavlja problem, već kao značajna pretpostavka kvaliteta života dece, budući da omogućava deci izmeštanje iz gradske sredine i češći boravak u prirodi. Dok se u odnosu na ostale pokazatelje materijalnog položaja, položaj porodica može okarakterisati kao zadovoljavajući, svega ¼ porodica (Tabela 10) raspolaže vikendicama (realno je pretpostaviti da su to uglavnom nasledene ili porodične vikendice). U odnosu na slojnu pripadnost porodice, automobil poseduje veći broj stručnjačko-rukovodilačkih porodica, a u pogledu posedovanja vikendica, bar što se tiče porodica koje su obuhvaćene ovim istraživanjem, održan je kontinuitet u odnosu na socijalistički period kada su vlasnici vikendica bili pretežno viši društveni slojevi (npr. Pešić, 1977).

U odnosu na analizirane pokazatelje materijalnog položaja, izuzev u odnosu na vlasništvo stana i adekvatnost stambenog prostora, porodice se diferenciraju s obzirom na slojnu pripadnost. Među porodicama stručnjačko-rukovodilačkog sloja veći je broj porodica u kojima su zaposlena oba roditelja, koje poseduju automobil i vikendicu i njihova domaćinstva su bolje opremljena različitim uređajima. U tom smislu može se govoriti o različitim porodičnim kontekstima dece iz porodica različitih društvenih slojeva, s obzirom na dostupnost materijalnih resursa potrebnih za korišćenje određenih gradskih sadržaja.

3.2.1.3 Aktivnosti u slobodnom vremenu i oblici neformalnih društvenih veza

Aktivnosti u slobodnom vremenu i oblici neformalnih društvenih veza su jedni od pokazatelja stila života kao relativno koherentnog skupa materijalnih i simboličkih praksi u svakodnevnom životu – obrazaca ponašanja u potrošnji, upotrebi resursa, međuljudskoj interakciji i samoizražavanju – koji se kristališu u diferencijalne konfiguracije kulturnog identiteta pojedinaca i grupa (*Sociološki rečnik*, 2007: 593). U ovom istraživanju, aktivnosti u slobodnom vremenu analiziraju se prvenstveno sa ciljem sticanja uvida u institucionalizaciju porodične dokolice, odnosno prisutnosti u slobodnom vremenu porodice aktivnosti koje podrazumevaju korišćenje različitih urbanih prostora i sadržaja, kao bitnog aspekta porodičnog konteksta svakodnevnog života dece. Neformalne društvene veze kao oblik simboličke prakse su predmet interesovanja prvenstveno zbog namere da se utvrdi zastupljenost komšijskih veza i interakcija kao jedne od pretpostavki postojanja lokalne zajednice na nivou područja stanovanja-susedstva, što može biti značajan faktor povećanja dečje prostorne autonomije⁶³ (Hillman et al., 1990; Zeiher, 2003). Aktivnosti u slobodnom vremenu i oblici neformalnih društvenih veza dovode se u vezu sa slojnom pripadnošću

⁶³ Na primer upravo razvijenošću osećaja lokalne zajednice koja podrazumeva kolektivnu odgovornost za nadgledanje dece objašnjava se veća prostorna autonomija na ranijem uzrastu dece u Nemačkoj u odnosu na neke druge zemlje (Hillman et al., 1990; Zeiher, 2003). U Nemačkoj se smatra da je desetogodišnje dete sposobno da se brine samo o sebi, odnosno da ostaje samo kod kuće u periodu od završetka škole (u dvanaest sati) do povratka roditelja sa posla, a dozvoljava im se da se sami šetaju, voze bicikl i igraju se u susedstvu (Zeiher, 2003).

porodice⁶⁴, ali i sa urbanističkim karakteristikama područja, prvenstveno sa zastupljenošću različitih sadržaja namenjenih dokolici kao preduslovom njihovog korišćenja i strukturom urbanog bloka u skladu sa opažanjima da ljudi koji žive u jednoporodičnim kućama kojima se formiraju zatvorene blokovske strukture, razvijaju intenzivnije međusobne kontakte (npr. Živković, 1975).

Tabela 11: Način provođenja slobodnog vremena po područjima i društvenom sloju porodice

	Područje					Društveni sloj		
	Mali Liman	Limani I i II	Telep	Bistrica	Ukupno	RS	SR	ukupno
Privatni prostor								
Gledanje TV	11	10	8	11	40	17	23	40
Obavljanje kućnih poslova	9	14	9	11	43	18	25	43
Čitanje	14	10	7	12	43	18	25	43
Igranje sa decom	13	11	5	12	41	14	27	41
Posećivanje prijatelja i rođaka	14	11	7	12	44	16	28	44
Odmaranje	10	4	4	5	23	8	15	23
Javni prostor								
Šetnja	12	11	8	13	44	19	25	44
Odlazak u bioskop, pozorište, na koncerte	9	6	3	6	24	5	19	24
Sport/rekreacija	6	6	2	7	21	7	14	21
Odlazak u crkvu	3	3	2	5	13	4	9	13
Odlazak u kafanu	3	3	1	1	8	0	8	8
Total	15	16	13	15	59	24	35	59

Među aktivnostima u slobodnom vremenu porodica⁶⁵ sa svih područja (Tabela 11) dominiraju aktivnosti koje se odvijaju u privatnom prostoru stana, odnosno kuće – čitanje, obavljanje kućnih poslova, posećivanje prijatelja, gledanje televizije i igranje sa decom. Jedina aktivnost koja se odvija u javnom prostoru, a na istom je nivou zastupljenosti kao i aktivnosti koje se odvijaju u privatnom prostoru, jeste šetnja⁶⁶.

⁶⁴ Povezivanje slobodnog vremena i slojne pripadnosti zasniva se na prihvatanju shvatanja stila života teorijski utemeljenog u marksizmu po kome on predstavlja svojevršno kulturno ispoljavanje vertikalne društvene diferencijacije, a ne novije postmoderne teorijske orijentacije u okviru koje se stil života shvata kao „rezultat slobodne igre individualnih izbora iz koje nastaje pluralistička, horizontalna diferencijacija društva“ (*Sociološki rečnik*, 2007: 594).

⁶⁵ Podaci o aktivnostima slobodnog vremena prikupljeni su na osnovu pitanja sa ponuđenim višestrukim odgovorima (prilog 3).

⁶⁶ Ovaj nalaz poklapa se sa rezultatima dobijenim u istraživanju kulturnih obrazaca stanovništva Srbije u kome se pokazalo da su omiljene aktivnosti u slobodnom vremenu gledanje televizije, druženje sa prijateljima i šetnja (Spasić, 2010).

Ostale aktivnosti koje znače korišćenje različitih gradskih sadržaja – odlazak u bioskop, pozorište i/ili na koncerte, odlazak u crkvu i odlazak u kafanu prisutne su u slobodnom vremenu značajno manjeg broja porodica.

Prostorna dostupnost sadržaja kao preduslov njihovog korišćenja značila bi da su aktivnosti u slobodnom vremenu koje podrazumevaju korišćenje različitih gradskih sadržaja zastupljenije u porodicama koje žive u centralnim gradskim delovima, s obzirom na sadržajnu raznovrsnost centralnih gradskih delova i činjenicu da su u njima koncentrisani pojedini sadržaji kao što su bioskop, pozorište i koncertne sale i zastupljenije su sportske sale i tereni. Međutim, ovu indiciju ne potvrđuju dobijeni rezultati. Tako na primer, sportom se u slobodno vreme bavi podjednak broj porodica sa oba područja centralnog položaja, ali i sa Bistrice kao područja perifernog položaja. Slično je i sa odlaskom u bioskop, pozorište i na koncerte. U odnosu na ostala područja, veći broj porodica sa Malog Limana koristi ove sadržaje. Međutim, ove sadržaje koristi i isti broj porodica sa Limana I i II i Bistrice bez obzira na njihov različit položaj. Izraženija povezanost aktivnosti u slobodnom vremenu utvrđena je u odnosu na slojnu pripadnost porodice. Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 11 vidi se da slobodno vreme porodica koje pripadaju stručnjačko-rukovodilačkom sloju karakterišu raznovrsnije aktivnosti. Naime, gotovo sve aktivnosti su (izuzev gledanja TV, čitanja i obavljanja kućnih poslova) diskriminatorne u odnosu na pripadnost društvenom sloju, a najveće razlike zabeležene su upravo u aktivnostima koje podrazumevaju korišćenje gradskih sadržaja. U slobodnom vremenu stručnjačko-rukovodilačkih porodica zastupljenije su aktivnosti koje se odvijaju u javnom prostoru – bavljenje sportom i rekreacijom, odlasci u bioskop, pozorište, kafane i na koncerte. Jedina aktivnost koja podrazumeva korišćenje javnog prostora, a zastupljenija je u radničko-službeničkim porodicama je šetnja, aktivnost koja ne iziskuje posebne troškove.⁶⁷ Diferencijacija načina provođenja slobodnog vremena prema slojnoj pripadnosti porodica još je izraženija ako se uzme u obzir učestalost posećivanja određenih organizovanih sadržaja provođenja slobodnog vremena (Tabela 12). Iako se generalno stepen institucionalizacije dokolice može označiti kao nizak s obzirom da je posećivanje prijatelja i rođaka najučestalija aktivnost dokolice svih porodica, stručnjačko-rukovodilačke porodice češće koriste različite gradske sadržaje od radničko-

⁶⁷ Do istog rezultata došlo se i u navođenom istraživanju svakodnevnog života dece u radničkim porodicama Smiljke Tomanović (Tomanović-Mihajlović, 1997: 70).

službeničkih porodica i ova diferencijacija je izraženija u odnosu na zabeleženu diferencijaciju porodica prema području stanovanja.

Tabela 12: Učestalost posećivanja određenih gradskih sadržaja i prijatelja i rođaka po područjima i društvenom sloju porodice

		Prosečan rezultat učestalosti posećivanja određenih ustanova i prijatelja i rođaka (1=jednom u dve nedelje, 2=jednom mesečno, 3=ređe od jednom mesečno, 4=nikad)					
		Bioskop	Pozorište	Dečije pozorište	Koncerti	Kafane, restorani	Posećivanje prijatelja i rođaka
Područje	Mali Liman	3.27	3.09	3.09	3.18	2.55	1.36
	Liman I i II	3.31	2.56	2.81	2.81	2.88	1.38
	Telep	3.54	3.23	3.62	3.31	3.15	1.54
	Bistrica	3.47	2.80	2.87	2.87	3.13	1.00
	Ukupno	3.39	2.90	3.05	3.00	2.92	1.34
Slojna pripadnost	RS	3.50	3.12	3.29	3.21	3.21	1.38
	SR	3.31	2.74	2.89	2.86	2.71	1.31
	Ukupno	3.39	2.90	3.05	3.00	2.92	1.34

S obzirom na uzrast dece, očekivalo se da će porodice češće odlaziti u dečje pozorište nego u pozorište za odrasle. Međutim, izuzev roditelja sa Malog Limana, koji na oba mesta odlaze podjednako retko, roditelji sa ostalih područja i oba društvena sloja češće odlaze u pozorište namenjeno odraslima, doduše iz različitih razloga. Roditelji iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica i pretežno centralnih gradskih područja su u razgovoru kao glavni razlog neposećivanja dečjeg pozorišta navodili da deca nisu zainteresovana jer su prerasla njegov repertoar, odnosno da su češće išli dok su deca bila mlađa, dok su roditelji iz radničko-službeničkih porodica navodili da deca ne izražavaju želju za odlaskom u pozorište, da nemaju vremena, ali i da im je pozorište daleko u slučaju roditelja koji žive na perifernim područjima.

Struktura neformalnih veza dobijena je roditeljskim odgovorom na pitanje sa kim se najviše druže u slobodno vreme. U strukturi neformalnih kontakata i mreža porodica (Tabela 13) prevladavaju prijateljske veze kao dominante mreže modernih društava i gradskog načina života. Na svim područjima se najveći broj porodica druži sa prijateljima, jedno se na Telepu veći broj porodica druži sa rođacima i komšijama nego sa prijateljima.

Tabela 13: Vrsta neformalnih veza po područjima i društvenom sloju porodice

		Vrsta neformalnih veza				
		Prijatelji	Rođaci	Komšije	Ne druž. se	Ukupno
Područje	Mali Liman	14	0	1	0	15
	Liman I i II	10	3	2	1	16
	Telep	4	6	3	0	13
	Bistrica	10	3	2	0	15
	Ukupno	38	12	8	1	59
Društveni sloj porodice	RS	11	8	5	0	24
	SR	26	5	3	1	35
	Ukupno	37	13	8	1	59

Takođe, porodice dece oslikavaju tendenciju diferenciranja društvenih mreža u modernim društvima prema stratifikacijskom položaju: u strukturi društvenih mreža nižih društvenih slojeva zastupljenije su veze sa rođacima i komšijama, dok u društvenim vezama viših slojeva dominiraju prijateljske veze (Tomanović, 2010b).

Kao indikator postojanja elementa lokalne zajednice na području stanovanja, roditeljima je postavljeno pitanje da li mogu da računaju da će komšije pripaziti na njihovo dete ukoliko se ono igra samo napolju.

Tabela 14: Procena mogućnosti oslanjanja na komšije u pogledu nadzora dece po području i društvenom sloju porodice

Ako se dete igra samo napolju, da li možete da računate da će komšije pripaziti na njega?	Područje					Društveni sloj		
	Mali Liman	Liman I i II	Telep	Bistrica	Ukupno	RS	SR	Ukupno
Da	0	2	7	0	9	8	1	9
Ne	15	14	6	15	50	16	34	50
Ukupno	15	16	13	15	59	24	35	59

Generalno je roditeljska procena mogućnosti da se, što se tiče nadzora dece, oslone na komšije niska, te po ovom pokazatelju istražena područja ne predstavljaju lokalne zajednice. Svega devetoro roditelja (Tabela 14), od kojih je sedam sa Telepa, odgovorilo je pozitivno na ovo pitanje. U slučaju ovog nalaza moglo bi se reći da stanovanje u jednoporođičnim kućama razvija intenzivnije odnose sa komšijama, pa veći broj roditelja ima poverenje u komšije što se tiče nadzora dece. Međutim, to su istovremeno porodice radničko-službeničkog sloja u čijim neformalnim vezama je zastupljenija ova vrsta odnosa (Tabela 14). Na osnovu prikazane analize evidentno je da prostorne determinante u slučaju ovih porodica ne oblikuju značajno aktivnosti u slobodnom vremenu i oblike neformalnih društvenih veza. Značajnija diferencijacija porodica proističe iz slojne pripadnosti, što se s obzirom na socijalnu homogenost

porodica na Malom Limanu, Limanu I i II i Telepu ispoljava i kao razlika u odnosu na područje stanovanja. Pored utvrđenih razlika u materijalnom položaju, porodični kontekst dece koja su učestvovala u istraživanju značajno se razlikuje i u odnosu na način provođenja slobodnog vremena i vrsti dominantnih neformalnih veza njihovih porodica.

U nastavku analize karakteristika porodičnog konteksta dece prikazani su stavovi i prakse roditelja prema institucionalizaciji dečjeg slobodnog vremena, opažanje primerenosti područja deci, percepcija izvora rizika i bezbednosti područja stanovanja i stavovi prema dečjem samostalnom korišćenju urbanog prostora uključujući i primenu određenih strategija njegovog ograničavanja.

3.2.1.4 Institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena iz perspektive roditelja

Iako institucionalizacija slobodnog vremena dece predstavlja jedan od strukturnih procesa oblikovanja i ispoljavanja detinjstva u savremenom društvu, stepen njenog ispoljavanja povezan je sa socijalnom pripadnošću porodice – finansijskim resursima, ali i sa shvatanjem prirode detinjstva i kulturnom logikom odgajanja dece. U ovom delu rada prikazani su stavovi i prakse roditelja koji se odnose na institucionalizaciju dečjeg slobodnog vremena posmatranu preko učešća dece u vanškolskim aktivnostima i korišćenja komercijalnih igraonica sa ciljem osvetljavanja povezanosti porodičnog konteksta pre svega socijalne pripadnosti porodica i stepena institucionalizacije slobodnog vremena dece.

3.2.1.4.1 Vanškolske aktivnosti

Savremeni trend da deca sve više slobodnog vremena provode baveći se organizovanim aktivnostima u institucionalizovanim okruženjima dokumentovan je i ovim istraživanjem. Od 60 dece samo njih 11 (18,3%) – jedno sa Limana I i II, šestoro sa Telepa i četvero sa Bistrice, ne učestvuje u bilo kakvoj vanškolskoj aktivnosti. Takođe, kao i u ranijim istraživanjima ove teme, i ovde se pokazalo da je učešće dece u vanškolskim aktivnostima značajno povezano sa socijalnom pripadnošću porodice. Naime, svih jedanaestoro dece čija svakodnevica nije obeležena vanškolskim aktivnostima žive u radničko-službeničkim porodicama u kojima je zaposlen samo

jedan ili su nezaposlena oba roditelja (svega dvoje dece iz ovakvih porodica ide na neku vanškolsku aktivnost). Kao razlog što dete nije uključeno u vanškolske aktivnosti, roditelji su navodili nezainteresovanost deteta, ali i lošu finansijsku situaciju u porodici. Zapravo, zbog ograničenih finansijskih resursa roditelji ni ne podstiču decu da se bave vanškolskim aktivnostima.

Sava ne ide nigde, nije zainteresovan, a i finansijski razlozi su u pitanju. On voli da vozi bicikl. (Savina mama, Liman I i II, radničko-službenički sloj, otac je samo zaposlen, podstanari su.)

Muž samo radi. Dok poplaćamo sve što moramo malo nam ostane. On ni ne zahteva nešto posebno. Ide sa drugarima da igra fudbal u školi. Vozi se biciklom uokolo. (Mirkova mama, Telep, radničko-službenički sloj, podstanari su.)

Išla je ranije na ples, ali više ne ide. Premorena je. Hoće da se odmori. A i sve je to strašno skupo: članarina, kostimi, takmičenja. Odgovaralo nam je kad je prekinula. Ona je zadovoljna. Čita. Uvek se nečim bavi. Žao mi je što trenutno ništa ne trenira. (Anina mama, Bistrica, radničko-službenički sloj, zaposlen je samo otac, porodica poseduje stan.)

S druge strane, iako se većina roditelja iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica, kao i roditelja iz radničko-službeničkih porodica u kojima su zaposlena oba roditelja, kritički odnosila prema komercijalizaciji sadržaja vanškolskih aktivnosti dece i navodila da učešće dece u njima predstavlja značajno finansijsko opterećenje porodičnog budžeta, finansijski razlozi u ovim porodicama ne sprečavaju učešće dece u ovim aktivnostima.

Mada je nešto više od polovine dece (14) iz radničko-službeničkih porodica uključeno u neku vanškolsku aktivnost, deca se diferenciraju u pogledu vrste i broja vanškolskih aktivnosti u koje su uključena, kao i u pogledu toga ko pokreće inicijativu za učešće u njima, u odnosu na društveni sloj svojih porodica.

Časovi stranih jezika, bilo kao dodatni časovi jezika koji se uči u školi ili drugog jezika, muzička i baletska škola nisu deo svakodnevice dece iz radničko-službeničkih porodica. Svega dva dečaka sa Bistrice iz ovih porodica idu na edukativne (dodatni časovi engleskog jezika) i umetničke (časovi crtanja) vanškolske aktivnosti. Generalno, edukativne i/ili umetničke aktivnosti u slobodnom vremenu roditelji radničko-

službeničkog sloja ne smatraju naročito važnim, a časove stranog jezika u školi procenjuju kao dovoljne. S druge strane, za roditelje koji pripadaju stručnjačko-rukovodilačkom sloju, časovi stranih jezika i muzička škola predstavljaju sredstvo razvijanja i unapređenja dečjih veština i znanja, oblik sticanja kulturnog kapitala. Dodatni časovi stranog jezika za decu iz ovih porodica predstavljaju gotovo nužnost, preduslov za stvaranje uspešne profesionalne karijere u kasnijem životu. Kako je navela jedna mama sa Malog Limana, „francuski nam spada u neslobodnu aktivnost“. U većini slučajeva roditeljska procena neadekvatnosti nastave stranih jezika u školi dovodi do prakse da se deca šalju na dodatne časove.

Što se tiče jezika, to mora. Mislim da je to stvar opšte kulture i mora da ide. Nivo školskog znanja često ne može da isprati ono što se kasnije zahteva. (Alekov tata, Bistrica stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Za razliku od stranog jezika i aktivnosti kojima se razvijaju umetničke veštine, sport je aktivnost koja je pristupačna i deci iz radničko-službeničkih porodica, doduše u manjoj meri nego onima iz porodica stručnjačko-rukovodilačkog sloja. Dok se sportom ne bavi svega dvoje dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica (devojčica sa Limana I i II koja se u vreme istraživanja nalazila u interegnumu, odustala je od ritmičke gimnastike i razmišljala je da sledeće sezone krene na džez balet i dečak sa Bistrice koji, po rečima njegovog oca, nije sportski tip), sportom se bavi polovina od ukupnog broja dece koja žive u porodicama radničko-službeničkog sloja. Glavni razlog za neavljenje sportom u slučaju većine dece iz radničko-službeničkih porodica je ograničenost finansijskih resursa porodice – to su, u stvari, iste porodice u kojima dete nije uključeno ni u jednu vanškolsku aktivnosti. Pored njih, iz porodica ovog društvenog sloja, jedan dečak ne bavi se sportom iz zdravstvenih razloga, međutim ide na privatne časove crtanja, a jedan dečak sa Telepa ne bavi se sportom zbog udaljenosti sadržaja.

Ne bavi se sportom. Hteo je fudbal, ali to je daleko, na Sajmu. Ja nemam vremena da ga vodim, radim u smenama. Treninzi su u kontrasmeni od moje, a da ga pustim samog ne mogu. (Zoranov tata, radničko-službenički sloj, porodica ne poseduje automobil.)

Zabeležene su i razlike između dece iz porodica različitog društvenog sloja i vrste sporta i prostornih karakteristika u kojima su smešteni ovi sadržaji. Deca iz

porodica radničko-službeničkog sloja uglavnom treniraju košarku ili odbojku koje se održavaju u sali škole, odnosno bave se sportovima koji zahtevaju manje finansijske izdatke. Sa druge strane, u stručnjačko-rukovodilačkim porodicama, naročito na Malom Limanu, tenis je glavni sport i za dečake i za devojčice, a pored tenisa većina dece trenira još neki sport: karate, džudo, plivanje, fudbal, a devojčice uglavnom idu na džez balet. Takođe, ova deca ne treniraju u školskoj sali već u sportskim klubovima.

Dok je sport dominantna vanškolska aktivnost dece iz radničko-službeničkih porodica, u svakodnevnom životu dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica zastupljene su brojne aktivnosti. *Nemački, ples, klavir. Engleski, košarka, šah. Engleski, plivanje, gitara. Tenis, francuski, violina. Karate, nemački, muzička škola. Engleski, muzička škola, odbojka. Plivanje, tenis, engleski*, samo su neki od odgovora roditelja na pitanje čime se njihovo dete bavi u slobodno vreme.

Iako su u prvi mah roditelji navodili da je razlog detetovog bavljenja vanškolskom aktivnošću njegova želja i interesovanje, u kasnijem razgovoru se pokazalo da su u stručnjačko-rukovodilačkim porodicama, zapravo roditelji ti koji iniciraju bavljenje određenom aktivnošću, odnosno da su oni organizatori slobodnog vremena svoje dece.

Stevan je trenirao plivanje zato što sam smatrala da je to najidealniji sport za razvoj. Prešao je na košarku. Ja sam uticala jer mi je stalo da se izvuče, ali oduševio se i voli kao da je sam svojevolejno izabrao. (Stevanova mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Petar ide na engleski i to voli. Ja sam na sportu insistirala. On uopšte nije sportski tip, sav je bangav i besan i sada ide na košarku da bi to malo kanalis'o. Nije oduševljen, ali pristaje. (Petrova mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Za roditelje stručnjačko-rukovodilačkog sloja bavljenje sportom ima prvenstveno instrumentalni karakter. Ono je sredstvo postizanja adekvatnog fizičkog i socijalnog razvoja:

(Priča o mlađem sinu, S.R.): Karate je najbolji za motoriku. Razgovarala sam sa koleginicom koja se time bavi, pa smo ga mi malo usmerili. (Ninina mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Drugačije razmišljaju kad su vaspitavani u sportskom duhu. Nauče na fer-plej. Nauče da nekad dobiju, nekad gube. Moraju u životu biti spremni na to. (Borisova mama, Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Sa druge strane, u radničko-službeničkim porodicama deca pokreću inicijativu za bavljenje sportom, što je u saglasnosti sa zapažanjima da roditelji iz nižih društvenih slojeva, za razliku od roditelja iz viših slojeva, koji slobodno vreme svoje dece posmatraju kao resurs, „prepuštaju“ decu spontanom razvoju u skladu sa njihovim afinitetima, budući da ih posmatraju kao posednike fiksnih i statičnih osobina i talenata.

Trenira fudbal, sam je to želeo, od malena voli fudbal. (Ratkova, mama, Telep, radničko-službenički sloj.)

Nebojša trenira tenis. Hteo je da trenira jer treniraju i njegovi drugari iz razreda. (Mama, Mali Liman, radničko-službenički sloj.)

Takođe, od svih ispitanika samo u jednom slučaju razlog za bavljenje sportom su predispozicije deteta. Miona sa Telepa, iz radničko-službeničke porodice, trenira odbojku zato što je nastavnik fizičkog, koji drži časove odbojke u školi, preporučio roditeljima da se devojčica bavi ovim sportom.

Ukoliko za roditelje iz radniko-službeničkog sloja bavljenje sportom ima neku praktičnu svrhu, ona se nalazi u kontroli slobodnog vremena deteta i prevenciji nepoželjnog ponašanja.

Sport je važan, skloniš ih sa ulice da su što manje napolju. (Nenadova mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Pored edukativne funkcije vanškolskih aktivnosti i funkcije kontrole ponašanja, roditelji nisu navodili važnost ovih aktivnosti za sticanje socijalnog kapitala dece, što je bio slučaj u nekim drugim istraživanjima (Tomanović, 2010a). Takođe, većina dece se ne druži sa decom sa vanškolskih aktivnosti izvan ovih aktivnosti. Razlozi su zauzetost dece ali i zauzetost roditelja, te stoga nemogućnost da se uključe u organizaciju druženja koju vide kao nužnu jer deca stanuju u različitim delovima grada. Svega dvoje dece se druži sa decom sa vanškolskih aktivnosti i to zato što se roditelji međusobno druže.

Tara trenira tenis sa ćerkom naših prijatelja. Počele su istovremeno da treniraju. Druže se pošto se i mi družimo. Ne bi se družila da je drugačije, nemamo vremena. Ovako, čak nekad vikendom i

prespavaju jedna kod druge. (Tarina mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Pored zastupljenosti brojnih vanškolskih aktivnosti u svakodnevici dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica, ova deca često menjaju aktivnosti kojima se bave, a odluku o prekidu u većini slučajeva donose roditelji.

Moja ćerka je išla na ples dve godine i to je bilo lepo, ali onda je prestalo da bude lepo. Postalo je naporno kada su počeli treninzi tri puta nedeljno i još i vikendom, a mi vikendom idemo kod mojih na selo. Odustali smo od toga jer je njoj postalo naporno i meni je bilo previše. Rekao sam: ako neko počne da pravi takmičara od mog deteta onda ću potpuno razumeti ako dete hoće da odustane jer ja to neću. Meni je bitno da ona završi školu kako treba i to je primarno, a sportom nekim mora se baviti, ali nije bitno ni kojim ni kako. (Milin tata, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Bila je predivna sportska školica u školi, ali je ukinuta. Nastavnik je otišao u drugu školu. Išle su na odbojku, karate, ples. Ples sam ja prekinuo jer sam se uplašio da će to postati važnije od škole. (Sofijin tata, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

U pogledu lokacije sadržaja slobodnih aktivnosti roditelji generalno rađe biraju da se oni nalaze u blizini kuće/stana odnosno u susedstvu⁶⁸, pogotovo oni koji ne poseduju automobil. Međutim, za roditelje sa područja centralnog položaja Malog Limana i Limana I i II, automobil ne predstavlja resurs koji u značajnoj meri utiče na organizaciju vanškolskih aktivnosti ili ograničava mogućnosti deteta, budući da su brojni sadržaji dostupni pešačkim hodom. U neposrednoj blizini Malog Limana i Limana I i II nalazi se SPENS sa brojnim sportskim sadržajima, zatvorenim bazenom, klizalištem, teniskim terenima, stadion *Karađorđe*, Đačko igralište sa fudbalskim terenima, Fakultet fizičke kulture u čijim se prostorijama organizuju razni sportski sadržaji za decu. Takođe, na ovim područjima nalaze se i brojne škole stranih jezika. S druge strane, na područjima perifernog položaja, Telepu i Bistrici, gde je broj dostupnih

⁶⁸ I u istraživanju svakodnevnog života u gradu i roditeljstva, koje je sprovela Mina Petrović, utvrđeno je da se najčešće koristi ponuda rekreativno-obrazovnih sadržaja na lokaciji stanovanja (Petrović, 1994).

sadržaja vanškolskih aktivnosti dece značajno manji (na Bistrici postoji nekoliko škola stranih jezika, teniski i fudbalski teren, dok na Telepu nema škola stranih jezika, a u vreme izvođenja istraživanja nisu postojali sportski tereni kao posebne prostorne celine izuzev na susednom području Adica), pokazalo se da posedovanje automobila predstavlja značajan resurs za organizaciju vanškolskih aktivnosti dece.

Vozimo je. Ide u muzičku, na engleski, na plivanje, sve je to u centru.

Da nemamo automobil ne znam kako bismo. Komplikovano je to.

(Helenina mama, Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Takođe, roditelji sa područja perifernog položaja, iz porodica koje ne poseduju automobil ili ga ne voze, biraju sadržaje koji se nalaze na području ili u neposrednoj blizini, pa deca uglavnom, kao što je navedeno, treniraju sportove koji se održavaju u školskoj sali.

Da je drugačije ne bi' imala vremena. Radim u smenama. (Ratkova mama, Telep, radničko-službenički sloj, porodica ne poseduje automobil.)

Ja sam sina vodila na Veternik kad je trenirao fudbal. Jeste problem.

Treba to izdržati. Menjali smo dva autobusa, retko kad smo išli kolima.

Rađe biram po tome da je blizu. (Stojanova mama, Bitrica, radničko-službenički sloj.)

Na osnovu prikazanih stavova i praksi roditelja u odnosu na institucionalizaciju dečjeg slobodnog vremena, posmatrane kao učešće dece u vanškolskim aktivnostima može se zaključiti da je stepen institucionalizacije dečjeg slobodnog vremena određen slojnom pripadnošću porodice te se i u odnosu na ovaj pokazatelj može govoriti o različitim porodičnim kontekstima dece. U odnosu na društveni sloj njihovih porodica, deca se razlikuju kako po broju, vrsti i prostornim karakteristikama vanškolskih aktivnosti u kojima učestvuju, tako i po razlozima zbog kojih se uključuju u ove aktivnosti. Slobodno vreme dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica, uglavnom inicijativnom roditelja, visoko je strukturisano učešćem u brojnim vanškolskim aktivnostima, koje za njihove roditelje predstavljaju pre svega neophodan element obrazovanja, pravilnog fizičkog i socijalnog razvoja. Dok sva deca iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica učestvuju u nekoj vanškolskoj aktivnosti, ovo je slučaj kod 14 od 25 dece koja žive u radničko-službeničkim porodicama. Takođe, izuzev jednog

deteta, ostala deca koja nisu uključena u vanškolske aktivnosti žive na perifernim područjima, što je svakako refleksija veće prostorne koncentracije nižih društvenih slojeva na ovim lokacijama. Međutim, u ovom slučaju, prostorni koncept područja, izostanak ili malobrojnost sadržaja vanškolskih aktivnosti, pojačava ograničenja koja proističu iz socijalne pripadnosti porodice. Prostorna udaljenost dodatno povećava troškove dostupnosti ovih sadržaja, odnosno troškovima njihovog korišćenja pridružuju se troškovi prevoza, vreme potrebno da se stigne do njih i sl., što rezultira da ova deca nisu njihovi korisnici. Isključivanje dece iz nižih društvenih slojeva iz vanškolskih aktivnosti ima negativne efekte u odnosu na mogućnost ostvarenja prava na grad i znači njihovu segregaciju, odnosno smanjenu mogućnost socijalne integracije kroz korišćenje ovih sadržaja. Tako se i na primeru ovog istraživanja pokazalo da su sadržajne karakteristike naročito važne za područja u kojima živi siromašnije stanovništvo.

3.2.1.4.2 Komercijalne igraonice

Za razliku od istraživanja rađenih u nekim visoko razvijenim zemljama Zapada, Ujedinjenom Kraljevstvu, na primer, u kojima se pokazalo da komercijalne igraonice za roditelje predstavljaju poželjan prostorni okvir igre pružajući im osećaj da su deca bezbedna i mogućnost da provedu izvesno vreme ne nadzirući decu, u ovom istraživanju to nije slučaj. Nasuprot visokom stepenu institucionalizacije dečjeg slobodnog vremena, posmatrane kao učešće dece u vanškolskim aktivnostima, stepen institucionalizacije dečje igre, meren posećivanjem komercijalnih igraonica nije naročito izražen. Svega nekoliko dece odlaze u igraonice, uglavnom u sklopu ugostiteljskih objekata i to kada roditelji (mame) odluče da se druže:

Odemo nekad na Index. Dogovorim se ponekad da se tamo nađem sa prijateljicama. Zgodno je tamo. Mi pijemo kafu i pričamo, a deca se igraju. (Živanova mama, Telep, radničko-službenički sloj.)

Jedini oblik komercijalnih igraonica koja ostala deca redovno posećuju su tzv. igraonice-rođendaonice u kojima se gotovo po pravilu proslavljaju dečji rođendani, što čini da je ovaj događaj postao visoko institucionalizovan.

U odnosu na slojnu pripadnost roditelji su navodili različite razloge za neposećivanje ovog sadržaja. Roditelji iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica

uglavnom su navodili da deca ne pokazuju interesovanje za ove prostore igre, bilo zato što su prevazišli opremu u njima, bilo zato što im ne odgovaraju uspostavljena pravila ponašanja i načina korišćenja opreme ili je razlog što su deca zauzeta brojnim vanškolskim aktivnostima, te nemaju vremena za odlazak u igraonice.

Ranije je stalno tražio da ide, vodili smo ga. Sada više ne, kaže da mu je dosadno tamo. (Lazareva mama, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Ne ide. Ne voli da bude sputan nametnutim i ograđenim sadržajima. (Dejanova mama, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Škola, tenis, plivanje, engleski, nema vremena za igraonice. Vikendom idemo na vikendicu, mislim da mu je bolje tamo nego u igraonici. (Brankova mama, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Jedan broj roditelja je, navodeći razlog zašto dete ne odlazi u komercijalne igraonice, smatrao da igraonice ne predstavljaju adekvatan prostor za provođenje slobodnog vremena, odnosno nisu usmerene ka potrebama dece i ne nude im naročite benefite.

Pun je grad rođendaonica i igraonica. Ja bih rekla da je to više za roditelje. Vidim da sve mame sede tamo, puše, piju kafu. (Filipova mama, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Besmislene su te igraonice. Samo skakanje do iznemoglosti. Čisto gubljenje vremena. Laura ne ide tamo, može na lepši način da provede slobodno vreme. (Laurina mama, Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

S druge strane, za roditelje radničko-službeničkog sloja neodlazak u igraonice nije povezan sa njihovim konceptom i efektima koje može imati po dete, već pre svega sa organizacionim problemima, njihovom udaljenošću od područja stanovanja i/ili nedostatkom vremena.

Sve igraonice su nam daleko, zahtevaju prevoz i vreme kojeg nemamo puno. (Momčilova mama, Telep, radničko-službenički sloj, porodica ne poseduje automobil.)

Ima taj Laki lend tu na Neselju ali nemamo mi vremena da ga vodimo. Ide ako neko pravi rođendan. (Sarina mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Za razliku od sadržaja vanškolskih aktivnosti koji značajno oblikuju dečju svakodnevicu i čije se korišćenje izrazito diferencira u odnosu na društveni sloj porodice, institucionalizacija igre posmatrana kao korišćenje komercijalnih igraonica je niska i nije povezana sa socijalnom pripadnošću porodice. Međutim, razlozi za nekorišćenje ili retko korišćenje ovog sadržaja različiti su u odnosu na društveni sloj porodice. Dok je praksa neposećivanja komercijalnih igraonica u stručnjačko-rukovodilačkim porodicama rezultat dečje nezainteresovanosti i roditeljske procene sadržaja kao neprimerenog za provođenje slobodnog vremena dece, u radničko-službeničkim porodicama razlozi za neposećivanje ovih sadržaja su organizacione prirode – nedostatak vremena i/ili udaljenost sadržaja. S obzirom na komercijalnu zasnovanost ovih sadržaja, očekivalo se da će roditelji, naročito oni koji raspolažu skromnijim finansijskim resursima, navoditi i finansijske razloge za nekorišćenje ovih sadržaja, kao što su činili u slučaju vanškolskih aktivnosti, međutim to se nije dogodilo.

3.2.1.5 Opažanje roditelja o primerenosti područja stanovanja potrebama i aktivnostima dece

Uključenost dece u vanškolske aktivnosti i korišćenje komercijalnih igraonica je svakako važan deo dečjeg urbanog iskustva. Pored korišćenja ovih sadržaja, značajan element oblikovanja dečjeg urbanog iskustva je mogućnost samostalnog korišćenja javnih gradskih prostora, odnosno prostorna autonomija. Roditeljsko opažanje primerenosti područja deci analizira se polazeći od pretpostavke da je za formiranje roditeljskih stavova i praksi kojima se reguliše prostorna autonomija dece, pored percepcije bezbednosti/rizičnosti područja, značajno i opažanje njegove usklađenosti sa dečjim prostornim potrebama i aktivnostima. U fokusu analize su osobine područja koje za roditelje predstavljaju prednost i pogodnost, odnosno nedostatak s obzirom na dečje prostorne potrebe i aktivnosti, kao i specifičnosti roditeljske perspektive u odnosu na područje stanovanja.

Pogodnosti Malog Limana roditelji vide u urbanističko-arhitektonskim karakteristikama zgrada – veliki stanovi, centralnom položaju, okruženju – blizina

Dunava, ali i društvenim karakteristikama stanovništva, implicitno ukazujući na viši stepen urbane kulture.

Milin tata (stručnjačko-rukovodilački sloj): *Mi smo imali sreće pa smo se doselili ovde. Živeli smo na Novoj Detelinari i tamo je bilo bož' pomozi do neke 2003. Onda je krenulo da se gradi. To je tako nabijeno, jako puno ljudi i jako puno malih stanova. To je loše okruženje i beton i nabijeni su. To će proizvesti generacije, ja ne znam kako se to kaže, nekih pritajenih manijaka koji će da puknu u nekom momentu. Ovde su stare zgrade i ovde ljudi, nekako valjda i zbog tih zgrada i stanovi su bolji, nisu natrpani ko sardine, ljudi su normalniji.*

Bojanova mama (stručnjačko-rukovodilački sloj) dobacuje: *Ne bacamo đubre kroz prozor.*

Milin tata (nastavlja): *Da, da. Ja ovde imam par komšija sa kojima dobar dan i posetimo se. Nije nešto da se baš jako volimo, ali odemo jedni drugima u kuću i popričamo. Imamo i kej. Računam, mogu da zgradurinama unište čitav grad, ali kej će uvek ostati ovakav. To je jako velik plus.*

Roditelji sa Malog Limana ne dele rašireno mišljenje da su centralna gradska područja neadekvatna sredina za život dece. Oni upravo centralni položaj, zastupljenost i blizinu različitih gradskih sadržaja odnosno njegovu multifunkcionalnost ističu kao osnovnu pogodnost za život dece:

Mi imamo na primer drugaricu iz razreda koja živi u Kamenici. U fenomenalnoj kući živi. Ima sve, sve, sve. Ali koliko njoj treba svakoga dana. Ona mora da ustaje pola sata ranije od mog deteta. Mama je vozi, mama je dočekuje. Bilo koja aktivnost je u gradu. To dete praktično ne stiže da se igra u tom dvorišu i da koristi pogodnosti kuće. Ne mislim da su deca koja žive u kući u prednosti u odnosu na našu decu ukoliko se mi organizujemo na pravi način. (Brankina mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Opremljenost područja zauzima značajno mesto i u roditeljskom opažanju prilagođenosti Limana I i II deci. Pored dostupnosti različitih sadržaja roditelji sa Limana I i II kao prednost ističu i ekološke karakteristike područja:

Ovde je sve u kvartu i sportovi i engleski i sve nam je blizu. Ne znam kako bih da stanujem negde drugde. Ono što je lepo, a nije uređeno nego je priroda je poljana i šumica prema keju, pa i sam kej. Ja najviše i volim ovaj kraj zbog vazduha, nije klaustrofobično. (Ninina mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Ovo je jedan od lepših i boljih delova grada. Mi smo, recimo, iz centra došli ovamo što nije jako daleko, ali vi u centru više nemate gde bicikl da ostavite, a kamoli dete da izađe da se igra, a ova periferna naselja tamo još više droge i svašta nešto. (Sofijin tata, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Kao poseban kvalitet Limana I i II jedan broj roditelja je naveo stabilnost stanovništva koja je nastala kao posledica niske rezidencijalne pokretljivosti stanovništva ovog područja što je uticalo da se ljudi međusobno poznaju. Tako da, iako je većina roditelja navela da ne održava intenzivne odnose sa komšijama i smatra da se ne mogu osloniti na njih što se tiče nadzora deteta ukoliko ono boravi samo napolju, neki od roditelja doživljavaju ovo područje kao lokalnu zajednicu.

Ovde je sigurno bolje. Evo, ta poslednja zgrada do šumice gde sam ja odrasla, niko nikad nije prodao stan i deca su nasleđivala i izabrali su tu da žive nego bilo gde drugde. Ja tu sve poznajem To je kao malo selo. Tu se ja dobro osećam i deca su moja tu. Navikli su. (Tarina mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Roditelji sa Bistrice upravo u perifernom položaju Bistrice vide njenu pogodnost, a značajne su i urbanističke karakteristike kao i ekološke.

Ovaj deo ovde (misli na deo Bistrice u kome se nalazi osnovna škola, S.R.), pošto smo birali gde će deca da odrastaju, to je planski i urbanistički građeno u neko zlatno vreme. Isplanirane su ove površine i isplaniran je put prema školi. Što je velik kvalitet. Drugi delovi naselja prelaze velike bulevare. Isplanirana su igrališta i sve ostalo što je jako

velik kvalitet za odrastanje dece. Novi Sad je predimenzioniran grad, po pitanju saobraćaja, po pitanju gustoće, ne može sve to infrastruktura da isprati. To se ovde na Novom naselju ne oseća tol'ko. (Alekov tata, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Možda je njima u centru bliže sve, ali našoj deci je u svakom slučaju lepše i bolje na Novom naselju. Ima više prostora više vazduha. Ja sam živela u centru dok je Boris bio mali i tamo je dobio bronhitis i astmu. Zato smo se i preselili. (Borisova mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Sa druge strane, za razliku od Limana I i II, velika rezidencijalna pokretljivost, odnosno velik broj doseljenog stanovišta u poslednjih 15-tak godina, po mišljenju roditelja, uticala je da područje izgubi karakteristike lokalne zajednice koje je imalo u prošlosti.

Druga stvar, postoji otuđenje među ljudima. Ranije se znalo ko je čije dete, pa ajde pripaziš, pa javiš. Sad su tol'ke migracije bile, nije se to istaložilo, nisu se ljudi upoznali, a i manje se druže, kol'ko ja primećujem, nego ranije. Nema komšiluka. Jako puno ljudi se doselilo u nove zgrade koje stalno niču i sad se izgubila ta neka nit. Ja znam, kad mi ranije vidimo da komšijino dete nešto loše radi, kažemo. Sad više ne smem, ne znam ko je ko. Bezazlen slučaj, prijavile su komšije SUP-u neko okupljanje pa je iz SUP-a procurila informacija ko je to uradio, pa su mu kola podigli naopačke. (Alekov tata živi duže od 30 godina na Bistrici, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Stekla sam utisak da su roditelji sa Telepa prilično ravnodušni u pogledu toga što žive na Telepu i da za razliku od roditelja sa ostalih područja življenje na Telepu posmatraju pre kao nužnost, a ne kao rezultat izbora. Izuzev što žive u kućama, što je to deo grada koji je relativno tih, naime bez mnogo saobraćajne buke, ne vide naročite prednosti života na Telepu. Njegov periferni položaj ne posmatraju kao nedostatak, ali posebno ne ističu ni njegove prednosti. Budući da ih retko koriste, nije im važna prostorna udaljenost gradskih sadržaja.

U ovoj opštoj gužvi možda je neka prednost živeti na Telepu nego u centru. Zgrada na zgradi, parkinzi. Nemaš ništa. (Zoranov tata, radničko-službenički sloj.)

Bolje je živeti u kući, u prirodi, Svejedno mi je da li nešto drugo ima. Retko negde odem, nemam vremena, a deca imaju dvorište pa se igraju. (Ratkova mama, radničko-službenički sloj.)

Nije Telep nešto naročito daleko, za jedno desetak minuta si u centru. Mada jedno je kad izađeš iz zgrade i tu si već. Recimo da bi bilo zgodnije živeti u centru. (Nemanjin tata, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Dok su kao prednosti područja roditelji navodili različite osobine: prostorni koncept, tip stanovanja, položaj područja, sadržajnu opremljenost, društvene karakteristike stanovništva, svi su kao glavni nedostatak područja identifikovali prostore namenjene deci. Kako na Telepu i na Malom Limanu ne postoje namenski prostori za dečju igru – igrališta i sportski tereni, razumljivo je da je to osnovna zamerka roditelja sa ovih područja u odnosu na prilagođenost područja dečjim potrebama. Pored toga, većina roditelja sa Malog Limana je unutarblokova dvorišta u kojima se igraju deca procenila kao neadekvatan prostor za igru.

Mi živimo u Stražilovskoj i sticajem okolnosti imamo dvorište, ali potpuno betonirano, uglavnom parkiralište. Jedino što je pozitivno je to što ga vidim. Može da vozi rolere, trotinet, bicikl. Dok je bio manji to je imalo smisla. (Brankova mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Pored nepostojanja namenskih prostora igre, roditelji sa Telepa su navodili sadržajno siromaštvo područja i regulaciju saobraćaja kao glavne nedostatke u odnosu na mogućnost ostvarenja dečjih praksi igre i kretanja.

Telep nema ništa, osim tog Dunavca (rukavac koji pravi Dunav, S.R.) koji je totalno neuređen, a postoje uslovi da bude idealno i za decu i za odrasle. Čak i u centru grada imate park, pa mogu deca da izađu, ovde nemate. Telep nema uslove za igru, mogu na ulici da se igraju. (Mionin tata, radničko-službenički sloj.)

Kolovoz je blizu kuća pa je nemoguće voziti rolere što moje dete voli. (Majina mama, radničko-službenički sloj.)

Nebezbedno je voziti bicikl na Telepu, nema staza, a deca su baš u tom uzrastu kad im je najzanimljivije da voze bicikl. (Todorov tata, radničko-službenički sloj.)

Ni u područjima u kojima dečja igrališta i sportski tereni postoje kao sastavni deo prostornog koncepta, Limanu I i II i na Bistrici, roditelji nisu zadovoljni ovim sadržajima. Glavne kritike odnosile su se na vrstu i kvalitet opreme, održavanje i regulaciju njihovog korišćenja. Takođe, prostorni koncept otvorene blokovske strukture, koji roditelji sa Limana I i II i Bistrice vide kao pogodnost za decu, zbog slobodnih blokovskih površina koje deci pružaju više prostora, postaje nedostatak zbog problema u njihovom održavanju.

Opreme nema. Čak i te zelene površine koje postoje su neodržavane. Ne samo u smislu da se ne kosi često trava već izvode i pse. (Milanina mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Igralište nije bezbedno. Tinejdžeri nemaju novaca i šta oni da rade, po celu noć gluvare na igralištu i razvale opremu pa je nebezbedna za decu. (Sofijin tata, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Ono što je zajedničko svim roditeljima je da namenske prostore za decu, njihov izostanak ili neadekvatnost, smatraju glavnim nedostatkom područja u odnosu na njegovu usklađenost sa dečjim potrebama. Ovo opažanje moglo bi dovesti do praksi ograničavanja dečjeg samostalnog boravka napolju. U odnosu na druge percipirane osobine koje bi mogle negativno uticati na dečju prostornu autonomiju zabeležene su razlike između područja. Na Telepu je to prvenstveno regulacija saobraćaja, a na područjima otvorene blokovske strukture Bistrici i Limanu I i II, problemi održavanja slobodnih blokovskih površina, pri čemu na Bistrici dodatnu ograničavajuću ulogu može imati i roditeljska percepcija da je područje izgubilo karakter lokalne zajednice. S druge strane, roditelji sa Malog Limana, izuzev nepostojanja igrališta na području i neprilagođenosti unutarblokovskih dvorišta dečjim potrebama i to više u smislu njihove neuređenosti i programske monotonije (u dvorištima se uglavnom nalaze parkinzi), nego nebezbednosti, nisu naveli nijedan drugi nedostatak područja. Dodatno osvetljavanje dečje prostorne autonomije omogućeno je analizom roditeljske percepcije

bezbednosti područja, odnosno analizom percepcije glavnih izvora rizika na području stanovanja.

3.2.1.6 Roditeljska percepcija izvora rizika na području stanovanja

U kontekstu naglašene familizacije detinjstva dolazi do privatizacije bezbednosti, odnosno prenošenja odgovornosti za sigurnost i bezbednost dece na porodicu, pa roditelji procenjuju eventualne rizike i opasnosti te razvijaju različite strategije njihovog savladavanja. Kao što je navedeno, rizici i opasnosti koje vrebaju u savremenom društvu pretežno se smeštaju u javni gradski prostor. Percepcija javnih gradskih prostora kao rizičnih vodi do povećane roditeljske anksioznosti u odnosu na spoljašnji svet, što dovodi do ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja. U skladu sa postojećim saznanjima o povezanosti prostornog koncepta sredine i procene bezbednosti, u smislu da odsustvo klasične ulice i problemi koji se javljaju u odnosu na održavanje i regulaciju korišćenja otvorenih blokovskih prostora, što je identifikovano kao problem i u ovom istraživanju, predstavljaju izvor straha i anksioznosti, pošlo se od pretpostavke da će se roditelji u odnosu na percepciju rizika, pa time i na prakse ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja, više razlikovati u odnosu na područje stanovanje nego u odnosu na socijalnu pripadnost.

I ovim istraživanjem je potvrđeno da roditelji generalno izvore rizika smeštaju u javni prostor. Roditelje plaši saobraćaj, napadi druge dece, ali i različita kriminalna i devijantna ponašanja odraslih ili starije dece i mogućnost da deca budu uvučena u njih ili usputno povređena. Tako se u odnosu na percepciju rizika ne razlikuju od roditelja koji su bili obuhvaćeni drugim istraživanjima ove teme. Takođe, kao što se i očekivalo, zabeležene su razlike među roditeljima prema području stanovanja, kako u izvorima rizika, identifikaciji konkretnih nebezbednih mesta na području, tako i u nivou ispoljene anksioznosti.

Iako nisu navodili regulaciju saobraćaja na području kao osobinu zbog koje bi ono bilo neprimereno dečjim prostornim potrebama i aktivnostima, roditelji sa Malog Limana, područja zatvorene blokovske strukture centralnog položaja najviše su bili zabrinuti zbog intenzivnog gradskog saobraćaja na ovom području, velikih i/ili semaforskom signalizacijom neregulisanih raskrsnica. Jedini strah koji su izrazili, a da

se odnosi na društvenu opasnost je strah od napada i maltretiranja vršnjaka i/ili starije dece.

S: Šta vas plaši u odnosu na bezbednost deteta?

Da ga neko iz bezveze ne napadne. Evo, T. (dečak iz drugog odeljenja, S.R.) sve ih tuče. I saobraćaja. Raskrsnica kod SPENS-a je posebno rizična (raskrnica nije regulisana semaforom i zaista je jedna od rizičnijih raskrznica u gradu i za vozače i za pešake, S.R.). (Adrijanova mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Ja Branku ne dajem ni novac, ni mnogo para za užinu da neko ne bi zaključio da dete ima džeparac, jer se bojim otimanja. I saobraćaja se plašim. Ne možeš ih zaštititi. (Brankova mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Saobraćaj me plaši. Ne propuštaju decu da pređu ulicu. Vozači su nemarni, vozi kako ko stigne. I ja sam rekla Nebojši, ruča se kući i ide u školu bez ijednog dinara. Čim vide da dete ima novac gotovo je, automatski za uši hvataju. (Nebojšina mama, radničko-službenički sloj.)

S druge strane, roditelji sa ostalih područja u mnogo manjoj meri su navodili saobraćaj kao izvor rizika. To je sa jedne strane i očekivano budući da prostorni koncept otvorene blokovske strukture Limana I i II i Bistrice podrazumeva strogo razdvajanje pešačkih i kolskih kretanja. Na Telepu, pak, iako su roditelji kao jedan od glavnih nedostataka područja naveli saobraćajnu regulaciju, odnosno nepostojanje biciklističkih staza, ovu osobinu područja ne doživljavaju kao preteću po dečju bezbednost. Doduše, na Telepu se intenzivniji saobraćaj odvija samo po rubnim delovima područja, dok se u središtu područja nalaze mirnije ulice i dosta slepih ulica. Glavni roditeljski strah na ova tri područja je da bi njihova deca mogla doći u kontakt sa drogama.

S: Šta vas najviše plaši u odnosu na bezbednost deteta?

Pa upravo narkomanija i ja već sa svojim detetom, ja i supruga već toliko pričamo da smo već sami sebi dosadni, jer prosto ne znam na koji drugi način da mu skrenem pažnju. Mislim da on to prihvata, ali ne mogu biti siguran i ne znam šta može biti opasnije, jer sva deca su dovoljno pametna da odu sama u školu, da izbegnu vozila i saobraćaj, ali

ovo je nešto što je stvarno veoma, veoma, velik problem. (Todorov tata, Telep, radničko-službenički sloj.)

Plaše me droge, to me toliko plaši da sam deci jako rano počela da pričam o drogi da mi je ćerka sa sedam godina preplašena. Ide ulicom, vidi vatu, špric, odma' droga. Možda sam i ja tu previše pričala, ali na neki način moram ih i zaplašiti, odnosno pričati. Jako puno pričamo na koji način može da se dođe do droge, kakve su posledice. Manje se plašim saobraćaja nego droge. (Željкова mama, Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Najviše se plašim droga, to je sada tako rašireno i zastupljeno da me prosto hvata jeza od same pomisli. Ja sam nedavno u liftu našla špric. (Savina mama, Liman I i II, radničko-službenički sloj.)

Što se tiče identifikacije konkretnih nebezbednih mesta i tu su zabeležene razlike u odnosu na područje. Roditelji sa Malog Limana nisu, izuzev raskrsnica, navodili konkretna nebezbedna mesta, *vruće tačke* na području, dok su roditelji sa ostalih područja u skladu sa svojim dominantnim strahom kao rizična mesta u naselju označavali ona koja se povezuju sa korišćenjem i prodajom droga. U ovom smislu, škola i njena okolina na sva tri područja pojavile su se kao rizično mesto.

Droga se diluje na svakom ćošku. Kafići u okolini škole su mesto broj jedan za dilovanje droge. Drugo mesto je kod druge škole – Sonja Marinković. U ovim parkićima sede naizgled izgubljeni ljudi bez posla, komšije, mnogi od njih su u stvari dileri droge. Sede, piju pivo. Imaju torbe. Vi vidite dolaze biciklisti, dolaze motorići. Ima mnogo narkomana, špriceva. (Sofijin tata, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Sin mi kaže da svakodnevno u dvorištu (škole, prim. S.R.) na određenom mestu vide po dva-tri sveža šprica kako on kaže. Znači da se to svakodnevno dešava. (Todorov tata, Telep, radničko-službenički sloj.)

Ličnog iskustva nemam, ali sam čula da je ovo jedna od najnezgodnijih škola što se tiče nasilja, droge, vrlo rano budu regrutovani. (Nenadova mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Pored škole roditelji sa Telepa nisu naveli nijedno drugo konkretno nebezbedno mesto na području, dok su roditelji sa područja otvorene blokofske strukture naveli više

konkretnih nebezbednih mesta, što je u saglasnosti sa već navođenim nalazima nekih istraživanja o povezanosti prostornog koncepta sredine i percepcije bezbednosti, odnosno rizika.

Na Limanu I i II pored škole, kao nebezbedna procenjuju se i mesta za decu upravo zbog regulacije njihovog korišćenja, odnosno „nelegitimnog“ korišćenja, što je bila i osnovna zamerka roditelja sa ovog područja u odnosu na njihovu prilagođenost deci.

S: Da li ima nekih mesta u kraju koja su posebno nebezbedna?

Ima. Igrališta, sportski tereni. Moja ćerka prvo pogleda kroz balkon pa kaže: 'Tata, oni pijani su opet tu, ja ne smem napolje.' Onda ja siđem dole i provedem vreme sa njom i kada se okupi kritična masa vršnjaka ili kada dođu dobri momci koji igraju basket, onda se deca osećaju sigurno. Njih par puta policija skloni, ali oni se stalno vraćaju. Tu im je baza. (Sofijin tata, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

U odnosu na roditelje sa ostalih područja, roditelji sa Bistrice navodili su više izvora rizika: pse lualice, krađe, česte pljačke prodavnica, identifikovali su više nebezbednih mesta i ispoljili su najveći stepen anksioznosti u odnosu na bezbednost dece. Na temu rizika i bezbednosti u odnosu na roditelje sa ostalih područja imali su najviše toga da kažu.

*Spominje se i ova **kuglanu u atomskom skloništu**. Kažu da tu ima dilera, mislim tinejdžera koji su dileri i koji privole decu. (Nenadova mama, radničko-službenički sloj.)*

I meni ta skloništa smetaju. Dole su kuglane, bilijar. Skloništa se bojim. Jednom sam ušla i zatekla Uroševe drugare da igraju igrice. Da vam ne kažem kako je to odvratno mesto, smrdi, grozota, mislim jeza da te uhvati skroz. I posle toga mu nisam dala da ide. Ja mislim da je to mesto da se mala deca namame. (Anina i Uroševa mama, radničko-službenički sloj.)

*Šta će nama **prodavnice koje rade celu noć**. To donosi samo zlo. Noću se kupuje samo alkohol. (Milanina mama, radničko-službenički sloj.)*

Ja isto mislim da su nebezbedne prodavnice koje rade celu noć. Privlače te tako što će da uzmu pivo i sede po ćoškovima. Isto tako i narkomane. Ja sam imala priliku, dok je Bojana bila mala, kada izađem napolje, nađem šriceve sa strane i onda više detetu ni ne dam da se igra. (Bojanina mama, radničko-službenički sloj.)

*U **obdaništu** se špricevi u dvorištu nalaze svako jutro. Prvo se to počisti da bi mi mogle sa decom izaći.* (Saškina mama, mama je vaspitačica.)

Dodatan problem u odnosu na bezbednost područja za roditelje na Bistrici je što na ovom području nema stanice policije.

Bezbednost dece je bitno narušena problemima narkomanije, problemima nebezbednosti generalno u gradu. Ovde smo nekad imali stanicu milicije koju sad uz silne apele i sve ostalo ne možemo da dobijemo. Ne možemo da dobijemo da se otvori stanica sa preventivnim delovanjem narkomanije i svega ostalog. Svaki ulaz se bori sa time. (Alekov tata, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Čak ni ne možeš sresti policajca na Novom naselju. Ja ne znam da sam srela policajca na Naselju da onako šeta kao kad sam ja bila dete. (Borisova mama, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Prikazane roditeljske percepcije rizika smeštene su u okviru savremenog društvenog diskursa o rizicima u urbanoj sredini sa određenim kontekstualnim specifičnostima između područja, koje određuju vrstu rizika i intenzitet ispoljenog straha za bezbednost dece. Kao i u opažanju primerenosti područja deci i u percepciji rizičnosti područja, postoje razlike između područja. Područja otvorene blokovske strukture se procenjuju kao rizičnija u odnosu na područja zatvorene blokovske strukture. Roditelji sa područja otvorene blokovske struktura više su navodili društvene opasnosti kao izvore rizika i identifikovali više konkretnih nebezbednih mesta na području od roditelja iz područja zatvorene blokovske strukture. Tako se može reći da se roditelji u pogledu percepcije rizika više razlikuju u odnosu na područje stanovanja nego u odnosu na slojnu pripadnost. Odnos, s jedne strane, roditeljskog opažanja

primerenosti područja i percepcije njegove rizičnosti, i s druge strane, karakteristika prostorne autonomije dece i praksi kojima se ona reguliše, tema je narednog poglavlja.

3.2.1.7 Prostorna autonomija dece iz perspektive roditelja

Prostorna autonomija dece omogućava deci da uče da vode računa o sebi i da izlaze na kraj sa novim situacijama, izazovima i pretnjama sa kojima bivaju suočeni; da istražuju uzbudljivo i neočekivano, sreću nove ljude, skupljaju informacije i znanja koja koriste u drugim kontekstima, razvijaju nezavisnost, odnosno predstavlja pretpostavku razvijanja dečje socioprostorne kompetentnosti kao važnog elementa sazrevanja i odrastanja

Za utvrđivanje stepena i karakteristika prostorne autonomije dece korišćeni su sledeći pokazatelji: da li dete odlazi/vraća se samo u školu/iz škole, da li ide samo na vanškolske aktivnosti, da li boravi napolju bez nadzora, koliko daleko je detetu dozvoljeno da se udalji od kuće/stana, da li izlazi samo po mraku, odnosno do koliko sati sme da ostane napolju bez nadzora i da li se samo vozi autobusom/taksijem. Analizom prostorne autonomije dece obuhvaćene su i strategije koje roditelji koriste u kontroli dečjeg samostalnog kretanja i korišćenja urbanog prostora.

Prostorna autonomija dece je relativno niska. Iako roditelji napominju da su oni na uzrastu svoje dece išli sami: sa jednog kraja grada na drugi, sami su na primer odlazili sa Limana u muzičku školu u centru grada, sa Telepa biciklom do centra grada i slično, većina roditelja svojoj deci ne dozvoljava da sami odlaze u druge delove grada. Naime, samo Željko sa Bistrice, i pored visoke anksioznosti svoje majke, koja se doduše odnosi na strah od droga, pregovaranjem je uspeo sebi da obezbedi da sam gradskim prevozom ide na treninge i u školu stranih jezika u druge delova grada, kao i kod bake koja živi u centru grada. Prostorna autonomija ostale dece ograničena je na područje stanovanja. Razlog za ograničavanje dečje prostorne autonomije na područje stanovanja roditelji nalaze u međusobnom delovanju kompleksnosti gradske sredine i percepciji dece kao nekompetentnih da izađu na kraj sa ovom kompleksnošću. Međutim, kao što roditelji u odnosu na područje stanovanja u različitom stepenu izražavaju strah u pogledu dečje bezbednosti, tako postoje razlike u odnosu na roditeljske stavove i prakse po pitanju dečje prostorne autonomije, odnosno dozvoljenog radijusa samostalnog kretanja.

Sva deca sa područja centralnog položaja, Malog Limana i Limana I i II, idu sama u školu i vraćaju se sama iz škole. U ovim slučajevima, anksioznost roditelja ne dovodi do praksi ograničavanja kretanja, čak i ako glavni izvor rizika roditelji smeštaju u prostorni kontekst škole i iskazuju ga kao vršnjačko nasilje (Mali Liman) i kao strah od susreta dece sa drogama (Liman I i II). Deca sa područja perifernog položaja, Bistrice i Telepa, odlaze sama u školu, ali ih roditelji dočekuju posle škole ukoliko idu u poslepodnevnoj smeni, naročito u zimskom periodu kada je dan kraći. Osnovni razlog prakse sačekivanja dece je percepcija da deca nisu bezbedna, odnosno percipirana niska socijalna sigurnost na području.

Kad je noć, moje dete i sad traži da dođem po nju. Boji se pasa lotalica i niko ne ide u njenom pravcu. Ne želim ni ja da je pustim samu. Desilo se da je pas ujeo dete. Drugo, da ne pričamo, pola sedam – opljačkana radnja, silovana žena. I šta da dete posle škole svrati u radnju da kupi nešto. Ništa ne treba da joj se desi, dovoljno je da to vidi. Kad je dan, pustim je da dođe sama. (Helenina mama, Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Takođe, deca odlaze sama na vanškolske aktivnosti ukoliko su one locirane na području stanovanja, ali dok se deca sa Malog Limana, bez obzira na roditeljsku percepciju saobraćaja kao jednog od izvora rizika na području, i vraćaju sama, roditelji sa ostalih područja dočekuju decu ako se vanškolske aktivnosti održavaju u večernjim satima.

Uglavnom djeca ovde treniraju u školi ili negdje blizu kad je sport u pitanju, ali opet moramo ih odvesti ako je trening do devet. Ne osećam se sigurno da sam dođe i većina roditelja tako. To je jedno možda 400 metara. (Stojanova mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Droge ima u okolini škole. To je problem. Oko škole se skupljaju narkomani i oni što prodaju. Tako da roditelji moraju doći po decu posle treninga, čak i po odraslu decu, da ne bi bilo nekog kontakta i nekog vrbovanja. (Mionin tata, Telep, radničko-službenički sloj.)

Jednom smo između škole i Siti densa (škola plesa, S.R.) naišli na grupu huligana gde su jednog skoro ubili od batina. Deca su bila

prestravljena nisu ni pomišljala da idu negde. (Sofijin tata, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Izvan samostalnog odlaska u školu i na vanškolske aktivnosti na području i po danu, što su prakse sve dece, postoje značajne razlike po područjima u pogledu dozvoljenog radijusa kretanja. Određenom broju dece sa Malog Limana je dozvoljeno da sama odlaze na kej, Štrand i u Dunavski park. Proširenje prostorne autonomije van područja stanovanja (odlazak do Štranda) omogućeno je zahvaljući tome što je Mali Liman sa Štrandom povezan pešačkom stazom, kejom. Jedina praksa ograničavanja samostalnog kretanja dece koju primenjuju roditelji sa Telepa je sačekivanje dece posle škole i vanškolskih aktivnosti u večernjim satima, što je logična posledica roditeljskog straha od susreta dece sa drogama i percepcije škole kao mesta na kome može doći do ovog susreta. Opažanje roditelja da je saobraćajno uređenje Telepa neprilagođeno deci ne dovodi do praksi kojima se ograničava dečje samostalno kretanje. Deci sa Telepa je dozvoljeno da se kreću po čitavom području. Jedino mesto na koje roditelji zabranjuju deci da odlaze sama je Dunavac iz straha da bi mogla upasti u rukavac reke i udaviti se.

S druge strane, iako radijus samostalnog kretanja povećava kretanje u grupi i kretanje sa poznatom decom (*Puštam ih dalje kada idu u grupi i sa poznatom decom; Kad znamo gde idu i sa kim*), on je mnogo manji u slučaju dece koja žive na područjima otvorene blokovske strukture, Liman I i II i Bistrice.

S: Koliko daleko ih puštate same?

Ne dalje od našeg prozora. (Savina mama, Liman I i II, radničko-službenički sloj.)

Volimo da nam budu na oku. (Petrova mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Do škole i utabanim stazama. Mogu uvek da ih nađem, ako mi trebaju. Ana ide samo do škole i kod drugarice. Više vremena provodi unutra. (Anina i Uroševa mama, Bistrice, radničko-službenički sloj.)

Kad izađe, bude samo ispred zgrade. Ne dozvoljavamo mu da se udaljava, igra se sa jednim drugom u dvorištu zabavišta. (Nenadova mama, Bistrice, radničko-službenički sloj.)

Takođe, roditelji sa područja otvorenih blokovskih struktura (Limana I i II i Bistrice) u skladu sa opažanjem da su igrališta neprilagođena deci, odnosno da su nebezbedna u smislu da ih koriste oni kojima nisu prvenstveno namenjena, trude se da obezbede nadzor i kada se deca igraju na igralištu ispred zgrade.

Moj tata ima 82 godine, jedva hoda sa štapom i sedi uvek na tom igralištu na kome se igraju i pazi na decu. Nije ni njemu to loše, oseća se korisnim, a i na vazduhu je. (Ninina mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Sara ne provodi puno vremena napolju. Ili je kod skloništa ili ispred zgrade, da mi je na oku. Ja sam tako i paničar, siđem kao da bacim smeće, pa vidim šta radi. (Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

I pored tendencije da ograniče radijus samostalnog kretanja i obezbede nadzor dece, jedan broj roditelja sa Limana I i II dozvoljava deci da pređu granice područja stanovanja. Ova praksa odnosi se na Limanski park koji administrativno pripada Limanu III, a od Limana II ga razdvaja bulevar. Roditelji sa Limana II dozvoljavaju deci da sama odlaze u park budući da je prelaz preko bulevara regulisan semaforom. Sa druge strane, deca sa Bistrice ne prelaze granice područja. Zapravo, njihov radijus samostalnog kretanja ne obuhvata ni celo područje Bistrice. Istovremeno su roditelji sa Bistrice ispoljili najviši stepen anksioznosti po pitanju bezbednosti dece.

U većini porodica zaposlena su oba roditelja. Produžen boravak u školama, kao što je navedeno organizovan je za prvi i eventualno drugi razred, tako da zaposlenost oba roditelja pretpostavlja da deca jedan deo dana provode sama ili uz nadzor drugih odraslih. Roditeljima je postavljeno pitanje, na koji način deca provode vreme dok su oni na poslu, da li to vreme provode u privatnom ili javnom prostoru, sa željom da se utvrdi da li postoji veza između zaposlenosti roditelja i prostorne autonomije dece. Prostornu autonomiju dece, po rečima roditelja, ne povećava zaposlenost oba roditelja. Naime, jedan broj roditelja se trudi da ovaj vremenski period pokrije nadzorom drugih odraslih – baka, deka, kućnih pomoćnica ili starijih braće i sestara. U slučajevima kada nije obezbeđen nadzor, roditelji su navodili da deca ne izlaze napolje dok su oni na poslu. U tom periodu borave u stanu/kući, rade domaći, gledaju televiziju igraju se na računaru, ili su u dvorištu, u slučaju Telepa i Malog Limana.

Ne dozvoljavamo mu da izlazi napolje dok smo mi na poslu, izlazi samo kada smo kod kuće. (Stevanova mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Zna da pravo iz škole treba da dođe kući. Ne švrlja okolo. Dok se ne vratimo sa posla radi domaći, gleda televiziju. Kad dođemo kući, pustimo je napolje da se igra, ako nema neku obavezu. I ako ide po podne u školu ne izlazi napolje pre podne, radi domaći i tako. (Saškina mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Dok sam na poslu može samo u dvorištu da se igra i da ode kod druga. To je druga kuća od nas. (Momčilova mama, Telep, radničko-službenički sloj.)

Igra se u dvorištu dok se ne vratimo sa posla. Ima tu još dece pa se igraju. Kada smo kod kuće, pustimo ga. (Đorđeva mama, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Što se tiče **korišćenja gradskog prevoza**, to je praksa koja je deo svakodnevnog iskustva samo malog broja dece. Deca uglavnom idu peške, a ako su razdaljine koje treba da pređu veće, voze ih roditelji kolima (u slučaju kad porodica poseduje automobil) ili s njima idu autobusom (kada porodica ne poseduje automobil). Pored već pomenutog Željka sa Bistrice koji redovno koristi javni prevoz, jedan broj dece sa Telepa zbog veličine područja, uglavnom kad je loše vreme, koristi gradski autobus da bi stigla do škole. Izuzev ovih slučajeva, svega još nekoliko dece povremeno koriste autobuski prevoz. Samostalno korišćenje javnog prevoza podrazumeva konkretna odredišta i stroga pravila ponašanja ili obezbeđenje nadzora:

Moji idu kod tate na posao (tata radi u Stražilovskoj ulici, Mali Liman, prim. S.R.). Lepo sednu, odu, jave se čim stignu. Sednu do vozača i nema da se priča ni sa kim. Strah me je što idu autobusom, ali oni hoće, mole. (Anina i Uroševa mama, Bistrica radničko-službenički sloj.)

Ja dozvoljavam, ali da baba čeka na jednom kraju, ja na drugom. (Savina mama, Liman I i II, radničko-službenički sloj.)

Ide sa starijom sestrom. (Milanova mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Nije uobičajena praksa ni da se deca sama voze taksijem. Samo je Borisova mama sa Bistrice izjavila da povremeno koristi taksi da bi Boris otišao kod bake ili na trening ukoliko ona nema vremena da ga odveze.

Vremenska granica ostajanja napolju za decu je mrak. Boravak napolju po mraku roditelji ne smatraju samo nebezbednim već i kao vaspitno veoma lošu praksu.

Moja najveća zamerka roditeljima je što puštaju decu da ostanu do kasno napolju bez obzira na uzrast. Nemaju oni uveče šta da traže napolju. Najlakše je pustiti dete napolje. Treba o njemu voditi računa.
(Milanova mama, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Međutim, i u pogledu postavljanja vremenske granice za ostajanje napolju pojavile su se razlike u odnosu na područje. Za razliku od ostalih područja, deci sa Telepa je dozvoljeno da se naročito u letnjim mesecima igraju na ulici do kasnih večernjih sati.

Igraju se na ulici leti i do 11, 12. Bude ih jedno desetak iz ulice. Igraju žmurke. Zimi ne mogu tako, ali leti ih pustimo. Moraju se igrati.
(Zoranov tata, radničko-službenički sloj.)

Fleksibilniji odnos prema ostajanju dece napolju na Telepu može se povezati sa ambijentalnim karakteristikama područja i tipom stanovanja. Područje karakteriše manje intenzivan saobraćaj, zastupljenost slepih ulica, a jednoporodično stanovanje podrazumeva da se ljudi bolje međusobno poznaju nego što je slučaj u zgradama višeporodičnog stanovanja. Iako se uglavnom ne družu sa komšijama, najviše roditelja sa ovog područja je izjavilo da se mogu osloniti na komšije što se tiče nadzora dece dok su sama napolju. Povezanost slojne pripadnosti porodice i ostajanja dece napolju noću kao eventualne posledice primene različitih obrazaca vaspitanja dece nije utvrđena. Na Telepu i dvoje dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica, po rečima roditelja, ostaje uveče napolju prilično dugo.

Pored ograničavanja kretanja i obezbeđenja nadzora, strategija koju roditelji koriste u obezbeđenju sigurnosti dece je nošenje mobilnog telefona. Potpuno svesni da ih ono stavlja u situaciju nove nesigurnosti, ipak se većinom opredeljuju da dete ima kod sebe mobilni telefon ukoliko je samo na javnom prostoru.

S: *Da li je praksa da nose mobilne telefone?*

To mora. Mada i to je opasnost, napadaju ih, lupaju. (Alekov tata, Bistrica, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Nosi telefon. Tako možemo da budemo u kontaktu, ali opet i to može biti opasnost. Ipak se nekako sigurnije osećam kad ima kod sebe mobilni, mogu uvek da je dobijem. (Sarina mama, Bistrica, radničko-službenički sloj.)

Zabrinuti smo kada se dete ne vrati kada treba. Desi se da ostane da priča na ulici sa drugaricama pa nosi mobilni. Kada damo mobilni, strepimo da će je neko napasti zbog mobilnog, a kada ne damo, ne znamo gde je. Tako da uglavnom dajemo mobilni, ali uvek strepimo (Milin tata, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilački sloj.)

Zimi obavezno (priča o tome da sačekuje sina posle škole, S.R.). A i sad ga sačekam kad idem sa posla. Plašim se neko će mu otet' mobilni. Nije problem mobilni već će dobit' batine. (Zoranov tata, Telep, radničko-službenički sloj.)

Prostorna autonomija dece je relativno niska. Međutim utvrđena prostorna autonomija dece u skladu je sa nalazima drugih istraživanja u kojima je analizirana prostorna autonomija dece ovog uzrasta (npr. Cunningham & Jones, 1999; O'Brien, Jones, Sloan, & Rustin, 2000; van Vliet, 1983). Dečija prostorna autonomija povezana je sa roditeljskom percepcijom rizičnosti područja i sa percepcijom primerenosti područja deci. Takođe, identifikacija saobraćaja i vršnjačkog nasilja kao izvora rizika uglavnom ostaje na diktirajućem nivou, odnosno u manjoj meri dovodi do ograničavanja dečje prostorne autonomije. U slučaju straha od saobraćaja dobijeni nalaz se može tumačiti kao roditeljska procena da deca poseduju potrebnu kompetentnost da izađu na kraj sa saobraćajnom kompleksnošću gradske sredine (kao što je i naveo Todorov tata). Izostanak praksi ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja u slučaju percepcije vršnjačkog nasilja kao faktora rizika, može se povezati sa tradicionalnim kulturnim obrascem, kao obeležjem društva Srbije, koga karakteriše veća tolerancija prema nasilju i u kome se vršnjačko nasilje posmata kao deo procesa odrastanja. Sa druge strane, identifikacija izvora rizika kao što je narkomanija, u većoj meri dovodi do praksi ograničavanja samostalnog kretanja dece. Strah da bi deca mogla doći kontakt sa

drogama potkrepljuje se javnim diskusijama u kojima se ističe da do upotrebe droga dolazi na sve mlađem uzrastu, kao i da je (osnovna) škola primarni prostorni kontekst u kojem deca mogu doći u kontakt sa drogama i istovremeno se pojačava procenom neadekvatnosti institucionalnih mehanizama rešenja problema što određuje da roditelji pored *instruktivnih strategija* (Tomanović & Petrović, 2006) primenjuju i prakse ograničavanja prostorne autonomije dece kao strategiju kontrole ovog rizika. Takođe, i u slučaju kriminalnih ponašanja kao izvora rizika, dečje samostalno kretanje se ograničava usled roditeljske percepcije nefunkcionalnosti državnih mehanizama zaštite.

Područja otvorene blokovske strukture se procenjuju kao rizičnija u odnosu na područja zatvorene blokovske strukture, a neuređenost, vrstu, kvalitet opreme i regulaciju korišćenja prostora namenjenih deci kao i probleme održavanja slobodnih površina koje su deo prostornog koncepta ovih struktura, roditelji vide kao osnovni nedostatak područja u odnosu na njihovu prilagođenost deci. Na Bistrici je pored ovog problema izražena percipirana niska socijalna sigurnost pa se umanjuju prednosti urbanističkog uređenja naselja, sadržajnih karakteristika u slučaju Limana I i II i perifernog položaja u slučaju Bistrice, koje roditelji opažaju kao osnovne kvalitete u odnosu na dečje prostorne potrebe i aktivnosti. Ishod roditeljskih percepcija je da oni u većoj meri teže da ograniče dečju prostornu autonomiju u odnosu na područja zatvorene blokovske strukture. U zavisnosti od ispoljenog nivoa anksioznosti po pitanju bezbednosti deteta roditelji primenjuju u različitoj meri određene strategije ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja koje podrazumevaju obezbeđenje nadzora odraslih, postavljanje prostorne granice za udaljavanje od kuće kao i postavljanje vremenske granice za ostanak napolju. Praksu nošenja mobilnih telefona primenjuju svi roditelji, bez obzira na prostorni koncept i položaj područja, ali u najvećem broju slučajeva ne kao praksu kojom se povećava dečja prostorna autonomija već kao strategiju kontrole dečjeg kretanja radi smanjenja rizika. Na osnovu iznetih rezultata istraživanja može se zaključiti da se, kao i u proceni rizika, roditelji po pitanju stavova i praksi kojima regulištu prostornu autonomiju dece više razlikuju s obzirom na područje na kome žive nego u odnosu na socijalnu pripadnost. Odnosno, roditelji sa istog područja bez obzira na društveni sloj primenjuju slične strategije ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja. Takođe, iako je u nekim istraživanjima (M. O'Brien et al., 2000; van Vliet, 1983) utvrđeno da pol deteta ima uticaj na veličinu područja samostalnog

kretanja, odnosno da roditelji dečacima dozvoljavaju da se više udaljavaju od kuća i da duže ostaju sami napolju, u ovom istraživanju ova povezanost nije izražena.

3.2.2 URBANI PROSTOR IZ PERSPEKTIVE DECE

U ovom delu rada predmet analize su fotografije koje su deca napravila tokom jednonedeljnog fotografisanja grada, odnosno podaci prikupljeni korišćenjem PEI tehnike, sa ciljem sagledavanja dečje upotrebe gradskog prostora i značenja koja mu deca pripisuju u zavisnosti od različitih prostornih koncepata i položaja sredine stanovanja. Proučavanjem dečjih prostornih aktivnosti i odnosa, simboličkog povezivanja i identifikacije sa određenim prostorom omogućeno je sagledavanje načina na koji deca odgovaraju na makrostrukture, u kojoj meri prostor podržava i/ili onemogućava svakodnevne dečje aktivnosti, kao i u kojoj meri deca svojim aktivnostima reprodukuju ili menjaju strukturne karakteristike detinjstva ugrađene u urbani prostor. Analiza urbanog iskustva dece fokusirana je na prostornu pokretljivost dece, njihov odnos, prema institucionalnim sadržajima slobodnog vremena i igre, identifikaciju dečjih mesta i njihovih karakteristika, percepciju izvora rizika kao i odnos dece prema prostornoj autonomiji. S obzirom na važnost porodice kao strukturnog konteksta oblikovanja dečje svakodnevne koja dodatni značaj dobija u kontekstu komercijalizacije javnih gradskih prostora i sadržaja, dobijeni rezultati za određene dimenzije dovode se u vezu sa karakteristikama porodice deteta pre svega slojnom pripadnošću i određenim elementima stila života kao što su aktivnosti u slobodnom vremenu i dominantne neformalne društvene veze.

3.2.2.1 Prostorna pokretljivost dece

Kao što je navedeno u obrazloženju predmeta i cilja istraživanja, prostorna pokretljivost određena kao sposobnost kretanja u okviru gradskog prostora i korišćenja različitih gradskih sadržaja, bitna je pretpostavka oblikovanja urbanog iskustva dece, element ostvarivanja njihovog prava na grad, činilac socijalne integracije i/ili diferencijacije i isključivanja.

Pregledom dečjih fotografija, sadržaji i prostori koje su deca fotografisala svrstani su u sledeće kategorije: javni prostori, privatni prostori, gradska priroda, ljudi, predmeti, životinje, ostalo (tabela, prilog 1).

Tabela 15: Zastupljenost određenih sadržaja na dečjim fotografijama po područjima u %

Sadržaj fotografije	Područje				
	Mali Liman	Liman I i II	Telep	Bistrica	Ukupno
JAVNI PROSTOR	70,7	75,7	51,8	73,8	67,9
Prostor za decu	16,1	43,4	16,9	21,7	25,1
Ostali javni prostor	83,9	56,6	83,1	78,3	74,9
PRIVATNI PROSTOR	17,1	11,4	9,4	6,4	10,5
GRADSKA PRIRODA	6,5	5,7	9,4	5,3	6,7
LJUDI	2,4	4,4	14,4	9,6	8,2
PREDMETI	-	1,4	7,5	3,2	3,3
ŽIVOTINJE	1,6	1,4	5	-	2,0
OSTALO (seoska sredina, grafiti i sl.)	1,7	-	2,5	1,7	1,4
UKUPNO	100	100	100	100	100

U odnosu na zastupljenost fotografija na kojima se nalaze javni prostori može se zaključiti da su, bez obzira na tendenciju da se u savremenim gradovima dečje prisustvo na javnim prostorima posmatra kao nelegitimno korišćenje sredine odraslih, javni gradski prostori kako oni koji su im namenjeni ali još više oni koji im nisu namenjeni izuzetno važni deci (Tabela 15).

Pored javnih prostora i sadržaja sastavni deo dečjeg urbanog iskustva, ali u manjoj meri, sudeći bar na osnovu njihove zastupljenosti među dečjim fotografijama, čine privatni prostori – unutrašnji (prvenstveno detetova soba) i spoljašnji (dvorište ili izgled detetove kuće, vikendice, bakine i dekine, komšijske) kao i različiti ambijenti neuređene gradske prirode, ljudi, pre svega drugari, predmeti i životinje to jest kućni ljubimci (Slika 9).

Ovde ja želim. Kod kuće je najlepše! (Branko, Mali Liman)

Žbun sa kog berem cvetove za svoju mamu. (Isidora, Liman I i II)

Ovo su dva kontejnera koja mi se ne sviđaju jer su puni smeća koje se rasipa. (Bojana, Bistrica)

Ovo je Dina. Ja mnogo volim svoju Dinu i uživam da provodim vreme sa njom. (Nemanja, Telep)

Slika 9: Fotografije privatnog prostora, prirode, predmeta i životinja

Budući da je sama zastupljenost različitih javnih sadržaja i prostora na dečjim fotografijama nedovoljan pokazatelj njihovog realnog kretanja i upotrebe grada, kao precizniji pokazatelji prostorne pokretljivosti dece uzete su u obzir: fotografije javnih gradskih prostora snimljene izvan urbanističkih granica područja stanovanja – njihov broj, broj dece koja su napravila ovakve fotografije, prikazan sadržaj i značenje koje ovi sadržaji imaju za decu – reprezentativni/življeni prostori. Za dobijanje što potpunije slike o prostornoj pokretljivosti dece, sa decom se razgovaralo o tome šta rade i kuda odlaze u slobodno vreme i na koja mesta bi želeli češće da odlaze.

3.2.2.1.1 Prostorna pokretljivost dece na osnovu lokacije i sadržaja fotografija

Fotografije snimljane izvan urbanističkih granica područja stanovanja mogu ukazati na dečju sposobnost da se kreću po gradu, da posećuju različite gradske delove.

Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 16, vidi se da su na nešto više od polovine fotografija javnih prostora i sadržaja (53,1%) prikazani sadržaji i mesta koja se nalaze izvan urbanističkih granica dečjeg susedstva

Tabela 16: Učešće dece koja su fotografisala javni prostor izvan urbanističkih granica susedstva i učešće fotografija javnih prostora izvan urbanističkih granica područja u ukupnom broju fotografija javnih prostora u %

Područje	Deca	Fotografije
Mali Liman	73,3	68,8
Liman I i II	68,7	20,2
Telep	69,2	50,0
Bistrica	87,5	70,7
Ukupno	74,3	53,1

Ako se uzme u obzir broj dece koja su fotografisala mesta i sadržaje izvan svog susedstva, vidi se da je većina dece sa svakog područja napravila ovakve fotografije, međutim, ne i u istoj meri. Deca sa područja perifernog položaja otvorene blokovske structure, Bistrice, i deca sa područja centralnog položaja zatvorene blokovske strukture, Malog Limana, napravila su više ovakvih fotografija u odnosu na decu sa druga dva područja, pa se po ovom pokazatelju čini da su ova deca prostorno pokretljivija.

Pored relativno visoke zastupljenosti fotografija na kojima su prikazani sadržaji i prostori van područja stanovanja, pažnju privlači i dominantna lokacija ovih sadržaja i prostora. Na preko polovine ovih fotografija (56,3%) nalaze se sadržaji i mesta locirani u centralnom delu grada (Tabela 17), odnosno njegovom istorijskom jezgru: centralni gradski trg, Gradska kuća, Petrovaradinska tvrđava, Dunavski park, gradske ulice – delovi istorijskog jezgra grada, Vladičanski dvor, katedrala, spomenici itd. Takođe, najveći broj ovih fotografija napravila su deca sa Bistrice.

Tabela 17: Lokacija mesta i sadržaja na fotografijama javnih prostora napravljenih izvan urbanističkih granica područja po područjima u %

	Centar grada	Ostale lokacije	Ukupno
Mali Liman	42,2	57,8	100
Liman I i II	30,4	69,6	100
Telep	24,5	75,5	100
Bistrica	85,6	14,4	100
Ukupno	56,3	43,7	100

Sudeći po tome što je većina dece fotografisala sadržaje izvan urbanističkih granica svog područja stanovanja, što su se na dečjim fotografijama našli različiti i raznosvrtni javni gradski sadržaji i prostori: sportski, komercijalni i kulturni, gradski trgovi, crkve, spomenici, parkovi, saobraćajnice, mostovi, ulice itd. (tabela, prilog 1), moglo bi se zaključiti da deca u pogledu mogućnosti korišćenja urbanog prostora predstavljaju ravnopravne stanovnike grada, a da njihovu svakodnevnicu karakteriše visoka prostorna pokretljivost, kao i da nema bitnije razlike u prostornoj pokretljivosti dece u odnosu na položaj područja na kome stanuju. Štaviše, rezultati upućuju na zaključak da su u izvesnoj meri deca iz perifernih područja, pre svega deca sa Bistrice, prostorno pokretljivija u odnosu na decu iz centralnih područja, da prostorna udaljenost različitih sadržaja smeštenih u centru grada od njihovog područja stanovanja ovoj deci ne predstavlja prepreku za njihovo korišćenje. Međutim, ovi kvantitativni pokazatelji samo delimično pružaju uvid u prostornu pokretljivost dece i istovremeno ukazuju na nedostatke korišćenja fotografije kao podatka samog po sebi, odnosno potkrepljuju zapažanja o neohodnosti uvođenja razgovora u analizu fotografija koje su napravili subjekti istraživanja, kako bi se osvetlili razlozi fotografisanja tj. značenje fotografisanih sadržaja.

3.2.2.1.2 Prostorna pokretljivost dece na osnovu značenja fotografisanih sadržaja

Uvođenjem analize značenja fotografisanih mesta i prostora, postalo je jasno da je većina dece sa Bistrice fotografisala ova mesta i prostore u centru grada kao apstraktne reprezentativne gradske prostore koji za njih nemaju lično značenje, niti su mesta njihovih svakodnevnih ili povremenih aktivnosti, te u tom smislu ni ne čine deo njihovog svakodnevnog urbanog iskustva. Naime deca su opisivala namenu ovih prostora ili su razlozi njihovog fotografisanja bili estetske prirode. Zapravo je najveći broj fotografija mesta u centru grada dece sa Bistrice nastao kao rezultat zgodne prilike. U vreme izvođenja istraživanja u Pozorištu mladih, koje se nalazi u centru grada, održavao se Festival lutkarstva osnovnih škola na kome su učestvovala ova deca, te su učešće na Festivalu iskoristila da fotografišu ove prostore. Iako prostori u istorijskom jezgri grada koje su fotografisali nisu deo njihovog svakodnevnog iskustva i praksi, događaj koji je omogućio njihovo fotografisanje predstavlja značajan događaj u

životima ove dece, što su posebno naglašavala u razgovoru, a učešće na Festivalu je mnogima od njih pružilo priliku da odu u centar grada. U slučaju dece sa drugog perifernog područja, Telepa, broj dece i broj napravljenih fotografija izvan urbanističkih granica područja više odgovara njihovoj realnoj prostornoj pokretljivosti. Od devetoro dece sa Telepa koja su fotografisala mesta i sadržaje izvan Telepa, dvoje dece je fotografisalo sadržaje u centru grada. Tanja, koja redovno odlazi sa roditeljima u centar, fotografisala je svoja omiljena mesta i Todor, koji retko ide u centar, nagovorio je tatu da ga *odvede u centar kako bi fotografisao lepa mesta koja mu se sviđaju*. Takođe, u razgovoru sa decom sa područja perifernog položaja, Bistrice i Telepa, pokazalo se da ova deca zapravo veoma retko odlaze u centar grada.

S: Da li idete u centar grada?

Bistrica

Telep

Milana: *Ne. Ne idem. Nema ko da me vodi. Mama i tata rade, a i sviđa mi se ovde moja okolina. Lepše mi je nego u centru.*

Veljko: *Ne. Nekad odem s roditeljima u šetnju ili sa drugom i njegovom mamom. Roditelji nemaju vremena.*

S: Da li bi voleo da ideš češće?

Veljko: *Ne znam. Svejedno mi je. Dobro mi je i ovde.*

Saška: *Ja bih volela, ali moji roditelji su stalno zauzeti.*

Sanja: *Idemo sa učiteljicom.*

S: A sa roditeljima?

Ratko: *Ne baš često.*

S: Da li odete jednom mesečno?

Sanja: *Ne baš.*

Todor: *Retko. Jedino kad se mama i tata dogovore sa prijateljima pa odemo u neki kafić.*

Kristina: *Mene baka ponekad odvede u Mek.*

Sa druge strane, fotografije prostora i sadržaja u centru grada dece sa područja centralnog položaja, Malog Limana i Limana I i II, predstavljaju pokazatelj korišćenja ovih prostora. Deca sa Limana I i II fotografisala su mesta i prostore u centru grada tokom manje-više redovnih aktivnosti koje upražnjavaju sa roditeljima i/ili drugim odraslima – odlaska u muzičku školu, odlaska sa mamom u kupovinu, porodične šetnje. Za razliku od dece sa Limana I i II, koja u centar grada odlaze povremeno i u pratnji odraslih, prostori u centru grada u odnosu na urbanističke granice Malog Limana čine njegovu neposrednu okolinu, pa su ovi prostori za decu sa Malog Limana njihovi svakodnevni, življeni prostori, na kojima se igraju, šetaju, druže, koje samostalno koriste. U tom smislu oni za njih nemaju značenje reprezentativnih prostora već predstavljaju prostore njihove reprezentacije.

Ovde se šetaju ljudi. Ovo je centar. (Sara Bistrica)

Volim Trg Svetozara Miletića jer tu nađem drugare pa se igramo. (Aleksa, Mali Liman)

Na ovoj slici se nalazi centar grada. Slikala sam ovu sliku jer sa mamom volim da u centru kupujem odeću u prodavnicama. (Nađa, Liman I i II)

Ovo je fontana iz Dunavskog parka i sviđa mi se jer sam je dobro uhvatio. (Todor, Telep)

Slika 10: Značenje prostora u centru grada za decu sa različitih područja stanovanja

Analizom značenja fotografisanih sadržaja pokazala se i razlika u prostornoj pokretljivosti dece s obzirom na položaj područja stanovanja. Ukoliko se izuzmu fotografije snimljene u centru grada, samo je mali broj fotografija dece sa Bistrice napravljenih van područja stanovanja povezan sa njihovom stvarnom prostornom pokretljivošću. Broj fotografija izvan područja stanovanja dece sa Telepa usklađeniji je sa njihovom realnom prostornom pokretljivošću. Međutim, ono po čemu se deca izrazito diferenciraju s obzirom na položaj područja stanovanja je vrsta fotografisanih mesta i prostora. Među fotografijama napravljenim izvan urbanističkih granica područja

dece sa oba periferna područja preovlađuju fotografije mesta i sadržaja koji se povezuju sa privatnim aktivnostima – na fotografijama su prikazani putevi kojima prolaze kada odlaze kod baka i deka, usputni predeli koji su na njih ostavili estetski utisak, spoljašnji izgledi kuća rođaka i baka i deda, deo grada u kome je zaposlen roditelj i slično (Slika 11). Među fotografijama dece sa ovih područja malobrojne su fotografije koje bi ukazale na upotrebu različitih gradskih sadržaja te značile bogato urbano iskustvo.

Ovo je Rumenska. Ovde imam sestru, brata, ujnu i dedu. (Momčilo, Telep)

Slikala sam ovo mesto dok sam išla kod bake. To je ispred jedne knjižare. Mesto je lepo i ima dosta ljudi. (Ana, Bistrica)

Slika 11: Fotografije prostora izvan područja stanovanja dece sa područja perifernog položaja

Za razliku od dece sa područja perifernog položaja, deca sa područja centralnog položaja, Malog Limana i Limana I i II, fotografisala su raznovrsnije gradske prostore i sadržaje. Pojedine prostore i mesta kao što su Kej, Štrand, Tvrđava, Limanski park ili Spens, koji predstavljaju rubna područja ili prostor u neposrednoj okolini područja stanovanja, ova deca svakodnevno i samostalno koriste. Prostorna blizina različitih sadržaja omogućila je da ih deca sa područja centralnog položaja koriste te da na taj način povećaju svoju prostornu pokretljivost, čime ostvaruju i bolju socijalnu integraciju u odnosu na mogućnost korišćenja različitih gradskih sadržaja (slika 12).

Kej. Tu skoro svaki dan idem s drugarima da vozim bicikl. Malo nekad odemo do Štranda biciklom.

S: Roditelji te puštaju da ideš do Štranda sam?

Aleksa: Da, ali ja se uvek javim mami, kad idem, da l' sam stig'o. Ponesem mobilni. (Aleksa, Mali Liman).

Ovo je Štrand. Na Štrand ja i moje drugarice dolazimo da se šetamo. Preko zime sam išla sama na Štrand na klizanje, samo onda dođu po mene pošto već padne mrak. (Milica, Liman I i II)

Ovo je Tvrđava. To mesto mi je jako drago. Tu dolazim od svoje četvrte godine i tamo sam se upoznala sa mojom najboljom drugaricom. Družimo se eto, već sedam godina i tako smo stalno istraživale te neke tunele i kad dođu arheolozi, onda tako pričamo sa njima i uvlačimo se u njihove tunele. Sada ne dolazim često. Meni i mojoj drugarici je malo dosadilo zato što su je uredili. Nema šta da se istražuje. (Glorija, Mali Liman)

Slika 12: Fotografije prostora izvan područja stanovanja dece sa područja centralnog položaja

Sa druge strane, deca sa Bistrice i Telepa nisu fotografisala Kej i Štrand, dok su gotovo sve njihove fotografije Tvrđave napravljene iz perspektive Novog Sada⁶⁹. Takođe, u razgovoru sa decom sa Bistrice i Telepa se pokazalo da su upravo ovi prostori, a naročito SPENS, koji objedinjava različite sadržaje (bazen, klizalište, nekoliko komercijalnih igraonica na otvorenom i zatvorenom, bioskopska sala – u

⁶⁹ Različita mesta na Tvrđavi fotografisao je samo Zoran sa Telepa kao mesto koje je povezano sa njegovim prošlim praksama odnosno na koje ga je tata vodio kad je bio mlađi jer je obožavao topove.

vreme izvođenja istraživanja to je ujedno bila i jedina biskopska sala u gradu – teren za mali fudbal, prodavnice, restorani i kafići), za njih privlačna i atraktivna mesta.

S: *Da li ima neko mesto u gradu na koje biste želeli da idete, a roditelji vas ne vode?*

Todor (Telep): *Želeo bi', najviše bi' želeo da odem na Spens.*

S: *A retko ideš?*

Todor: *Da, jako slabo.*

S: *Šta ti se na Spensu dopada?*

Todor: *Ne znam. Hteo sam i njega da slikam, ali nisam mogao da odem. Imaju radnje da se kupe životinjice i imaju igraonice.*

S: *Zašto nisi mogao da odeš?*

Todor: *Tata nije imao vremema da me odvede.*

Ana (Bistrica): *Ja bih volela da idem na klizalište. Nikad nisam bila. Mama mi je obećala da će me voditi.*

Prostorna udaljenost ovih sadržaja od njihovih područja stanovanja, odnosno nemogućnost da do njih dođu sami i, kako su navodili, zauzetost roditelja, dovode do toga da ovi prostori koji predstavljaju svakodnevne prostore dece sa područja centralnog položaja ne čine deo urbanog iskustva dece sa područja perifernog položaja. Sa druge strane, deca sa područja centralnog položaja ili nisu mogla da se sete mesta na koja bi želela da ih roditelji vode ili su navodila da nemaju takvo mesto jer ih roditelji svuda vode, a oni koji su imali prostornih želja, te želje su bile specifičnije i zahtevnije u odnosu na želje dece iz područja perifernog položaja.

Ognjen (Liman I i II): *Ja bi' voleo da odem u London. To mi je obećao ujak, sa 16 godina da će me voditi.*

S: *A da li ima neko mesto u gradu na koje bi želeo da odeš?*

Ognjen (razmišlja): *Ne znam. Idem svuda.*

Bojan (Mali Liman): *Voleo bi' opet da idem u Dizniled (pariski, S.R.). Bili smo prošle godine, bilo je super.*

Utvrđene razlike u prostornoj pokretljivosti dece – kretanju i korišćenju različitih gradskih sadržaja u odnosu na položaj područja stanovanja ukazuju na strukturalna ograničenja dečje upotrebe grada proizvedena primenom određenih mera

urbane politike kao principa oblikovanja prostora – uvođenjem različitih sadržaja u centralne gradske delove i njihovog izostanka iz perifernih delova grada. Međutim, s obzirom na koncentraciju stručnjačko-rukovodilačkih porodica na područjima centralnog položaja i veću zastupljenost radničko-službeničkih porodica na područjima perifernog položaja, različita prostorna pokretljivost dece predstavlja oblik društvene diferencijacije koja se manifestuje kao nejednaka mogućnost upotrebe grada za decu, njena određenost porodičnim kontekstom – društvenim slojem, odnosno različitim resursima, materijalnim i nematerijalnim, koji proističu iz slojne pripadnosti porodice.

3.2.2.1.3 Društveni sloj porodice i prostorna pokretljivost dece

Tezu o povezanosti prostorne pokretljivosti i slojne pripadnosti porodice deteta, potkrepljuje zastupljenost sadržaja određene vrste na dečjim fotografijama kao i značenje koje ovi sadržaji imaju za decu u odnosu na slojnu pripadnost porodice.

Deca iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica više su fotografisala javne prostore i sadržaje od dece iz radničko-službeničkih porodica koja su (u odnosu na decu iz porodica višeg društvenog položaja) više fotografisala prirodu, ljude i predmete (Tabela 18).

Tabela 18: Zastupljenost određenih sadržaja na dečjim fotografijama u odnosu na društveni položaj porodice u %

SADRŽAJ FOTOGRAFIJE	DRUŠTVENI SLOJ PORODICE	
	RS	SR
JAVNI PROSTORI	49,0	66,0
PRIRODA	22,0	12,8
LJUDI	13,1	4,8
PREDMETI	5,0	2,1
ŽIVOTINJE	2,0	2,1
UKUPNO	100	100

Iako priroda i ljudi predstavljaju sastavni deo urbanog iskustva dece iz obe društvene grupe, prostorna i socijalna nedostupnost različitih gradskih sadržaja ispoljila se tako da značajnije elemente formiranja urbanog iskustva dece iz radničko-službeničkih porodica čine različiti ambijenti prirode i ljudi, pre svega vršnjaci.

Ne samo što su među fotografijama dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica zastupljenije fotografije javnih prostora i sadržaja već su to sadržaji i prostori koje oni **redovno ili povremeno koriste**, samostalno ili u prisustvu odraslih, što je u skladu sa

nalazom istraživanja da su u slobodnom vremenu njihovih roditelja, za razliku od slobodnog vremena roditelja radničko-službeničkog sloja, prisutnije aktivnosti koje se odvijaju u javnom prostoru. Sa druge strane, deca iz radničko-službeničkih porodica, javne prostore su uglavnom fotografisala kao reprezentativne gradske prostore.

Jedini javni sadržaj koji su više fotografisala deca iz porodica radničko-službeničkog sloja i koji je istovremeno povezan sa njihovim iskustvom je crkva.

Crkva Ćirila i Metodija. Ova crkva je meni značajna jer u nju idu moji roditelji i ja da se molimo, palimo sveće, slušamo liturgiju. (Ratko, Telep, radničko-službenička porodica.)

Ovo je katolička katedrala. Volim je jer je velika i izgleda kao dvorac. (Alek, Bistrica, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Slika 13: Crkve na fotografijama dece iz porodica različitog društvenog sloja

Najveći broj fotografija crkvi napravila su deca iz radničko-službeničkih porodica sa Telepa. Ona su fotografisala crkvu na području ali i crkve u drugim delovima grada (Bistrica, Veternik, centar) kao sastavni deo svog iskustva, mesto na koje redovno odlaze sa veroučiteljem, ali i sa roditeljima. Deca iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica ukoliko su fotografisala crkve, fotografisala su crkve u centru grada kao reprezentativne gradske prostore, njegove simbole (Slika 13). S jedne strane, izostanak ili manje korišćenje različitih specifično urbanih sadržaja i veće korišćenje sadržaja koji nemaju specifično urbani karakter moglo bi predstavljati refleksiju retradicionalizacije života kao opštedruštvenog trenda kod nas na svakodnevicu dece iz porodica nižih društvenih slojeva. Različito urbano iskustvo dece u odnosu na slojnu pripadnost porodica može se ilustrovati značenjem koji isti prostor ima za decu sa istog područja, ali različitog društvenog sloja (Slika 14).

SNP. U SNP počela sam da idem odskoro sa roditeljima. Predstave koje sam do sada gledala su mi se jako svidеле. (Tanja, Telep, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Pozorište. Ovde možemo videti kako ljudi imitiraju izmišljene likove.

S: Da li si bio nekad u pozorištu?

Pa bili smo prošle godine sa učiteljicom. Gledali smo predstavu Mačak u čizmama.

S: Da li su te roditelji nekad vodili u pozorište?

Ne. Nisu nikad. (Živan, Telep, radničko-službenička porodica.)

Slika 14: Pozorište na fotografijama dece iz porodica različitog društvenog sloja

Takođe, deo urbanog iskustva dece iz porodica stručnjačko-rukovodilačkog sloja čine i različiti **komercijalni prostori** – kafići i tržni centru koji se ne nalaze na fotografijama dece iz radničko-službeničkih porodica. Njihovo iskustvo potrošnje svodi se na lokalne prodavnice (Slika 15).

Volim Bazar jer često subotom sa mamom idem u kupovinu. U njemu se nalaze moje omiljene radnje. (Dejan, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Trafika. Ovu trafiku sam slikao jer uvek rado u njoj kupujem užinu. (Sava, Liman I i II, radničko-službenička porodica.)

Slika 15: Komercijalni prostori na fotografijama dece iz porodica različitog društvenog sloja

U kontekstu komercijalizacije gradskih sadržaja pretpostavka njihovog korišćenja je raspolaganje materijalnim resursima. Porodice nižeg društvenog sloja karakteriše lošiji materijalni položaj: više je porodica koje su podstanari, porodica u

kojima je zaposlen samo jedan roditelj, a i obe porodice u kojima su nazaposlena oba roditelja su porodice nižeg društvenog sloja sa Telepa, dok je manje porodica koje poseduju automobil. Nedostatak finansijskih resursa se pokazao i kao ograničavajući faktor učešća dece u vanškolskim aktivnostima u ovim porodicama. Niska prostorna pokretljivost dece iz porodica nižeg društvenog sloja potvrđena je i odgovorima dobijenim na pitanje šta rade i kuda odlaze u slobodno vreme.

Nebojša (Mali Liman, radničko-službenička porodica): *Idem kod druga. Igram se u dvorištu. Gledam TV, nekad idem sa mamom kod ujaka.*

Todor (Telep, radničko-službenička porodica): *Idem napolje, idem na Dunavac, vozim bicikl ili se šetam, kad uđem unutra, gledam serije.*

Sava (Liman I i II, radničko-službenička porodica): *Igram se u obdaništu.*

Saška (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Kad je lepo vreme klikeramo se. Kad je loše, zovem drugaricu ili idem kod nje. Gledamo TV, smišljamo koreografiju igramo se škole.*

S druge strane, slobodno vreme dece iz porodica višeg društvenog položaja ispunjeno je raznovrsnijim aktivnostima koje podrazumevaju i prostorno kretanje, a uključenošću u brojne vanškolske aktivnosti ona povećavaju kompleksnost svojih društvenih mreža i proširuju svoj društveni prostor, ali istovremeno i fizički prostor odlaskom na takmičenja i na turnire.

Branko (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Idem kod druga da se igramo igrice. Idem na plivanje, na engleski i, zaboravio sam, ja idem subotom i utorkom na tenis.*

Lazar (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja idem na džudo, na francuski, igram se sa drugovima, klikeramo se, idemo na kej da vozimo biciklove, ponekad odemo u Mek.*

Maša (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Igram se sa drugaricama napolju, idemo na Štrand da se šetamo, a da, idem i na džez balet i na engleski. Nekad sa mamom idem u centar na sladoled i u Dunavski park.*

Lazar (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Nekad imam treninge, kampovanje sa klubom, turnire, inače igram se sa drugarima.*

U nekim slučajevima dečje urbano iskustvo iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica prevazilazi granice gradskog prostora, uključuje globalna mesta (Diznilend) i savremena čvorišta kretanja (aerodrom). S druge strane, vangradsko iskustvo dece iz radničko-službeničkih porodica obuhvata posete rođacima u seoskim i prigradskim naseljima (Slika 16).

Aerodrom je mesto sa kojeg idem na lepa mesta i zato ga jako volim. (Mila, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Ovo je železnička stanica, ovde se čekaju vozovi i autobusi za mnoga mesta. Tu čekam autobus kad idem za Rumenku. (Momčilo, Telep, radničko-službenička porodica.)

Slika 16: Saobraćajna čvorišta na fotografijama dece iz porodica različitog društvenog sloja

Iako ne predstavlja sadržaj koji oblikuje dečje urbano iskustvo, pokazalo se da vikendice predstavljaju za decu značajno mesto. Deca su fotografisala vikendice svojih porodica, ali i navodila da rado odlaze na njih jer im je tamo omogućeno da se igraju na načine koji su im nedostupni u gradskoj sredini. Kako su vlasnici vikendica uglavnom porodice višeg društvenog sloja, deca se diferenciraju i u odnosu na dostupnost ovog sadržaja koji utiče na kvalitet njihovog života.

Značaj slojne pripadnosti porodice kao strukturnog konteksta oblikovanja dečjeg urbanog iskustva i praksi može se potvrditi i nalazom da su urbano iskustvo i prostorna pokretljivost dece iz porodica višeg društvenog sloja koja stanuju u područjima perifernog položaja sličniji obrascima korišćenja različitih sadržaja i urbanog iskustva dece iz centralnih područja nego njihovim drugarima iz *kraja* koji žive u radničko-službeničkim porodicama. Većina njih je više fotografisala mesta i sadržaje koji se nalaze van područja stanovanja i u većoj meri koriste različite gradske sadržaje. Tanja sa Telepa ide na folklor. Sa roditeljima ide u dečje pozorište, na predstave u gimnaziju Laza Kostić, ali i u SNP. Vikendom ide na vikendicu koja joj je omiljeno mesto ili sa

mamom i tatom u centar i na Tvrđavu. Laura (Bistrica) ide u muzičku školu, na engleski i trenira odbojku. Vikendom ide sa tatom i mamom na bazen, na klizalište, u centar grada, na SPENS. Najviše voli da ide u *Mekić, jelo je tamo najlepše... i volim da idem sa mamom kad se meni nešto kupuje*. Željko (Bistrica) ide na engleski, nastupa sa folklorom u SNP-u, na Beby Exitu, sa roditeljima ide u Dunavski park, gradsku biblioteku, u Mek *da nešto pojede i da se poigra*, šetaju se Zmaj Jovinom ulicom. Roditelji njega i sestru vode na *razne dečje manifestacije, gde god ima nešto interesantno za decu*. Čak i u nekoliko slučajeva kada se čini po dečjim fotografijama da su deca iz porodica višeg društvenog sloja koja stanuju u područjima perifernog položaja vezana za prostor susedstva i da najveći deo vremena provode u njemu, postoje određene specifičnosti po kojima se prostorna pokretljivost i korišćenje urbanog prostora ove dece razlikuje. Tako, na primer Nemanja sa Telepa nema fotografija snimljenih izvan Telepa. Prostor njegovog slobodnog vremena je susedstvo, ulica, dvorište, ide kod drugara, retko odlazi u centar grada i po tome je sličan svojim drugarima iz porodica radnika i službenika. Ni vanškolske aktivnosti nemaju značajnu ulogu u njegovom korišćenju urbanog prostora. Ne bavi se sportom, a na dodatne časove engleskog ide na Bisticu. Međutim, njegova porodica poseduje vikendicu u koju odlaze vikendom, a na pitanje šta radi vikendom, osim što ide na vikendicu i vozi bicikl po ulici, naveo je da ponekad ide sa roditeljima van grada: *Idem ponekad u Deltu, to je tržni centar u Beogradu, tamo je baš zanimljivo, bili smo i u Ušću, to je nov, tamo je još bolje, ima svašta za zabavu. Nekad odemo i u Zoološki vrt*. Iako među Alekovim fotografijama nema nijedne fotografije snimljene na Bistrici, sve su napravljene u centru, on retko odlazi u centar, većinu slobodnog vremena provodi na Bistrici. Želeo bi da ide na bazen i na klizalište. Međutim, njegova prostorna pokretljivost je veća zahvaljujući tome što ide u muzičku školu i u školu engleskog, a subotom i nedeljom ide sa roditeljima na vikendicu, tamo ima društvo, ili kod kuma: *on ima bazen, golove, mrežu za odbojku*.

Dok deca iz porodica višeg društvenog sloja mogu da, zahvaljujući porodičnim resursima, prevaziđu ograničenja stambenog područja, troje dece iz radničko-službeničkih porodica koja žive na područjima centralnog položaja ne koriste sadržajne mogućnosti koja ova područja pružaju, njihovo urbano iskustvo sličnije je iskustvu dece iz perifernih područja istog društvenog sloja. Sava sa Limana I i II, koji živi u porodici

sa dvoje dece, u kojoj je samo otac zaposlen, ne bavi se sportom, ne ide na časove stranog jezika, slobodno vreme provodi u susedstvu, u obdaništu i na *atomcu*, i kod bake u perifernom gradskom naselju Satelit, istog tipa kao i Liman I i II (Slika 17).

Moje mesto za igru vrtić Kalimero. Svoje slobodno vreme provodim na ovom mestu. (Sava, Liman I i II)

Livada kod zgrade u kojoj živi moj deda i moja baka. Rado odlazim kod bake i deke, tamo imam puno drugara za igru. Igramo se na ovoj livadi. (Sava, Liman I i II)

Slika 17:Fotografije mesta provođenja slobodnog vremena

Nebojša sa Malog Limana iz jednoroditeljske porodice, igra se na Trgu slobode, u dvorištu, gleda TV, šeta se po kraju sa drugarima. Ne ide na bazen, ni na klizalište, iako se ovi sadržaji nalaze u delu grada u kome stanuje. Vikendom ide sa mamom u posetu rođacima u drugi deo grada, retko kada odlazi izvan grada. Izuzev pozorišta, nema posebnih želja u pogledu mesta koja bi želeo da poseti. Na sličan način slobodno vreme provodi i Ranko sa Malog Limana, jedino što on za razliku od druge dvojice dečaka trenira tenis. Ni on, kao ni Nebojša, ne ide na bazen ni na klizalište, a slobodno vreme provodi gledajući TV ili igra u dvorištu tenis i klikera se sa drugarima. Njegov način provođenja slobodnog vremena vikendom ne razlikuje se značajno od načina na koji provodi slobodno vreme radnim danom, ponekad ode sa roditeljima u posetu prijateljima pa se igra sa njihovom decom.

Prostorna dostupnost različitih sadržaja svakako predstavlja važan preduslov sadržajnog bogatstva svakodnevnog života dece u gradu. Međutim, dobijeni rezultati o prostornoj pokretljivosti dece ukazuju na značaj strukturnog konteksta porodice za formiranje dečjeg urbanog iskustva i praksi. Njihove mogućnosti za korišćenje urbanih sadržaja određene su pre svega slojnom pripadnošću, odnosno raspoloživim resursima materijalnim i nematerijalnim, njihovih porodica. I dok viši društveni sloj porodice ima

uticaja na prevazilaženje urbanističkih ograničenja stambenog područja, u konkretnom slučaju ovog istraživanja, manja prostorna pokretljivost, odnosno mogućnost korišćenja različitih gradskih prostora kao pretpostavka socijalne integracije dece iz porodica nižih društvenih slojeva dodatno se pojačava sadržajnom svedenošću područja na kojima žive kao posledice primene određenih društvenih praksi oblikovanja prostora. Naime, urbanistički nedostaci izraženi kao loša opremljenost neposrednog stambenog okruženja više pogađaju decu iz nižih društvenih slojeva.

3.2.2.2 Institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena iz perspektive dece

Pored prostorne pokretljivosti kao mogućnosti kretanja i korišćenja različitih gradskih sadržaja, korišćenje prostora i sadržaja koji su namenjeni prvenstveno njima predstavlja sastavni deo dečjeg urbanog iskustva. Na prostornom nivou proces institucionalizacije detinjstva ispoljava se kao pojava i porast broja prostora namenjenih provođenju slobodnog vremena dece: igrališta, različitih sadržaja vanškolskih aktivnosti, sadržaja namenjenih dečjoj dokolici itd. Njihova osnova karakteristika je da su to mesta koja su za decu, u skladu sa svojim predstavama i idejama o dečjim prostornim potrebama i željama, osmislili i oblikovali odrasli. Pored toga što su u *mesta za decu* utisnute ideje i vrednosti odraslih, ona nisu podjednako dostupna svoj deci. Korišćenje ovih prostora, posebno onih zasnovanih na komercijalnim osnovama, povezano je sa socijalnom pripadnošću porodice, što je potvrđeno i ovim istraživanjem. Izvan ovih namenskih prostora u savremenom gradu, dečje prostorne potrebe se ne prepoznaju, kako na nivou koncepta pa samim tim i na nivou realizacije, odnosno oblikovanja gradova (što je takođe i deo domaćih praksi urbane politike), što dovodi do neprilagođenosti gradske sredine deci. Deca u savremenom gradu imaju ograničenu mogućnost da formiraju svoja – *dečja mesta* – mesta na kojima se mogu skloniti od pogleda odraslih, koja mogu samostalno koristiti, koja mogu modifikovati korišćenjem i kojima pripisuju značenje svojih mesta. Međutim, u istraživanjima dečje percepcije i korišćenja prostora pokazalo se da deca ne koriste pasivno prostore koje su im odrasli namenili, već ih svojim aktivnostima i pripisivanjem značenja menjaju i prilagođavaju svojim potrebama. Tema ovog poglavlja je upravo odnos dece prema institucionalnim namenskim prostorima, *mestima za decu*, izražen kao značenje i značaj koji deca

pripisuju ovim sredinama sa ciljem da se sagleda: u kojoj meri su *mesta za decu* i *dečja mesta*, koji su elementi presudni za formiranje *dečjeg mesta*, kao i kakve su mogućnosti zasnivanja i karakteristike *dečjih mesta* u zavisnosti od prostornog koncepta sredine stanovanja.

3.2.2.2.1 *Mesta za decu*

Analizom odnosa dece prema institucionalnim prostorima i sadržajima provođenja slobodnog vremena obuhvaćena su: mesta vanškolskih aktivnosti, mesta namenjena dokolici kao što su na primer dečje pozorište, biblioteka, različite gradske manifestacije namenjene deci i namenski prostori igre – kvartovska i komercijalna igrališta. Takođe, s obzirom na njihovu zastupljenost među dečjim fotografijama i značenju koje im deca pripisuju, analizom su obuhvaćeni škola i obdanište.

3.2.2.2.1.1 *Mesta vanškolskih aktivnosti*

Iako je u prikazu porodičnih karakteristika dece utvrđen visok stepen učešća dece u brojnim vanškolskim aktivnostima, sudeći po meri u kojoj su fotografisala ove sadržaje deca im ne pridaju naročitu važnost. Dok 49 dece odlazi na neku vanškolsku aktivnost, svega 18 dece je fotografisalo mesta i prostore njihovog održavanja – po šestoro sa Malog Limana i Limana I i II, dvoje sa Telepa i četvoro sa Bistrice. Takođe, na osnovu zastupljenosti određenih vrsta vanškolskih aktivnosti na dečjim fotografijama, može se zaključiti da je omiljena dečja vanškolska aktivnost sport (Tabela 19).

Tabela 19: Broj napravljenih fotografija vanškolskih aktivnosti po područjima

Područje	Mali	Liman I i II	Telep	Bistrica	Ukupno
Vrsta vanškolske aktivnosti	Liman				
Edukativne	-	1	-	-	1
Umetničke	-	1	-	3	4
Sportske	10	5	2	1	18
Ukupno	10	7	2	4	23

Utvrđena naglašena institucionalizacija slobodnog vremena dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica merena učešćem u različitim vanškolskim aktivnostima nije se

reflektovala na njihovim fotografijama. Podaci prikazani u Tabeli 20 pokazuju da je broj dece određenog društvenog sloja koja su fotografisala sadržaje vanškolskih aktivnosti u odnosu na broj dece određenog društvenog sloja koja učestvuju u vanškolskim aktivnostima gotovo isti.

Tabela 20: Broj dece koja su fotografisala mesta održavanja vanškolskih aktivnosti prema društvenom položaju porodice

Vrsta fotografisanih sadržaja vanškolskih aktivnosti	Društveni sloj porodice		
	RS	SR	Ukupno
Edukativne		1	1
Umetničke	1	3	4
Sportske	4	9	13
Ukupno	5	13	18
Broj dece koja su uključena u vanškolske aktivnosti	14	35	49

Međutim, iako je mali broj dece fotografisao svoje vanškolske aktivnosti, deca su ih spominjala u razgovoru navodeći načine na koji provode slobodno vreme. Upitana zašto nisu fotografisala ove sadržaje, odgovarala su ili da se nisu setila da ponesu foto-aparat pri polasku na aktivnost, ili da su u tom trenutku već iskoristila sve snimke na foto-aparatu. Takođe, u razgovoru sa decom pokazalo se da deca, bez obzira da li su fotografisala mesta svojih vanškolskih aktivnosti ili ne, pretežno imaju pozitivan odnos prema njima. Izuzev časova stranih jezika na koje, kako su rekla, „moraju“ da idu, umetničke i naročito sportske aktivnosti (što potvrđuje i broj fotografija ovih sadržaja) vole i rado odlaze na njih. Ipak, u određenom broju slučajeva, i to upravo isključivo među decom iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica, pokazalo se da ona svoje vanškolske aktivnosti doživljavaju kao opterećenje, što se može povezati sa činjenicom da inicijativu za uključivanje u vanškolske aktivnosti u porodicama ovog društvenog sloja uglavnom pokreću roditelji.

Branko: Meni ne daju da prekinem sa plivanjem. Inače, ja bih rado prekinuo i nastavio sa tenisom. A na tenisu jeste da ima grubih trenera, ali to me više zanima od plivanja. Nemojte misliti da ja ne volim vodu. Volim vodu, ali ne volim što ima trenera. Da njih nema, da mi lepo plivamo, ja znam da plivam, išao bih srećniji. (Mali Liman, Branko nije napravio nijednu fotografiju svojih vanškolskih aktivnosti, a pored tenisa i plivanja ide i na engelski, S.R.).

S: Da li su treneri strogi?

Branko: *Nisu tako strogi, nego nas nerviraju. Teraju nas da plivamo discipline koje ne volimo. A ni tenis mi se ne igra, onako kad je vruće, onako jako. Kad je vruće oni ne odustaju.*

Alek: *Ja ne volim baš da idem u muzičku školu. Ja neću da se ispišem jer ne volim da se ispišem sa nečeg, al' jutros kad sam se probudio, ja tol'ko mrzim da sam hteo da mama zaboravi da imam muzičku školu, da svi zaborave, al' je deda zvao i pitao kad krećemo. (Bistrica, Alek je fotografisao svoju muzičku školu.)*

Petar: *Ja ne volim da idem na košarku.*

S: *Pa, zašto ideš?*

Petar: *Jer ne mogu ništa bolje da nađem. (Liman I i II, ni Petar nije fotografisao mesto na kome trenira košarku na koju ide na mamino insistiranje, str.118.)*

Dok su za roditelje vanškolske aktivnosti važne pre svega kao oblik sticanja kulturnog kapitala, sredstvo socijalizacije, vaspitanja i ostvarenja pravilnog fizičkog razvoja, za decu vanškolske aktivnosti prvenstvenu važnost imaju zbog mogućnosti druženja sa ostalom decom. Ograničenja prostora savremenog grada u smislu dostupnosti prostora na kojima bi mogli ostvariti socijalne kontakte preoblikovala su razloge za učešće u vanškolskim aktivnostima (Slika 18).

Ovo je Muzička škola „Isidor Bajić“, tamo idem na časove klavira i na solfeđo. Najbolje u Muzičkoj je kad pre časa igramo vije dok ne dođe nastavnica ili kad donesem telefon pa igramo igrice. (Jovan, Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Ovo je mesto gde ja treniram aikido. Zove se klub realnog aikida. Nalazi se na Novom Naselju. Imam puno drugara na aikidu. (Lazar, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Slika 18: Fotografije vanškolskih aktivnosti

Međutim, druženja sa decom sa vanškolskih aktivnosti, izuzev u slučaju dva deteta, odvijaju se samo u prostoru i za vreme trajanja aktivnosti. Iako su izrazila želju da se odnosi sa decom sa vanškolskih aktivnosti intenziviraju i prostorno prošire, kao glavnu prepreku deca su, kao i njihovi roditelji, navodila svoju zauzetost školskim obavezama i drugim aktivnostima, ali prvenstveno zauzetost roditelja čija pomoć im je neophodna za realizaciju druženja, jer deca žive u različitim delovima grada.

Sadržaji vanškolskih aktivnosti značajni su za decu u meri u kojoj mogu da ih prilagode svojim potrebama, odnosno da ih preoblikuju u mesta igre i druženja. Ovaj nalaz je svojevrsna potvrda da deca ne koriste pasivno prostore koje su im odrasli namenili, već ih prilagođavaju svojim potrebama. Međutim, ograničenja urbane sredine – veličina grada, intenzivan gradski saobraćaj, percipirane društvene opasnosti koje se povezuju sa javnim gradskim prostorom i percepcija dece kao nesposobnih da izađu na kraj sa kompleksnošću gradskog prostora, stavljaju decu u položaj zavisnosti od roditelja odnosno sprečavanju da se usled roditeljske zauzetosti odnosi sa decom sa vanškolskih aktivnosti razviju u željenom pravcu.

3.2.2.2.1.2 Mesta namenjena dečjoj dokolici

Evidentiran nizak stepen institucionalizacije dokolice porodica, odnosno relativno retko posećivanje različitih gradskih sadržaja dokolice – bioskopa, pozorišta koncerata, ratorana i kafana, ali ipak sa razlikama u odnosu na društveni sloj porodice, reflektuje se i na zastupljenost institucionalnih sadržaja dokolice na dečjim fotografijama. Jedanaestoro dece je fotografisalo pozorište za decu – osmoro iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica i troje iz radničko-službeničkih porodica

Korišćenje ovog sadržaja za decu iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica deo je porodičnih praksi dokolice. Deca iz ovih porodica fotografisala su Pozorište mladih ili kao mesto na koje odlaze (njih troje) ili kao mesto na koje su nekad odlazili sa roditeljima i/ili rođacima i za koje ih vezuju lepe uspomene, ali na koje više ne odlaze jer im nije interesantan pozorišni repertoar (ostalih petoro), kao što su i njihovi roditelji naveli. S druge strane, deca iz radničko-službeničkih porodica u pozorište odlaze sa učiteljicom bilo na različita takmičenja ili da gledaju predstave.

S: Da li idete u Pozorište mladih?

Ratko (Telep): *Retko.*

Maja (Telep): *Išli smo jednom u drugom razredu sa učiteljicom.*

S: *A sa roditeljima?*

Živan (Telep): *Ne. Ja nisam.*

Maja: *Ne idemo sa roditeljima, nemaju oni vremena za to. Gledamo mi predstave u školi, često budu neke.*

Živan: *Da, nemaju vremena, a meni se jako svidelo kada smo bili sa učiteljicom lepše je nego kada su predstave u školi. Voleo bih češće da idemo.*

Nebojša (Mali Liman) (objašnjava zašto je fotografisao pozorište): *U pozorištu smo bili nedavno sa učiteljicom. Gledali smo predstavu Mačak u čizmama. Svidelo mi se, bilo je jako lepo.*

S: *Da li ideš nekad sa roditeljima u pozorište?*

Nebojša: *Ne.*

Pozorište mladih je jedino pozorište za decu u gradu. Iako nosi ime Pozorište mladih, njegov repertoar pretežno je namenjen predškolskoj deci⁷⁰ što su konstatovala i deca. Potreba dece za ovom vrstom sadržaja može se videti i po tome što su deca fotografisala ovaj prostor bilo kao značajan deo svog prošlog iskustva, u slučaju dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica, bilo kao mesto koje još uvek izaziva njihovu pažnju, nažalost verovatno zato što retko imaju priliku da ga posećuju, u slučaju dece iz radničko-službeničkih porodica.

Pozorište mladih kao sadržaj namenjen dečjoj dokolici i po broju dece koja su ga fotografisla i po učestalosti njegovog korišćenju ne može se smatrati *dečjim mestom*, odnosno institucionalizacija ovog segmenta dečjeg slobodnog vremena nije izražena. Prepreke da ovoj prostor postane *dečje mesto* nalaze se na strukturnom nivou. Za decu iz porodica nižih društvenih slojeva ograničenje se ispoljava kao sadejstvo porodičnog habitusa – roditelji ne pridaju naročitu pažnju, odnosno nisu korisnici različitih sadržaja kulture, stanovanja na perifernim gradskih delovima i lociranosti sadržaja u centru grada. Deca iz viših društvenih slojeva u odnosu na dostupnost ovih sadržaja ne trpe ograničenja porodičnog habitusa niti položaja područja stanovanja, već samu koncepciju sadržaja procenjuju kao neadekvatnu, odnosno neusklađenu sa svojim potrebama.

⁷⁰ Repertoar Pozorišta mladih u kome je naveden i uzrast dece za koji je pojedina predstava namenjena može se videti na: <http://pozoristemladih.co.rs/repertoar/>.

Volim Pozorište mladih jer kao dete sam često dolazio sa tetkom i sestrama na razne dečje predstave. (Dejan, Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)

Ovo je Pozorište mladih u kojem se ja i moje drugarice takmičimo. Ispred njega su moje drugarice iz razreda. (Bojana, Bistrica, radničko-službenička porodica.)

Slika 19: Fotografije Pozorišta mladih dece iz porodica različitog društvenog sloja

Fotografije biblioteke mogle bi ukazati na korišćenje institucionalnog prostora povezanog sa čitanjem kao praksom dokolice koja se doduše odvija u privatnom prostoru. Troje dece je fotografisalo dečji ogranak gradske bibiloteke u centru grada kao mesto na kome pozajmljuju knjige. Dečak sa Malog Limana, dečak sa Bistrice i devojčica sa Telepa – svi iz porodica višeg profesionalnog položaja. Ostala deca, kada sam ih pitala da li odlaze u biblioteku da pozajme knjige, odgovarala su da pozajmljuju knjige iz školske biblioteke i ogranaka gradske biblioteke na području stanovanja, ali i da su u njihove prakse čitanja uključene i mame koje im donose knjige iz dečjeg odeljenja u centru, tako da nemaju potrebu sama da idu. Međutim, i u korišćenju biblioteke, odnosno zastupljenosti prakse čitanja kod dece, pokazale su se razlike u odnosu na društveni sloj porodice. Veći broj dece iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica navodio je da voli da čita, pri čemu su na ovu temu naročito bile pričljive devojčice sa Limana I i II koje su navodile i šta trenutno čitaju i opisivale sadržaje knjiga, dok su deca iz radničko-službeničkih porodica navodila da uglavnom čitaju samo lektiru. Njihov stav prema čitanju najbolje ilustruje izjava Milane sa Bistrice:

Ne volim da čitam, ne zanimaju me knjige. Najviše bi' volela da smo rođeni prepametni i da ne moramo ništa da radimo, samo da se igramo.

Tokom razgovora sa decom otvorilo se pitanje korišćenja ostalih sadržaja namenjenih dečjoj dokolici koji se u obliku brojnih različitih manifestacija – Zmajeve dečje igre, Zimzarije i Raspustilište (obuhvataju različite programa namenjene deci

tokom zimskog odnosno letnjeg raspusta na različitim gradskim lokacijama), Baby exit, Zlatno zvonce (likovno-poetska i muzička manifestacija za decu) itd. – održavaju u gradu i to pre svega zato što su neka deca fotografisala spomenik Jovana Jovanovića Zmaja i navodila da se na tom mestu održavaju Zmajeve dečje igre. Međutim, većina dece ne posećuje ove sadržaje. Deca iz centralnih gradskih područja i porodica stručnjačko-rukovodilačkog sloja navodila su da su suviše zauzeta različitim aktivnostima, dok su deca iz perifernih područja i porodica radničko-službeničkog sloja navodila da roditelji nemaju vremena da ih vode. Pojedina deca ipak odlaze na neke od ovih manifestacije, ali kao učesnici u njima, odnosno u okviru umetničkih vanškolskih aktivnosti kojima se bave, na primer džez balet, muzička škola. S obzirom na diferencijaciju u odnosu na zastupljenost i vrstu vanškolskih aktivnosti prema društvenom sloju porodice može se reći da i u slučaju ovih sadržaja postoji društvena diferencijacija dece.

U odnosu na korišćenje namenskih sadržaja dokolice, roditeljska organizacija slobodnog vremena dece, izraženija je kod dece iz porodica viših društvenih slojeva – organizacija odlaska u pozorište, mame koje donose knjige iz biblioteke, učešće u vanškolskim aktivnostima koje omogućava deci učešće na različitim manifestacijama. Roditelji iz porodica nižeg društvenog sloja ne organizuju slobodno vreme svoje dece. Oni sami u manjoj meri posećuju različite gradske sadržaje kao što su na primer bioskop i pozorište, pa se to odražava i na decu. Deca iz ovih porodica sadržaje namenjene dokolici koriste u okviru školskih poseta, koje procenjuju kao retke i nedovoljne. Može se reći da se u slučaju dostupnosti ovih sadržaja deci iz nižeg društvenog sloja ispoljavaju negativni efekti familizacije detinjstva. U tom smislu, društvena regulacija korišćenja sadržaja namenjenih dečjoj dokolici, kao na primer školsko organizovanje poseta pozorištu i manifestacijama za decu ili organizovanje školskih programa afirmacije čitalačkih praksi i korišćenja biblioteka, značajnija je za decu iz nižih društvenih slojeva. Njom se obezbeđuje dostupnost ovih gradskih resursa, pa na taj način predstavlja korektivni faktor ograničavajućeg delovanja porodičnog habitusa i samim tim ne samo što obogaćuje dečje urbano iskustvo već dovodi i do prevladavanja društvenih nejednakost ispoljenih na ovaj način.

3.2.2.1.3 Igrališta

Bez obzira što najveći broj dece raspolaže adekvatnim stambenim prostorom i njihove porodice poseduju uređaje (računar i DVD uređaj), koji im pružaju mogućnost upražnjavanja savremenih načina zabave koji se odvijaju u privatnom prostoru, većina dece je u razgovoru navela da više vole da se igraju napolju tj. da se unutra igraju samo kad nemaju mogućnosti da borave napolju – kada je loše vreme ili kad nemaju društvo za igru. Međutim, kvartovska igrališta fotografisalo je samo šestoro dece sa Limana I i II i troje sa Bistrice. Budući da igrališta kao posebne prostorne celine ne postoje na Telepu i Malom Limanu, razumljivo je da ih nema ni na fotografijama dece sa ovih područja. Za malobrojnu decu koja se igraju na igralištima kvalitet i stanje opreme, što je bila osnovna kritika njihovih roditelja upućena ovim prostorima, ne predstavlja prepreku da se igraju. Za decu je od kvaliteta opreme mnogo važniji element igre prisustvo druge dece, odnosno drugara. Upravo je odsustvo drugara odnosno činjenica da na igrališta dolaze mlađa deca osnovni razlog što se deca ne igraju na igralištima.

Dvorac. Kada se ovo igralište sagradilo (pre 5-6 godina) bilo je jako lepo igralište, ali su ga izlomili. Moje prijateljice i ja imamo lepa sećanja na njega i dan-danas se igramo na njemu. (Anja, Liman I i II)

Ovo je park za decu. Nalazi se u blizini mog stana. (Igor, Bistrica)

Slika 20: Fotografije igrališta na Limanu I i II i Bistrici

Specifičnost komercijalnih igraonica, pored toga što je preduslov njihovog korišćenja plaćanje ulaznice, jeste i u tome što ova igrališta za razliku od kvartovskih nisu ograničena na stambeno naselje, već se nalaze na različitim lokacijama u gradu, tako da deca u njihovom korišćenju dvostruko zavise od roditelja. U razgovoru sa roditeljima pokazalo se da roditelji uglavnom ne vode decu u komercijalne igraonice.

To se reflektovalo i na zastupljenost ovog sadržaja među dečjim fotografijama. Na pet dečjih fotografija nalaze se komercijalne igraonice. Sve fotografije napravila su deca iz porodica radničko-službeničkog sloja koja žive na područjima perifernog položaja. Komercijalne igraonice fotografisala su kao mesto na koje vole da odlaze, ali odlaze retko upravo zato što do njih ne mogu da stignu sami, a roditelji nemaju vremena da ih vode.

S druge strane, u stručnjačko-rukovodilačkim porodicama razlog za nekorišćenje komercijalnih igraonica, po navodima dece, nije nespornost roditelja da ih vode. Uostalom, ovi roditelji su se pokazali kao glavni organizatori dečjeg slobodnog vremena. Komercijalna zanovanost ovog sadržaja kao prepreka za njegovo korišćenje takođe se može isključiti u slučaju ove društvene grupe. Finansijske razloge za nekorišćenje komercijalnih igraonica nisu navodili ni roditelji iz nižih društvenih slojeva što je bilo očekivano s obzirom na njihov lošiji materijalni položaj. Osnovni razlog zašto deca iz stručnjačko-rukovodilačkih porodica ne odlaze u komercijalne igraonice je, s jedne strane, roditeljska procena ovog prostora kao neadekvatnog za provođenje slobodnog vremena dece, a s druge strane, dečja nezainteresovanost. Deca su ovaj prostor ocenila kao neinteresantan, bilo zbog opreme koja ne odgovara njihovim potrebama,⁷¹ bilo zbog uspostavljenih pravila korišćenja prostora.

S: Da li idete u igraonice?

Dejan (Mali Liman): Meni je tamo dosadno. Tamo ne smeš ništa da radiš. Ako se zaigraš, ako jako skačeš oni ti kažu: „Ajde malo pazi“ i tako. Ne smeš skoro ništa. Ograničeno ti je sve.

Laura: Ja ne idem u igraonice, a volela bih. Ne daju mi roditelji, kažu da gubim vreme. (Bistrica)

Alek (Bistrica): Ja bih voleo da idem u igraonice, ali većina igraonica se pravi za manju decu, nisu prilagođene nama. To nije za nas. Nemamo mi više gde.

⁷¹ U vreme izvođenja istraživanja postojeće komercijalne igraonice bile su opremljene standardnom opremom (vazdušni dvorci, bazeni sa lopticama, lavirinti...) koja je zaista primerenija mlađoj deci. U međuvremenu odnosno do pisanja ovog rada, u gradu i okolini se otvorilo nekoliko komercijalnih sadržaja koji bi deci tog uzrasta mogli biti interesantniji: adrenalin park upravo na jednom od područja istraživanja – Telepu, Laser Tag igraonica, Akva Park u Bačkom Petrovcu. Pitanje je kakav bi odnos deca imala prema komercijalnim igraonicama da su ovi sadržaji postojali u vreme izvođenja istraživanja.

Sudeći po broju dece koja su fotografisala namenske prostore igre, kako kvartovska igrališta tako i komercijalne igraonice, kao i značaju koji im pripisuju, ni ovi prostori ne mogu se smatrati *dečjim mestima*. Niska zastupljenost kvartovskih igrališta među dečjim fotografijama može se tumačiti u svetlu utvrđene neomilnosti igrališta, naročito konvencionalnih, u brojnim istraživanjima dečjeg odnosa prema ovom prostoru. Međutim, u ovom konkretnom slučaju niska institucionalizacija dečje igre izražena kao nekorišćenje namenskih prostora igre na nivou susedstva, predstavlja rezultat društvenog oblikovanja prostora, odnosno urbanističke prakse kojom se s jedne strane u područja zatvorene blokovske strukture nisu uvodila, niti se uvode igrališta, a s druge strane u područja otvorene blokovske strukture uvodi se isključivo jedan tip igrališta: konvencionalno igralište sa fiksnom opremom koja podrazumeva tobogan, klackalicu i ljuljašku. Konvencionalno igralište je tip igrališta koji ne pruža mogućnost modifikacije prostora kako bi se omogućilo raznovrsno korišćenje. Pri tom je i oprema koja se uvodi na ovaj tip igrališta primerena prvenstveno mlađoj, predškolskoj deci, što su istakla i deca i njihovi roditelji. Logičan dečji odgovor na neusklađenost prostora sa njihovim potrebama je njegovo nekorišćenje. Što se tiče komercijalnih igraonica, one svojim konceptom, odnosno zbog prostorne distribucije i komercijalne zasnovanosti, ne pružaju deci niti mogućnost kontrole igre, niti mogućnost samostalnog korišćenja.

3.2.2.2.1.4 Škola i obdanište

Među fotografijama dece sa svih područja, jedan prostor se upadljivo izdvojio po svojoj zastupljenosti. Naime. škola je najfotografisanije *mesto za decu*. Na skoro polovini fotografija prostora za decu (tabela, prilog 1) nalazi se škola, uključujući školsku zgradu, dvorište, školski sportski teren i učionicu. Objašnjenja data uz fotografije pokazuju da je škola pre svega značajna ne kao mesto sticanja znanja, već kao zajednica sama po sebi, mesto društvene interakcije, druženja i igre (Slika 21). Škola na Malom Limanu se zaključava tako da se ova deca ne mogu igrati u školskom dvorištu posle časova, dok deca sa ostalih područja dolaze u školu da se igraju i nakon boravka u školi.

Školski teren. Srećan sam kad tu igram tenis. Igramo i fudbal u školskom dvorištu. (Igor, Bistrica)

Ja volim da idem u školu zato što mogu da se družim sa drugovima. (Momčilo, Telep)

Moja škola. Volim je zato što u njoj imam puno drugara. (Glorija, Mali Liman)

Ovo je moja škola. Zove se Jovan Popović. Slikala sam je zato što volim da se družim. (Tara, Liman I i II)

Slika 21: Fotografije škole

Pored škole, još jedan institucionalan prostor namenjen deci ali ne prvenstveno za igru i ne deci njihovog uzrasta, deci sa Limana I i II i Bistrice je omiljeno mesto igre – obdanište (Slika 22). Obdaništa na Limanu I i II i Bistrici su tipski objekti smešteni slobodno u prostoru, te je njihovo dvorište prostorno dostupno deci. Na Malom Limanu zgrada obdaništa nalazi se na regulacionoj liniji ulice i njegovo dvorište, inače veoma skromno, deo je unutarblokovskog privatnog prostora i prostorno je nedostupno za sve osim za decu koja su u obdaništu. Korišćenjem dvorišta obdaništa za igru i školskog dvorišta van školskih časova deca sa Limana I i II i Bistrice preoblikuju *mesta za decu* u *dečja mesta*.

Vrtić. Ovde se igram svaki dan. (Veljko, Bistrica)

Dvorište vrtića pored moje zgrade, tu se često igram. (Isidora, Liman I i II)

Slika 22: Fotografije obdaništa

Prostorno situiranje obdaništa i praksa zaključavanja škole na Malom Limanu sprečava decu sa ovog područja da ove prostore koriste za igru i pretvore ih u svoje prostore. Praksom zaključavanja školskog dvorišta u području u kome inače ne postoje planski prostori za dečju igru dodatno su sužene prostorne mogućnosti dece za igru i druženje, dok ova praksa potpuno sprečava da školska deca koriste dvorište za igru van školskih časova, ona ima samo delimičnog efekta u slučaju onih zbog kojih je uvedena, što su primetila i deca.

Lazar (Mali Liman): Preskoče ogradu, uđu u školu. Izbili su ogradu na nekim mestima pa mogu lako da uđu. Puše, drogiraju se. Ja se tu blizu igram sa drugovima i drugaricama i kad se vraćam, vidim ih.

Iako je na Telepu obdanište prostorno situirano na isti način kao i na Limanu I i II i na Bistrici, deca sa Telepa ne koriste dvorište obdaništa za igru jer se ono zaključava.

Zastupljenost fotografija škole i obdaništa među dečjim fotografijama i značenje koje im deca pripisuju ukazuju da su, kao i u slučaju vanškolskih aktivnosti, ograničenja urbane sredine promenila važnost ovih prostora za decu. Korišćenjem ovih prostora za igru i pripisujući im značaj prvenstveno kao mestima igre i druženja, deca su ih preoblikovala u svoja, *dečja mesta*.

3.2.2.2.2 Dečja mesta

Nedostatak ili neadekvatnost namenskih prostora igre na području stanovanja, smešta dečju igru na nenamenske prostore. To se vidi i po zastupljenosti ovih prostora na dečjim fotografijama, nenamenski prostori su nekoliko puta zastupljeniji od namenskih prostora igre (Tabela 21).

Tabela 21: Broj fotografija namenskih i nenamenskih prostora i mesta igre po područjima

Područje	Broj fotografija prostora i mesta igre	
	Namenski prostori igre (kvartovska igrališta, naseljski sportski tereni i komercijalna igrališta)	Nenamenski prostori igre
Mali Liman	-	27
Liman I i II	15	50
Telep	3	12
Bistrica	9	15
Ukupno	27	104

Izuzev škole i obdaništa čiju su namenu preoblikovali, dominantni prostori dečje igre razlikuju se u odnosu na prostorni koncept – strukturu urbanog bloka i sadržajne karakteristike sredine stanovanja.

Na područjima otvorene blokovske strukture, dečji prostori igre su neposredno dostupni otvoreni prostori ispred zgrade, iza zgrade, između zgrada – *livadice*, *poljane*, *dvorišta*, *brda*. Sa stanovišta odraslih, to su neugledni neuređeni monotoni prostori koji nemaju naročitu namenu i koji području ukidaju ambijentalni kvalitet (Slika 23). Dvorište je betonski prostor ispred zgrade, livadice i poljane su zapuštene zelene površine između zgrada, brda su atomska skloništa. Za decu su to mesta spontanog susreta sa drugovima, na kojima uvek mogu naći nekog da se igraju, *tajna mesta*. Često isti prostor za različitu decu ima različito značenje. Tako je Anjino *tajno mesto* i Milanovo brdo za sankanje, jedno isto atomsko sklonište. *Livadica* na kojoj Nina igra lopte je prostor na kome Petar sa drugovima igra rata.

Brda (atomska skloništa) su centri dečje igre i okupljanja na područjima otvorene blokovske strukture. Atomska skloništa su u ravničarskom gradu jedina mesta koja pružaju uzbudljivost brežuljkastog terena. Leti se deca na njima igraju vije i sa njih se spuštaju biciklima, a zimi ih koriste za sankanje.

S: *Gde se najčešće igraš?*

Bojana (Bistrica): *Ispred moje zgrade i na brdu ispred škole. Tu se okupimo nas petnaestak i tu se tako igramo.*

S: *Čega se igrate?*

Bojana: *Žmurke, nekad šetamo i pričamo, nekad igramo tenis.*

Moje dvorište. Ovde dolazim kada mi je dosadno, jer tu skoro uvek ima dece. (Srđan)

Livadica gde se igram sa svojom drugaricom iz komšiluka. (Isidora)

Tajno skrovište. Kada bi se ja i moje drugarice odvojile jedna od druge, ovde bi se našle. Na tajnom skrovištu se igramo da smo devojke mačke. (Anja)

Slika 23: Fotografije dečjih mesta na Limanu I i II

Pored slobodnih blokovskih prostora deca sa područja otvorene blokovske strukture, igraju se na parkinzima, a bicikl i rolere voze na uličnim trotoarima. Igra izvan igrališta dovodi decu u sukob sa odraslima ili sa drugim korisnicima:

Jovan (Liman I i II): *Jedno vreme smo ostajali posle škole na poljani da se grudvamo. Onda izađe neka baba: 'dosta mi je, polomićete prozore', a mi na babu grudve du, du.*

Sara (Bistrica): *Starija deca ,7. razred, nas teraju iz vrtića. Ili nas ne teraju, ja sama odem jer ne volim da budem pored njih. Odu iza, pa se degenerišu.*

Stojan (Bistrica): *Nas sa fudbala teraju babe i dede, gađaju nas krompirima. To je u dvorištu. Ima teren. Jedan deda nas je gađao flašama, a mi smo njega smokvama.*

Alek (Bistrica): *Sad imamo problem. Veliki (8.,6.,5. razred) naprave teren, mi dođemo da igramo i onda oni nas oteraju. Nekad napravimo mrežu, zabodemo mrežu, pravimo turnire. Moramo rano da dođemo, dok nas ne oteraju.*

Ovo je brdo. I ja sa svojim drugovima se tu spuštam sa bajsevima. (Boris)

Ovo je mali deo ispred zgrade gde ja živim i nekad se igram. (Bojana)

Ovo je livada pored moje zgrade. To mesto volim zato što tu igramo razne igre. (Igor)

Ovde igramo fudbal. (Stojan)

Slika 24: Fotografije dečjih mesta na Bistrici

Generalno se dečja mesta igre nalaze u blizini njihovih kuća. Ipak deca sa Limana I i II u odnosu na decu sa Bistrice imaju mogućnost da prošire granice svog prostora igre i na prostore koji se graniče sa Limanom I i II kao što su Limanski park,

Kej, Štrand, a koji su im interesantni i na koje sami odlaze. Na Bistrici ne postoje obodni prostori koji bi bili interesantni i pogodni za dečje korišćenje.

Tara: Na ovoj slici je Limanski park. Veći deo dana provedem u parku. Kad je lepo vreme onda sam u parku. Igramo se, trčimo i tako.

S: Da li ideš sama u park?

Tara: Sama idem. Živim preko puta. Tu najviše vremena provodim. Tu mi je pogled s prozora i navikla sam tu da stalno da gledam. i kad radim domaći i stalno.

Slika 25: Limanski park kao dečje mesto

Prostori dečje igre na Malom Limanu i na Telepu su nešto drugačiji. Deca sa Malog Limana, jednim delom kao i deca sa područja otvorene blokovske strukture igraju se u dvorištima, ispred zgrade, na parkingu (Slika 26).

Prostor ispred moje zgrade. Ovo je mesto na kome se ja veoma često klikeram sa drugovima. Obožavam da se klikeram, pogotovo ispred moje zgrade. (Ilija)

Prostor iza moje zgrade. Guste krošnje drveća prave velik i izuzetno lep hlad koji me mami da izađem napolje da igram fudbal sa drugarima. (Ranko)

Slika 26: Fotografije dečjih mesta na Malom Limanu

Međutim, dok su dečja mesta na područjima otvorene blokovske strukture ograničena na one prostore koji se nalaze izvan interesovanja odraslih i/ili starije dece,

deca sa Malog Limana, zahvaljujući sadržajnoj raznovrsnosti ovog dela grada, uspela su da pretvore jedan deo prostora odraslih u svoje prostore igre. Tako se igraju na gradskom trgu, u skupštinskom parku, platou SPENS-a (Slika 27), što ih stavlja u ravnopravan odnos sa drugim korisnicima.

Lazar: *Izvršno veće se nalazi blizu mog stana. Ima veliko dvorište i tu sa drugarima igram fudbal ili tenis. Kad je zima može da se sanki i nakupi se mnogo snega, može da se grudva.*
S: *Koliko često odlaziš tamo?*
Lazar: *Pa, svaki drugi dan.*

Ovo je slika platoa Spensa. Na platou ispred Spensa moj drug i ja igramo fudbal. Probamo svaki dan da se tamo umorimo. (Filip)

Slika 27: Fotografije javnih gradskih prostora kao dečjih mesta na Malom Limanu

Pored ovih prostora, još jedan prostor odraslih je omiljeni prostor igre dece sa Malog Limana (Slika 28).

Slika 28: “Policajac” – omiljeno mesto za fudbal i košarku dece sa Malog Limana

Lazar: *Najviše se igramo kod policije.*
S: *Šta ima kod policije?*
Lazar: *Ima dva koša, fudbalsko i teniski teren.*
Mila: *Ja sam jednom sa drugaricama išla tamo.*
S: *I šta tamo devojčice rade?*
Mila: *Igramo se tamo, poneseo neku loptu.*

Đorđe: *Najbolje nam je kad se igramo kod policije. Onda kad dođu neki koji nisu dobri, tu je uvek taj policajac, on je jako dobar prema nama, dosta nas poznaje i uvek bi nam pomogao.*

Aleksa: *Tu više ne idemo zato što policajci imaju treninge. Tu smo inače svaki dan išli posle škole.*

I pored iste strukture urbanog bloka, različit tip stanovanja odnosno stanovanje u jednoporodičnim kućama i sadržajna monotonija područja čine da prostori dečje igre na Telepu izgledaju sasvim drugačije (Slika 29). Deca sa Telepa su napravila najmanje fotografija mesta na kojima se igraju, a dominantni prostori njihove igre su ulica i kućna dvorišta kao i unutrašnji prostor kuće. Jedino specifično dečje mesto igre na Telepu je Dunavac, a specifično je i po tome što im roditelji zabranjuju da odlaze tamo iz straha da ne upadnu u rukavac reke i udave se. Neki od njih rizikuju i odlaze krišom. To su činili i kada su fotografisali ovo mesto.

Ona deca koja nisu fotografisala prostore igre u razgovoru su navodila da više vole i da se više igraju na ulici.

S: *Gde se više igrate u dvorištu ili na ulici.*

Sanja: *Na ulici. Imamo više prostora.*

Ratko: *Možemo da napravimo teren za fudbal.*

S: *Čega se još igrate na ulici?*

Tanja: *Vije, žmurke, i tako.*

Nemanja: *Vozamo se biciklom po raznim ulicama.*

Vanja: *Imam puno drugova i drugarica u ulici. Igramo se vije, lastiša, odbojke. Nekad se šetam sa drugaricama.*

Pored ulice postoje još neke kompenzacije za sportske terene koji ne postoje na ovom području:

Živan: *Bio je tamo jedan koš što smo igrali košarku. Al kad su nam skinuli, više ne igramo.*

S: *Da li je to bio pravi teren?*

Živan: *Ne, jedan komšija je napravio u dvorištu. On nas je pušt'o. Posle je skin'o koš. Više ne igramo košarku, a barem sam dobro igr'o.*

Ovo je Dunavac. Volim da se igram na Dunavcu. (Zoran)

Ovde imam prijatelja s kim se družim. Tajno tu stalno dolazim da se igram u slobodno vreme ali više ne idem, počela je škola. (Momčilo)

Ovo je moje dvorište. Ja najviše volim da se igram u mom dvorištu.

S: Sa kim se igraš u dvorištu?

Nemanja: U dvorištu se uglavnom igram sam.

S: Kojih igara?

Nemanja: Pa, igram tenis, udaram u zid. Valjam se sa kucama.

Moja soba. Najviše ovde volim da se igram sa mojim najboljim drugaricama. Nekad se igramo sa barbikama, nekad sa lutkama, sa malim igračkicama, na kompjuteru, malo se igramo napolju malo unutra.

S: Gde više voliš da se igraš?

Kristina: Unutra.

S: Zašto?

Kristina: Napolju su neke bezobrazne devojčice.

S: Šta one rade?

Kristina: Psuju se.

Slika 29: Fotografije dečjih mesta na Telepu

Sadržajna monotonija područja ne znači i monotonu igru odnosno ne sprečava pojedinu decu da nađu svoja, mesta za uzbudljivu igru.

Živan: Ponekad odem kod mog druga O. Ponekad kod mog druga D. Igramo fudbal ili budemo unutra, igramo kompjuter. Onda izađemo napolje, odemo u radnju, kupimo sladoled i idemo odmah na gradilište da se vozamo liftovima.

S: Kako se vozate na gradilištu liftovima?

Živan: Neee. Ima jedna gotova zgrada sa četiri sprata. Tu se mi vozamo.

S: Kako uđete? Zar nema interfon?

Živan: Ima, ali mi uđemo, ima jedan ulaz sa druge strane. Tu je parking. I onda kad dođemo na četvrti sprat, onda se sakrijemo iza stepeništa. Onda se vrati lift. Ako je prazan, onda uđemo i vratimo se na prvi sprat. Onda pobegnemo.

S: Zašto bežite?

Živan: Da nas neko ne uhvati da se vozamo liftom. Ako nas neko uhvati, onda kažemo da idemo kod druga Laze, Luke. Tako nešto smislimo.

Mogućnosti formiranja i karakteristike dečjih mesta određene su prostornim konceptom-strukturom urbanog bloka i sadržajnim karakteristikama sredine. U područjima otvorene blokovske strukture deca se igraju na slobodnim neuređenim blokovskim prostorima, koji im omogućavaju spontano okupljanje i igru u većim grupama. Zatvorena blokovska struktura, stvara drugačije prostorne pretpostavke za formiranje dečjeg mesta. Jasno razdvajanje privatnog i javnog prostora, postavljanjem kuća na regulacionu liniju ulice, odnosno nepostojanje slobodnih otvorenih površina određuje da se mesta dečje igre nalaze u kućnim/blokovskim dvorištima ili na ulici. Takođe, u slučaju zatvorenih blokovskih struktura, tip stanovanja pokazao se kao značajan činilac oblikovanja dečje igre. Na području Malog Limana na kome unutrašnja dvorišta formiraju višeporodične zgrade obezbeđeno je prisustvo većeg broja ljudi pa samim tim i dece. I pored njihove neuređenosti i neprilagođenosti deci, ova dvorišta pružaju mogućnost igre većeg broja dece. Na Telepu zatvorene blokove formiraju jednoporodične kuće, tako da su dvorišta privatni prostori. Smeštanjem igre u kućna dvorišta smanjuje se broj socijalnih kontakata dece, jer se u privatnom prostoru za razliku od otvorenih blokovskih prostora i dvorišnih prostora koji formiraju višeporodične zgrade, igra odvija sa manjim brojem dece.

Primer Malog Limana ilustruje značaj sadržajnih karakteristika područja, odnosno prisustvo raznovrsnih otvorenih javnih prostora koji omogućavaju proširenje prostora igre. Deca sa ovog područja su igranjem na različitim javnim prostorima (trgovi, kej, plato SPENS-a, skupštinski park), prevazišla nepostojanje igrališta na ovom području, proširila svoj prostor igre, odnosno formirala svoje prostore, što ih stavlja u ravnopravan odnos sa drugim korisnicima grada. S druge strane, sadejstvo nepostojanja

igrališta, sadržajne svedenosti Telepa i tipa stanovanja, dovodi do izraženije privatizacije dečje igre nego na ostalim područjima.

Na osnovu prikazane analize može se zaključiti da institucionalizacija slobodnog vremena dece nije izražena, odnosno da *mesta za decu* nisu i *dečja mesta*, ni u pogledu korišćenja ni u pogledu značenja i značaja koja im deca pripisuju.. Prepreke da ovi prostori postanu *dečja mesta* ispoljile su se kao strukturalna ograničenja društvenih praksi oblikovanja prostora ili porodičnog konteksta. Osnovni element za formiranje dečjeg mesta je mogućnost ostvarenja vršnjačkih interakcija. Značaj vršnjačkih interakcija vidi se i po tome što je i pored datog uputstva deci da fotografišu mesta, jedan broj dece fotografisao drugare. Fotografije drugara su i nazastupljenije fotografije u kategoriji ljudi (tabela, prilog 1). Pojedina *mesta za decu*, školu, obdanište, mesta vanškolskih aktivnosti, deca preoblikuju u svoja mesta ukoliko ona pružaju mogućnost druženja i igre. Važnost ovih namenskih prostora za decu pojačavaju strukturalna ograničenja urbane sredine ispoljena kao nepostojanje dovoljnog broja adekvatnih prostora na kojima bi deca mogla ostvariti socijalne kontakte sa vršnjacima. Kao i u brojnim drugim istraživanjima, i u ovom istraživanju se pokazalo da su bez obzira na prostorni koncept područja stanovanja u smislu postojanja igrališta, omiljena mesta dečje igre nenamenski prostori. U ovom slučaju, neomiljenost igrališta izraženija je usled kontekstualne specifičnosti – oblikovanja igrališta u Srbiji, tj. njihove tipološke i programske svedenosti. Karakteristike nenamenskih prostora kao *dečjih mesta* igre, od kojih umnogome zavise i karakteristike igre, određene su prostornim konceptom, strukturom urbanog bloka i sadržajnim karakteristikama sredine.

3.2.2.3 Dečja percepcija izvora rizika na području stanovanja

U prethodnom delu utvrđeno je da su dominantna *dečja mesta*, mesta koje ona koriste nezavisno od odraslih, nenamenski naseljski prostori. S obzirom da je preduslov za formiranje dečjeg mesta samostalno korišćenje prostora, mogućnost njegovog formiranja povezana je sa prostornom autonomijom dece. Lokacija dečjih mesta uglavnom je neposredna okolina njihovih kuća/stanova sa određenim razlikama između područja stanovanja, odnosno deca iz područja zatvorene blokovske strukture fotografisala su udaljenija mesta kao svoja mesta. Analizom porodičnog konteksta dece

utvrđeno je da je dečja prostorna autonomija povezana sa roditeljskom percepcijom rizičnosti područja, da roditelji izvore rizika smeštaju u javnu sferu, ali i da postoje značajne razlike kako u percepciji izvora rizika, identifikaciji konkretnih nebezbednih mesta na području, nivou ispoljene anksioznosti tako i u praksama kojima se reguliše prostorna autonomija dece u odnosu na područje stanovanja. U ovom delu rada predmet analize je dečja percepcija rizika sa ciljem da se utvrdi odnos dečje i roditeljske percepcije kao i njene specifičnosti u odnosu na područje stanovanja.

Samo dvoje dece je fotografisalo mesta kojih se plaše, na kojima se osećaju nesigurno i nebezbedno, tako da su podaci o percepciji rizika na području dobijeni na osnovu razgovora sa decom. Izvori rizika slični su onima utvrđenim u drugim istraživanjima ove teme (J. Harden, Backett-Milburn, Scott, & Jackson, 2000; Tomanović & Petrović, 2006). Kod dece strah izazivaju mračna i pusta mesta, ali i prisustvo određenih ljudi na njima:

Aleksa (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja se ne bojim gotovo ničega, ali ne volim te neke prolaze između zgrada, tu ne volim da prolazim, pogotovo ne uveče. Ovako kad idem ulicom da ima sveta ničeg se ne bojim.*

Ana (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Mene plaši, ima nekih tamnih mesta tamo gde se mi šetamo. Tamo ima tih ljudi drogeraša i alkoholičara. Tamo kad prolazim, ja se sva naježim dođe mi da krenem nazad,*

Reflektujući savremeni javni diskurs opasnosti od nepoznatih (stranger danger) i deca koja su učestvovala u ovom istraživanju su navodila sumnjive nepoznate kao izvor straha. Iz dečje perspektive sumnjivi su oni nepoznati koji se ponašaju na neuobičajen način, dokoličare, piju alkohol, čudno hodaju, čudno gledaju i slično, odnosno čije su prakse čudne ili ko nije uključen u mrežu komšija i prijatelja (Wells, 2005).

Branko (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Jedno vreme kad sam išao na časove engleskog, bio je neki čovek koji je bio naslonjen na banderu i pio pivo i mi se plašili i onda je naša nastavnica rekla da obavezno gde god da živimo da nas dovode mame i tate. On tako dosađuje prodavačicama. Na kraju je neko zvao policiju, pa su ga oterali.*

Ispostavilo se da on nije bio opasan.

Takođe, u dečjoj percepciji ljudi kao opasnih reprodukuju se i ukorenjeni stereotipi o određenim grupama.

Milica (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Pa ja ne volim, ima jedno mesto, neki Cigan, da se tako izrazim, ima puno torba, tu je bio tri dana, spavao je baš tu gde se mi igramo, pa nismo izlazili.*

Tara (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja ne volim da prođem pored Cigana.*

Anja (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Cigani kidnapuju decu.*

Jedini ljudi koji izazivaju strah kod dece, a da je taj strah utemeljen u njihovom iskustvu, ljudi su iz naselja.

Srđan (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ima tu gde moj drug živi jedna kuća skroz izrušena, tu živi neka baba pa kad se mi približimo, ona nas tera. Nje se bojim.*

Saška: *Ja se plašim jednog dede. On nam ne da da se igramo.* (Bistrica, radničko-službenička porodica.)

Milica (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *A ja recimo, u mom ulazu ima jedna devojka koja tu živi i ona baš i nije ovako i pije i uvek zove svoje drugare u ulaz tamo na stepenice, a pošto ja živim baš na prvom spratu i uvek idem stepenicama, noću kad se vraćam kući iz škole, moram prvo da pozvonim roditeljima na interfon da siđu dole po mene pošto oni i puše. Mojoj jednoj drugarici iz ulaza, njoj su nudili cigaretu i onda se ja sada bojim.*

Za razliku od roditelja koji su u manjoj ili većoj meri u zavisnosti od područja, kao jedan od glavnih izvora rizika po dečju bezbednost i razlog za ograničavanje dečjeg samostalnog kretanja navodili saobraćaj, u dečjoj percepciji rizika saobraćaj ne zauzima značajno mesto. Samo je Zoran sa Telepa fotografisao jednu gradsku raskrnicu kao mesto koje ne voli (Slika 30). Ostala deca nisu navodila saobraćaj kao faktor koji im ugrožava bezbednost i ograničava kretanje.

Raskrsnica Cara Lazara i Ive Andrića (ne volim). Tu prolazi puno kola, čak su i moju drugaricu tu udarila jedna kola. (Zoran, Telep, radničko-službenička porodica.)

Slika 30: Fotografija rizičnog mesta

Kao i roditeljska, i dečja percepcija rizika je povezana sa prostornim konceptom sredine stanovanja. U odnosu na prostorni koncept sredine stanovanja deca su identifikovala različite izvore rizika i različit broj i vrstu konkretnih nebezbednih mesta. Međutim, dečja percepcija rizika delimično se razlikuje od roditeljske.

Deca sa Telepa, područja zatvorene blokovske strukture, nisu nijedno konkretno mesto na Telepu označila kao rizično. Čak i raskrsnica koju je Jovan fotografisao ne nalazi se na Telepu nego predstavlja granicu Telepa i Limana. Takođe, ova deca, za razliku od njihovih roditelja koji su isticali problem narkomanije i upotrebe droga u školskom dvorištu, nisu pominjala školu, odnosno školsko dvorište kao izvor rizika, niti su pominjala da su imala iskustvo susreta sa narkomanima ili priborom koji oni koriste, kao što su navodili roditelji⁷². Generalno ih plaše pusta mesta, naročito noću, pa ne vole noću da idu sami po kraju. Tanji, kolokvijalni naziv područja u blizini Telepa izaziva emociju straha.

Tanja (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ima jedna Dolina lopova*

⁷³*kod nasipa, e to me malo plaši, al' nejdemo tamo, jednom smo bili.*

S: *A zašto te to plaši?*

Tanja: *Pa ima jako strašan naziv.*

Međutim, iako deca sa Telepa nisu navodila nebezbedna mesta na području niti iskustva koja bi ugrozila njihovu bezbednost, ova deca kao nebezbedna i rizična procenjuju mesta izvan Telepa, mesta koja slabo poznaju i na koja retko odlaze,

⁷² Roditeljske izjave nije bilo moguće proveriti kod dece jer je prvo rađen intervju sa decom.

⁷³ Dolina lopova je elitno bespravno podignuto naselje uz obalu Dunava. Područje je prozvano ovim imenom jer su njegovi stanovnici do kapitala uglavnom došli na nelegalan način.

uglavnom mesta u centru grada koja su svakodnevni prostori dece sa Malog Limana.

S: Da li ima neko mesto na Telepu na kome se ne osećate bezbedno?

Miona (radničko-službenička porodica): *Ja se na Telepu osećam sigurno, al' u gradu baš ne.*

S: Zašto ne u gradu?

Miona: *Pa, ne poznajem grad baš dobro. Bojim se da ću se izgubiti.*

Mirko (radničko-službenička porodica): *I ja sam se plašio kad smo išli sa učiteljicom, N. me je nagovarao da gledamo patike, a ja sam se bojao da ću se izgubiti ako se odvojim, da neću znati da se vratim.*

Deca sa ostalih područja, izuzev Bojane sa Bistrice koja je fotografisala mesto van svog područja stanovanja kao mesto koje je plaši, i to je posebno naglasila u razgovoru (Slika 31), kao rizična su navodila mesta u susedstvu. Međutim, u pogledu vrste opasnosti koja pretila sa rizičnog mesta, broja identifikovanih rizičnih mesta i povezanosti percepcije rizičnog mesta sa ličnim iskustvom, deca se razlikuju u odnosu na područje stanovanja

Ovo je jedna stara kuća koja je vrlo ružna i jeziva i u njoj se okupljaju vrlo loši ljudi. (Bojana, Bistrica, radničko-službenička porodica.)

S: Gde se nalazi ta kuća?

Bojana: *Na Grbavici, tamo mi živi drugarica, često idem kod nje. Svaki put se bojim kad treba tuda da prođem.*

S: Da li ideš sama kod drugarice?

Bojana: *Ne. Vodi me mama.*

S: Bojiš se iako si sa mamom.

Bojana: *Da. Jedva čekam da prođem.*

Slika 31: Fotografija rizičnog mesta van područja stanovanja

Deca sa Malog Limana se plaše Dunavskog parka noću jer su čuli od drugara da se tamo noću skupljaju bande. Pored Dunavskog parka u noćnim satima, jedino mesto koje ih plaši je *Majmunac*, pri čemu se i percepcija ovog mesta kao rizičnog ne zasniva toliko na njihovom iskustvu koliko na pričama druge dece:

Branka (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Taj Majmunac, pored škole, iza te zgrade, tamo naša drugarica živi i ona kaže da je našla neke špriceve pa se onda ja bojim.*

S: *Zašto se zove Majmunac?*

Branka: *Tamo puše. To mi reko' brat.*

Aleksa (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja sam čuo da tu ima neki koji noću uvlače decu u neke kuće i onda ne znam šta im rade.*

Nebojša (radničko-službenička porodica): *Tamo se i ja isto bojim.*

Lazar (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja sam ih jednom video kad sam se kasnije vraćao, igrao sam se sa drugovima, oni puše, drogiraju se.*

Kao i njihovi roditelji, i deca sa Malog Limana više su navodila drugu decu, vršnjake ili stariju decu, nego konkretna mesta kao izvore rizika i straha, ako se zanemari da je uglavnom škola prostorni kontekst u kome su dešavaju rizični kontakti sa decom. S obzirom na utemeljenost straha od druge dece u dečjem ličnom iskustvu, može se reći da strah njihovih roditelja od vršnjačkog nasilja predstavlja refleksiju iskustva njihove dece. Kao i u mnogim drugim istraživanjima pokazalo se da deca aktivno učestvuju u formiranju porodične konstrukcije izvora rizika.

Branko (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Pa, ima jedan dečak koji se tako stalno pojavljuje.*

Lazar (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Je l' (radničko-službenička porodica). V.?*

Branko: *Da*

S: *Da li je on stariji od vas?*

Lazar: *On je šesti razred, bio u našoj školi pa su ga prebacili u drugu školu. Al' sad ga ne vidamo već tri, četiri meseca.*

Branko: *Ja sam ga video baš skoro. Njega se plašim, izgleda mi kao siledžija. Ja se zagledo' jednom u njega slučajno, imali smo fizičko, a on*

me pita 'Šta je? Je l' igra mečka?'. To mi se nije svidelo.

Lazar: *On je donosio noževe u školu, tukao je decu.*

S: *Da li je vas tukao?*

Lazar: *Nije. Neke druge je.*

Đorđe (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ima jedan dečak iz četvrtog razreda on sve tuče. Ne znam što ga ne prebace negde.*

Snežana (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Nas šestaci kad idemo posle škole gađaju bobicama.*

S: *Šta vi radite, kad vas gađaju?*

Snežana: *Ništa. Bežimo.*

Deca iz područja otvorene blokovske strukture, Limana I i II i Bistrice, navodila su više konkretnih nebezbednih mesta na području. Na oba područja deca su identifikovala slična mesta kao rizična, što ide u prilog zapažanju povezanosti prostornog koncepta područja i percepcije rizičnih mesta. Takođe, dečja identifikacija rizičnih mesta reflektuje dominantni roditeljski strah na ovim područjima da bi deca mogla doći u kontakt sa korišćenjem droga koji nije kao u slučaju roditelja sa Telepa lokalizovan na prostorni kontekst škole već se proteže na čitavo naselje. Tako da decu plaše mesta na kojima postoji svedočanstvo o praksama zloupotrebe droga. U identifikaciji ovakvih mesta deca su se pokazala kao bolji poznavaooci lokalne sredine, jer su identifikovala više ovakvih mesta nego njihovi roditelji.

Ognjen (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Jedan moj drug živi u kulama. Ja bio kod njega jednom i kad sam se vraćao pao već mrak, tek pokoja sijalica, a tamo kod **vrtića Kalimero** ima puno nekih ljudi koji se okupljaju.*

Milan (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Ja ne volim da idem tamo, tamo su neki ljudi koji se drogiraju .(Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica.)*

Sara: *Tamo gde su drogeraši. S: Zar ima takvih mesta?*

Sara: *Ima, tu u **vrtiću** se najviše skupljaju, noću.*

Pavle (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja jednom kad sam iš'o od kuće do škole, bio je jedan **ulaz** i videlo se dvorište i sve*

prostorije u kojima se drogeraši drogiraju. Jednom sam video par špriceva i odma' begaj.

Milica (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja na primer kod **Male škole** tamo ima puno narkomana, pa ne volim.*

Nina (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): ***Ima neka mesta onako kao šupe, pogotovo kad je mrak, tu ima blata.** Jednom kad sam bila mala, pronašla sam drogu i onda sam nosila dedi ja sam videla to je inekcija i onda je deda rek'o: pusti to, to je odvratno! Ne diraj to!' pa sam se uplašila.*

Boris (Bistrica, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Kod mene ima jedan krug sa peskom i jednom kad sam bio mali tamo sam našao špric. Ne volim tamo da idem.*

Iako su pojedini roditelji sa Bistrice i školu označili kao rizično mesto, deca, izuzev jednog dečaka, nisu navodila da se u školi osećaju nesigurno.

S: *Da li ima neko mesto na Bistrici da se ne osećaš sigurno?*

Stojan (radničko-službenička porodica): *Škola.*

S: *Zašto?*

Stojan: *Stariji me stalno napadaju.*

S: *I šta onda radiš?*

Stojan: *Ništa. Bežim.*

S: *Da li kažeš učiteljici?*

Stojan: *Ne. Zovem brata pa ih on prebije.*

Prikazani rezultati pokazuju da je dečja percepcija rizika rezultat roditeljskih upozorenja putem kojih se prenosi i javni društveni diskurs o rizicima, ali i da na dečju percepciju rizika utiče i iskustvo drugara, kao i lično iskustvo. Takođe, dečja percepcija rizika se u većoj meri nego roditeljska zasniva na identifikaciji konkretnih mesta kao rizičnih. Generalno deca kao rizična doživljavaju pusta mesta. Međutim, jedino je pusto, mračno mesto, izvor nebezbednosti sam po sebi na Telepu, dok u slučaju ostalih područja da bi mesto bilo procenjeno kao rizično neophodno je da na njemu postoje i određene grupe ljudi određenog ponašanja. Tako se može reći da se deca više plaše određenih kategorija ljudi, nego mesta samih po sebi. Utvrđeno je i da deca koriste

slične strategije u suočavanju sa rizicima kao i u pomenutom beogradskom istraživanju (Tomanović & Petrović, 2006). Glavne dečje strategije kontrole i upravljanja rizicima su: izbegavanje, bežanje i traženje pomoći od roditelja, starijih drugova ili starijih rođaka, kretanje u grupi. Institucionalna pomoć se ne traži.

3.2.2.3.1 Prostorna autonomija iz perspektive dece

Kao što je prikazano u delu koji se odnosi na roditeljske stavove i prakse po pitanju prostorne autonomije dece, ona je relativno niska i uglavnom ograničena na područje stanovanja. Malobrojna deca odlaze sama u druge delove grada, koriste javni gradski prevoz a još manje taksi. U slučaju sva četiri područja samostalno kretanje obuhvata odlazak u školu, na vanškolske aktivnosti ako se nalaze na području stanovanja. U odnosu na druge prakse, povratak iz škole i sa vanškolskih aktivnosti, boravak napolju bez nadzora, ostajanje napolju po mraku, kretanje izvan granica područja stanovanja, zabeležene su značajne razlike između područja.

U ovom delu rada namera je da se prostorna autonomija sagleda iz ugla same dece, odnosno da se sagledaju njihovi stavovi prema samostalnom kretanju, stavovi prema postavljenim ograničenjima – pridržavanje utvrđenih pravila i postavljenih granica kretanja, odnosno želja i spremnost da se ona prekrše, kao i stavovi dece prema korišćenju javnog i taksi prevoza.

Dečiji odgovori o prostornom udaljavanju od kuće odgovaraju stepenu prostorne autonomije utvrđenom u razgovorima sa roditeljima. Područje većine dece je ograničeno na stambeno naselje, a radijus njihovog samostalnog kretanja je prosečno 500m od kuće, odnosno stana, sa određenim odstupanjima u odnosu na područje. Većina dece poštuje postavljene prostorne granice samostalnog kretanja i uslove pod kojima mogu sami da provode vreme napolju. Sva deca su navodila da moraju da se jave roditeljima ako idu napolje, da kažu kuda i sa kim idu. Praksa da odu napolje bez pitanja nije uobičajena. Takođe, dečje prakse samostalnog kretanja po području podrazumevaju konkretna odredišta. Nije uobičajeno ni besciljno *muvanje* po susedstvu.

Nađa (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Moram da kažem gde ću biti, onda me puste. Budem u obdaništu ili na parkingu (jedno 300 metara od njene kuće, S.R.).*

Tanja (Telep, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Tako do crkve (jedno 500 metara od njene kuće, S.R.). Pošto su mi tamo drugarice, pa tamo idem sama.*

Sara (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Mogu da budem na brdu i oko pumpe, ali da se javim (jedno 200 metara od njene kuće, S.R.).*

Zoran (Telep, radničko-službenička porodica): *Pa smem svuda po Telepu da idem, jedino ne smem na Dunavac.*

Branko (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ponekad idem u centar sa drugarima (oko 800 m od njegove kuće), ali mislim da me do Limana već ne bi pustili.*

Aleksa (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Mene svuda puštaju. Smem do Keja i do Štranda (oko 3 km). Uvek se javim i nosim mobilni. Ne bi me pustili baš daleko, na primer na Telep ili Detelinaru. Na Liman me puštaju zato što tamo imam babu.*

Zapažanje iz intervjua sa roditeljima da ne prave razlike u ograničavanju samostalnog kretanja dece s obzirom na pol deteta potvrđeno je i u razgovoru sa decom. Devojčice se podjednako udaljavaju od svojih kuća kao i dečaci. Tako, na primer, Tara sa Limana I i II samostalno se kreće po celom području, a koristi i javni prevoz.

Tara (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja idem sama na džez balet u malu školu i na Liman i da se igram sa drugaricama.*

I pojedine devojčice sa ostalih područja uživaju priličnu prostornu autonomiju.

Branka (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *I mene daleko puštaju ali moram da imam mobilni.*

S: *Koliko daleko?*

Branka: *Pa, do centra ili do Štranda (1,5 km, SR). Al' uveče kada idem, ne smem da idem kroz Dunavski park, ne daju mi roditelji,*

Miona (Telep, radničko-službenička porodica): *Idem svugde. Nekad dođem do Adica, nekad dođem do Limana IV (Liman IV se graniči sa Telepom kao i Adice, SR), nekad dođem na Dunavac.*

S: *Kako ideš? Peške?*

Miona: *Ne. Biciklom.*

S: Roditelji te puštaju da ideš tako daleko sama?

Miona: Da. Al' ja nikad nejdem sama, uvek nas ima nekoliko. Ne bih smela sama da idem.

Laura (Bistrica, stručnjačko-rukovodilačka porodica): Pušta me mama, ali malo se nekad bojim. Idem sa drugaricama da se vozim rolerima, idemo do škole da igramo tenis. Zimus smo par puta ja i drugarica išle same na klizalište. Moja mama nas je prvi put odvela da vidimo gde je.

Pored vršnjaka odnosno kretanja u grupi, prostornu autonomiju povećavaju stariji drugari ili starija braća.

Veljko (Bistrica, radničko-službenička porodica): Zavisi s kim idem. Ako idem sa nekim starijim drugarom smem ići gde i on. Momčilo (Telep, radničko-službenička porodica): Ako idem sa bratom (brat ide u srednju školu, SR) mogu bilo gde, a onda mogu i duže da ostanem.

U razgovoru sa decom potvrđeno je i da većina dece nema mogućnost sticanja socioprostorne kompetentnosti samostalnim korišćenjem gradskog prevoza, kao i da u slučaju kada ova praksa čini deo dečjeg iskustva, podrazumeva konkretna odredišta i pridržavanje strogih pravila ponašanja.

Miona (Telep, radničko-službenička porodica): Ja ponekad idem sama kad treba tati nešto da odnesem na pijacu. Stanica je odmah kod pijace, samo pređem semafor i odma' se vratim kući.

Međutim, deca koja ne koriste samostalno javni prevoz nisu ni izrazila želju za ovim načinom samostalnog kretanja.

Lazar (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): Ja uglavnom idem peške, ako idem negde dalje, na primer na trening, mama me odveze kolima.

S: Da li bi želeo da se voziš sam autobusom?

Lazar: Pa ne, nemam potrebe.

Saška (Bistrica, radničko-službenička porodica): Idem sa roditeljima autobusom, nikad nisam išla sama.

S: Da li bi želela?

Saška (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Pa ne, bolje mi je sa njima. Uvek je gužva, guraju se.*

Nina: *Nisam se nikad vozila autobusom. Nemam ni neku želju. Ni moje drugarice se ne voze autobusom. Gde treba, idem sa roditeljima kolima ili peške sa bakom ili sa kućnom pomoćnicom.*

Ratko (Telep, radničko-službenička porodica): *Autobusom idem sam samo ponekad u školu kad pada kiša, a na druga mesta samo sa mamom i tatom.*

S: *Da li bi želeo da se voziš?*

Ratko: *Ne.*

S: *Zašto?*

Ratko: *Mislim da bih se izgubio.*

Taksi prevoz je još manje zastupljen kao sredstvo prevoza koje deca samostalno koriste. Bošku mama ponekad naruči taksi ako nema vremena da ga odveze kuda treba, obično na trening ili kod bake. Ostala deca se ne voze sama taksijem, čak imaju negativniji stav prema taksiju nego prema gradskom autobusu.

Tara (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja idem busom sama na džez balet u malu školu. Mene roditelji puštaju busom, nikad nisam išla taksijem. Mislim, više se plašim da idem taksijem nego busom.*

Isidora (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *I ja se isto više plašim taksijem.*

Takođe, većina dece prihvata prostorna i vremenska ograničenja roditelja u pogledu samostalnog kretanja i korišćenja prostora, odnosno nemaju želje da pređu postavljene granice, prvenstveno iz straha da bi se mogli izgubiti. Pokazalo se da je sigurnost kao proizvod poznavanja područja preduslov dečjeg samostalnog korišćenja prostora.

Milica (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Mogu da se šetam po okolini u kojoj najviše boravim jer tamo znam gde sam i znam da se ne mogu izgubiti.*

Nemanja (Telep, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ne volim daleko da idem, samo budem u ulici.*

Milan (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Bolje mi je da budem na igralištu, tamo se nađemo i igramo se, nego da idem negde dalje.*

Prihvataju se i uspostavljene **vremenske granice** za ostajanje napolju.

Branko (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja uglavnom ne izlazim kad pada mrak.*

S: *Zašto? Nije ti prijatno?*

Branko: *Ne da mi nije prijatno nego ne daju mi, kažu vreme je za spavanje.*

Mila (Mali Liman, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja uglavnom ne volim da budem napolju uveče kad je mrak jer ionako nemam šta da radim.*

Anja (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ne volim po mraku da budem napolju, onda ni nema dece.*

Kada se vremenska granica postavi suviše nisko. može delovati destimulišuće na dečje korišćenje prostora kao u Nenadovom slučaju:

Nenad (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Ja smem do 6 sati. Sve ređe izlazim napolje. Kad izađem, zavisi kol'ko bude drugara. Obično ne bude nikog, svi izađu kasnije, a ja tad moram da sam unutra. Sve ređe idem napolje.*

Činjenica da je deci sa Telepa dozvoljeno da duže uveče ostaju napolju proizvela je da ova deca imaju relaksiraniji odnos prema vremenu do koga mogu da ostanu napolju.

Nemanja (Telep, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ostanem na ulici dok me mama ne nazove na telefon.*

S: *Kad to bude?*

Nemanja: *Paaa, ne znam. Kad me nazove, bude mrak.*

Maja (Telep, radničko-službenička porodica): *Paaa, kad je leto ostanemo napolju dugo, ne znam. Zimi ranije uđemo, ne budemo puno napolju.*

Praksa da deca prekrše roditeljska ograničenja je retka i zabeležena je u tri slučaja. U sva tri slučaja deca kršenjem postavljenih granica nisu prekoračila granice područja, a u slučaju dvoje dece, suprotno od izjava roditelja da im ne dozvoljavaju da izlaze napolje dok su oni na poslu, granice su prekršene upravo u ovom periodu.

Ana (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Dok je bio ringišpil mi smo dosta puta išli na ringišpil. Jednom kad smo otišli na ringišpil, mi smo krišom otišli. Tata nam je dao pare za sladoled, a mi smo otišli na ringišpil.*

Živan (Telep, radničko-službenička porodica): *Ja odem kod druga pre podne kad je mama na poslu krišom jer me ne pušta tamo, kaže da je daleko*
S: *Kako odeš do tamo ako je daleko?*

Živan: *Pa biciklom.*

S: *Da li ti mama dozvoljava da voziš bicikl?*

Živan: *Dozvoljava, ali mi ne da da idem tako daleko, ali nije me još otkrila.*

Zoran (Telep, radničko-službenička porodica) : *Ja odem biciklom na Dunavac pa se tamo igram.* S: *Da li te roditelji puštaju samog na Dunavac?*

Zoran: *Ne. Ja odem kad su oni na poslu.*

S: *Da li su te nekad otkrili?*

Zoran: *Nisu.*

Takođe, samo nekoliko dece izrazilo je spremnost da pregovara sa roditeljima o proširenju svoje prostorne autonomije.

Sara (Bistrica, radničko-službenička porodica): *Ja imam želju da me puste gde ja želim da idem. Nosim telefon i uvek im se javim, ali me ne puštaju. Mogu samo da budem na brdu, ali da se javim.*

Nikolina (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Ja bih želela nekad da odem u centar sa drugaricom, ali me ne puštaju, kažu da sam još mala i tako to.*

S: *Da li su tvoju drugaricu pustili roditelji?*

Nikolina: *Nisu ni nju.*

Ognjen (Liman I i II, stručnjačko-rukovodilačka porodica): *I meni su rekli da će me pustiti samog u centar kad budem peti. Jedva čekam.*

U odnosu na dečju prostornu autonomiju zabeležene su značajne razlike između područja. U Tabeli 22 prikazana je zastupljenost različitih praksi koje predstavljaju pokazatelje prostorne autonomije dece – odlazak u školu i povratak iz nje u poslepodnevnoj smeni, odlazak na vanškolske aktivnosti ukoliko su locirane na području i povratak sa njih u večernjim satima, boravak napolju bez nadzora, boravak napolju po mraku, samostalno kretanje izvan granica područja, korišćenje gradskog i taksi prevoza. Prisustvo određenih praksi prostorne autonomije formirano je kombinovanjem odgovora dobijenih od roditelja i od dece. Znak + označava da je praksa redovna praksa i deo iskustva sve ili većine dece na području, znak – da praksa nije uobičajena praksa odnosno nije deo iskustva dece, dok znak +/- znači da je praksa povremena praksa i deo iskustva manjeg broja dece.

Tabela 22: Prakse samostalnog kretanja po područjima

Prakse samostalnog kretanja	Područje			
	Mali Liman	Liman I i II	Telep	Bistrica
Odlazak u školu	+	+	+	+
Povratak iz škole u poslepodnevnoj smeni	+	+	-	-
Odlazak na vanškolske aktivnosti locirane na području stanovanja	+	+	+	+
Povratak sa vanškolskih aktivnosti lociranih na području stanovanja u večernjim satima	+	-	-	-
Boravak napolju bez nadzora	+	-	+	-
Boravak napolju po mraku	-	-	+	-
Kretanje izvan granica područja	+	+/-	+/-	-
Korišćenje gradskog prevoza	-	+/-	+/-	+/-
Korišćenje taksija	-	-	-	-

Na osnovu zastupljenosti određenih praksi prostorne autonomije, deca sa Malog Limana imaju najveću prostornu autonomiju. Sami odlaze u školu i vraćaju se iz nje u večernjim časovima. Takođe sami odlaze na vanškolske aktivnosti, ako su locirane na području stanovanja i vraćaju se sa njih u večernjim časovima. Roditelji ne obezbeđuju nadzor dok deca borave sama napolju. Roditeljski strah od saobraćaja i vršnjačkog nasilja ne dovodi do praksi ograničavanja njihovog samostalnog kretanja. Područje njihovog samostalnog kretanje obuhvata prostore izvan granica Malog Limana. Potvrda ove konstatacije je i činjenica da ova deca dok su fotografisala prostore izvan područja, odnosno u okolini Malog Limana nisu bila u društvu odraslih već sama ili sa

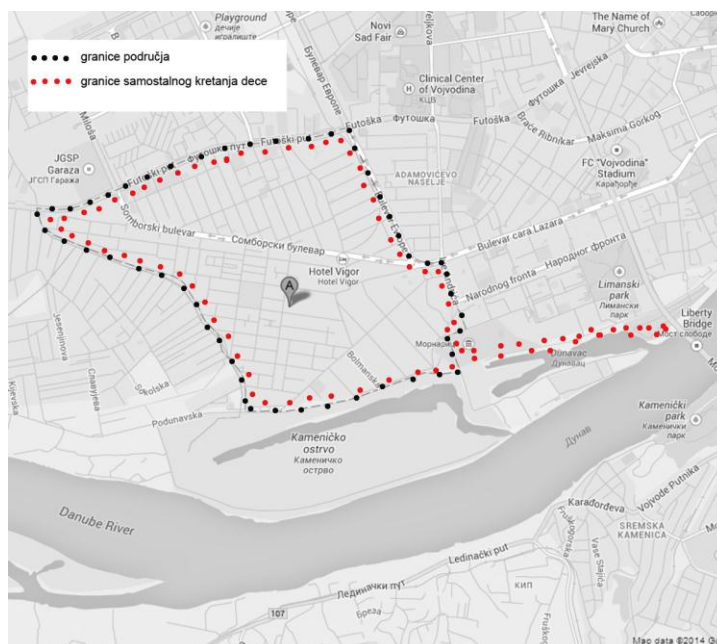
vršnjacima. Relativno visoka prostorna autonomija dece sa Malog Limana svakako je delom omogućena urbanističkim karakteristikama područja, prostornom blizinom različitih sadržaja dečjih vanškolskih aktivnosti i sportskih sadržaja i povezanošću područja i Štranda pešačkom stazom odnosno kejom, što omogućava da deca samostalno koriste ove prostore. Ne korišćenje javnog prevoza dece sa ovog područja može se s jedne strane povezati sa sadržajnim karakteristikama područja, to jest dostupnošću različitih sadržaja pešačkim hodom, a s druge strane činjenicom da njihove porodice, koje su većinom porodice viših društvenih slojeva, uglavnom poseduju i koriste automobil, odnosno da ni roditelji nisu korisnici javnog gradskog prevoza.

Slika 32: Područje samostalnog kretanja dece sa Malog Limana

Prostorna autonomija dece sa Telepa je takođe relativno velika. Roditelji kao glavni izvor rizika percipiraju mogućnost da bi dete moglo doći u kontakt sa drogama, a kao rizičan prostorni kontest u ovom smislu vide školu, te samo u odnosu na povratak iz škole u večernjim satima i sa vanškolskih aktivnosti, koje se takođe održavaju u školi, trude se da obezbede nadzor. Izuzev ove prakse, deca sa Telepa uživaju priličnu prostornu autonomiju. Voze se biciklom po celom području, iako roditelji smatraju da je područje prilično neprilagođeno ovoj aktivnosti, ali i van područja. Dok se igraju napolju roditelji ne obezbeđuju nadzor, a napolju ostaju duže od dece sa ostalih područja. Prostorna autonomija dece sa Telepa može se povezati sa tipom stanovanja, to

jest niskim gustinama koje podrazumevaju veće kretanje da bi se došlo do željenog mesta, odnosno sadržaja, sadržajnom svedenošću područja, koje takođe podrazumeva veće kretanje da bi se našla interesantna mesta, i relativno niskim intenzitetom saobraćaja u većem delu područja. Iako ima nedovoljno elemenata da se zaključi da Telep predstavlja lokalnu zajednicu koja bi kolektivnom odgovornošću za decu povećala njihovu prostornu autonomiju, zastupljenost roditelja koji su izjavili da se mogu osloniti na komšije u pogledu nadzora dece je najveća na ovom području, što takođe može dovesti do slabije kontrole kretanja dece. S druge strane, slabija kontrola prostornih praksi i kretanja i sadržajno siromaštvo područja može dovesti do toga da se neka deca i pored zabrana u situacijama kada procenjuju da ne mogu biti otkrivena (kada su roditelji na poslu) odlučuju na kršenje postavljenih granica samostalnog kretanja. Od troje dece koja su prekršila prostornu granicu kretanja, dvoje je sa Telepa, a među njihovim fotografijama dečjih mesta, doduše malobrojnim nalaze se fotografije zabranjenog mesta – Dunavca. Pored navednog, jedan broj dece koristi javni prevoz do škole, što takođe povećava njihovu socioprostornu kompetentnost. Sa druge strane, pored relativno visoke prostorne autonomije ove dece koja obezbeđuje da se na području osećaju sigurno, prostori izvan njihovog susedstva usled niske prostorne pokretljivosti predstavljaju za njih izvor straha i nesigurnosti.

Slika 33: Područje samostalnog kretanja dece sa Telepa

Ako se uzme u obzir da su prostori kao što su Štrand i Kej, na koje odlazi jedan broj dece u društvu drugara i drugarica sa Limana I i II, da bi vozili bicikl, rolere ili na klizanje, prostori koji se nalaze na području stanovanja; da malobrojna deca odlaze sama u Limanski park da se igraju, da roditelji s ovog područja vode decu na vanškolske aktivnosti čak i ako su u blizini, i dolaze po njih, da teže da obezbede nadzor odraslih dok se deca igraju napolju i vode računa da se deca, ukoliko su napolju, nalaze u okolini zgrade stanovanja; da svega jedna devojčica ima dozvolu da se kreće sama po čitavom području; da malobrojna deca koriste gradski prevoz, a kada to čine ova praksa se kontroliše – prostorna autonomija dece sa Limana I i II je manja nego prostorna autonomija dece sa Malog Limana i Telepa, ali značajno veća nego dece sa Bistrice.

Slika 34: Područje samostalnog kretanja dece sa Limana I i II

Deca sa Bistrice imaju najmanje područje samostalnog kretanja. Roditelji sa Bistrice su najzabrinutiji za bezbednost dece, pokazali su najveću anksioznost koja se odnosi na društvene rizike, narkomaniju i kriminal i identifikovali najveći broj rizičnih mesta kao i nestabilnost stanovništva kao faktore koji ugrožavaju dečju bezbednost. Visoka anksioznost roditelja sa Bistrice, u većoj meri nego u slučaju roditelja sa ostalih područja, dovodi do praksi kojima se ograničava dečje samostalno kretanje. Dočekuju ih posle škole u poslepodnevnoj smeni i posle vanškolskih aktivnosti ukoliko se završavaju uveče, čak i ako stanuju u blizini. Roditeljska procena da je područje visoko

nebezbedno dodatno je pojačana lokalnim kontekstualnom karaktersitikom, odnosno nepostojanjem policijske stanice na ovom području. U intervjuima sa decom pokazalo se da deca ne krše pravila i postavljene granice i njihov radijus samostalnog kretanja po području je najniži.

Bojana (radničko-službenička porodica): *Idem sama u prodavnicu Maxi. Uglavnom sam kod brda. Ne idem dalje. Uvek nosim mobilni da mogu da me nazovu da vide gde sam. Nisam još išla negde daleko.*

Igor (radničko-službenička porodica): *Smem oko zgrade.*

Saška (radničko-službenička porodica): *Ja smem onako do brda najviše.*

Alek (stručnjačko-rukovodilačka porodica): *Meni mama da mobilni, al' sad ne smem skoro nigde da idem pošto mi je skoro poginuo brat (brat od tetke je nastradao vozeći motor, S.R.). Tu sad smem samo gde nema ulice, da se klikeram.*

Slika 35: Područje samostalnog kretanja dece sa Bistrice

Generalno prostorna autonomija dece predstavlja kombinaciju niza faktora – roditeljske procene sigurnosti područja, perioda dana, specifičnih porodičnih okolnosti, dečjeg osećanja sigurnosti koje proizlazi iz poznavanje sredine. Dečiju prostornu autonomiju povećava prisustvo vršnjaka, dok se na osnovu nalaza istraživanja ne može zaključiti da pol deteta, kao ni društveni položaj porodice značajno određuju stepen

prostorne autonomije deteta. Generalno deca ne prelaze postavljene granice prostorne autonomije i pridržavaju se uspostavljenih pravila samostalnog korišćenja prostora susedstva. I pored sposobnosti da procene eventualne rizike koji im prete u javnom prostoru i da ih kontrolišu primenom različitih strategija, usled niske prostorne pokretljivosti izražene kao ograničavanje njihove upotrebe grada na nivo susedstva i internalizacije dominante društvene predstave o njima kao nesposobnim da izađu na kraj sa složenošću gradskog prostora, deca nisu uspela da razviju prostornu i socijalnu kompetentnost, neophodnu za prekoračenje postavljenih granica prostorne autonomije.

Delovanje prostornih i urbanističkih faktora na stepen dečje prostorne autonomije teško je izolovati pogotovo u kvalitativnom istraživanju, odnosno istraživanju malog obima kakvo je ovo. Ipak na osnovu nalaza pokazalo se da deca koja žive na područjima koja karakteriše sadržajna raznovrsnost (Mali Liman) ali i periferni položaj niskih gustina (Telep) imaju veći stepen prostorne autonomije. Oba područja su primeri područja zatvorene blokovske strukture te se u tom smislu može zaključiti da otvorena blokovska struktura deluje destimulišuće na dečju prostornu autonomiju. Otvorena blokovska struktura kao da pogoduje društveno neprihvatljivim ponašanjima. I roditelji i deca sa područja otvorene blokovske strukture identifikovali su više konkretnih nebezbednih mesta na području. Takođe, roditelji sa ovih područja u većoj meri su identifikovali različite društvene opasnosti kao izvore rizika i u većoj meri od roditelja iz područja zatvorene blokovske strukture primenju različite prakse ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja, dok su deca pokazala manju spremnost da prošire svoju prostornu autonomiju bilo uz roditeljsku dozvolu ili bez nje.

4 ZAKLJUČAK

Namera ovog rada bila je da se na nivou konkretnog grada, ali i globalnih trendova, prikaže odnos gradskog prostora i detinjstva, sa ciljem sagledavanja prostornih mogućnosti za realizaciju dečjih svakodnevnih praksi i načina na koji deca odgovaraju na makrostrukture ugrađene u urbani prostor.

Rezultati istraživanja pokazali su da korišćenjem urbanog prostora deca reprodukuju strukturne karakteristike detinjstva ugrađene u urbani prostor i karakteristike društvenog položaja svojih porodica. S obzirom na pojedinačne analizirane dimenzije dečjeg urbanog iskustva i polazne pretpostavke istraživanja može se zaključiti sledeće:

Bez obzira na tendenciju da se deca isključe sa javnih prostora, da se njihovo prisustvo na javnim prostorima posmatra kao nelegitimno korišćenje sredine odraslih, na osnovu sadržaja dečjih fotografija, evidentno je da su javni prostori bilo kao otvoreni prostori ili kao različiti gradski sadržaji, kako oni koji su namenjeni prvenstveno njima tako i oni koji im nisu namenjeni, izuzetno važni deci. Međutim, rezultati istraživanja su potvrdili polaznu pretpostavku istraživanja da je prostorna pokretljivost dece, njihova sposobnost da se kreću i koriste različite gradske sadržaje, prvenstveno određena društvenim slojem njihovih porodica odnosno različitim materijalnim i kulturnim resursima koji iz njega proizlaze. Deca iz porodica višeg (stručnjačko–rukovodilačkog) društvenog sloja, koje karakteriše povoljniji materijalni položaj i u čijem su slobodnom vremenu zastupljenije aktivnosti koje se odvijaju u javnom prostoru – posećivanje kulturnih sadržaja i bavljenje sportom i rekreacijom, koriste raznovrsnije gradske sadržaje, imaju bogatije i prostorno šire urbano iskustvo. U slučaju pojedine dece iz ovog društvenog sloja iskustvo urbanih sadržaja prevazilazi granice grada, uključuje globalna mesta (Diznilend) i savremena čvorišta kretanja (aerodrom). S druge strane, deca iz porodica nižeg (radničko-službeničkog) društvenog sloja više su vezana za prostor susedstva, značajnije elemente formiranja njihovog urbanog iskustva čine različiti ambijenti prirode i ljudi, a njihovo vangradsko iskustvo obuhvata posete rođacima u seoskim i prigradskim naseljima.

Takođe, društveni sloj porodice dodatni značaj dobija u kontekstu proizvodnje društveno segregiranih (homogenih) prostora i privatizacije i komercijalizacije gradskih sadržaja pa i onih namenjenih deci. Urbanističke karakteristike područja u smislu zastupljenosti različitih sadržaja predstavljaju važan preduslov sadržajnog bogatstva svakodnevnog života dece u gradu. One, nažalost, ne čine i dovoljan uslov njihovog korišćenja, što je evidentno u slučaju korišćenja različitih gradskih sadržaja dece, doduše malobrojne, iz porodica nižeg društvenog sloja koja stanuju u centralnim gradskim područjima. Da bi deci bilo omogućeno njihovo korišćenje, prostorna dostupnost gradskih sadržaja mora biti praćena njihovom troškovnom dostupnošću. S druge strane, prostorna pokretljivost dece iz porodica društvenih slojeva koja stanuju u područjima perifernog položaja, koja su po pravilu lošije opremljena različitim sadržajima, sličnija je prostornoj pokretljivosti dece iz centralnih područja nego njihovim drugarima iz *kraja* koji žive u porodicama nižeg društvenog sloja. Ovaj nalaz je potvrda pretpostavke da što se tiče mogućnosti korišćenja različitih gradskih sadržaja, društveni sloj porodice ima uticaja na prevazilaženje urbanističkih ograničenja stambenog područja. Deci iz porodica viših slojeva dostupniji su različiti urbani sadržaji bez obzira na nivo opremljenosti njihovog neposrednog stambenog okruženja.

Utvrđeno je da institucionalizacija dečjeg slobodnog vremena nije naročito izražena, odnosno da *mesta za decu* nisu i *dečja mesta*. Dok je institucionalizacija dečjeg slododnog vremena merena učešćem dece u vanškolskim aktivnostima relativno visoka i povezana sa društvenim slojem porodice, raspoloživim finansijskim resursima, ali i sa kulturnom logikom odgajanja dece, mali broj dece pripisuje ovim prostorima značenje svojih mesta. Štaviše, jedan broj dece iz porodica višeg društvenog sloja svoje vanškolske aktivnosti doživljava kao opterećenje, što je posledica činjenice da inicijativu za uključivanje u vanškolske aktivnosti u porodicama ovog društvenog sloja uglavnom pokreću roditelji. Niska institucionalizacija dokolice određena je pre svega malobrojnošću sadržaja namenjenih dečjoj dokolici, kako na nivou susedstva tako i na nivou čitavog grada. Jedini sadržaji ove namene su pozorište za decu i periodične manifestacije namenjene deci. Potreba dece za ovom vrstom sadržaja može se videti i po tome što su deca fotografisala pozorište za decu bilo kao značajan deo svog prošlog iskustva, u slučaju dece iz porodica višeg društvenog sloja i centralnih gradskih delova, bilo kao mesto koje još uvek izaziva njihovu pažnju, ali koje retko posećuju, u slučaju

dece iz porodica nižeg društvenog sloja, odnosno iz područja perifernog položaja. Prepreke da pozorište za decu postane dečje mesto različito se ispoljavaju u odnosu na društveni sloj porodice. Deca iz porodica višeg društvenog položaja samu koncepciju sadržaja (njegov repertoar) procenjuju kao neadekvatnu to jest neprimerenu svojim potrebama. U slučaju dostupnosti ovog sadržaja deci iz porodica nižeg društvenog sloja ispoljavaju se negativni efekti familizacije detinjstva. Deca iz porodica nižeg društvenog položaja u korišćenju ovog sadržaja zavise od roditelja koji ne pridaju naročitu važnost različitim sadržajima kulture kao načinu provođenja slobodnog vremena. Rezultat je da ova deca u pozorište odlaze samo sa učiteljicom, što procenjuju kao retko i nedovoljno. Korišćenje biblioteke takođe je povezano sa društvenim slojem porodice. Deca iz porodica višeg društvenog sloja u većoj meri su razvila čitalačke prakse od dece iz porodica nižeg društvenog sloja. Ni namenski prostori igre, kvartovska igrališta i komercijalne igraonice ne mogu se smatrati *dečjim mestima*. Nekorišćenje kvartovskih igrališta za igru može se tumačiti u svetlu utvrđene neomiljenosti igrališta, naročito konvencionalnih, u brojnim istraživanjima dečjeg odnosa prema ovom prostoru. Međutim, u ovom konkretnom slučaju ono je rezultat urbanističke prakse kojom se, s jedne strane, u područja zatvorene blokovske strukture nisu uvodila, niti se uvode igrališta, a s druge strane, u područja otvorene blokovske strukture uvodi se isključivo jedan tip igrališta: konvencionalno igralište sa fiksnom opremom koja podrazumeva tobogan, klackalicu i ljuljašku, koje deca procenjuju kao neprilagođene svojim potrebama. Komercijalne igraonica, svojim konceptom – opremom, prostornom distribucijom i komercijalnom zasnovanošću ne pružaju deci niti mogućnost kontrole igre, niti mogućnost samostalnog korišćenja, te stoga ni mogućnost da ih preoblikuju u svoja mesta. Izneti nalazi o zastupljenosti korišćenja institucionalnih prostora slobodnog vremena i dečjeg odnosa prema njima predstavljaju potvrdu pretpostavke o delovanju strukturnih ograničenja društvenih praksi oblikovanja prostora i/ili porodičnog konteksta, to jest diferenciranja korišćenja određenih sadržaja u odnosu na slojnu pripadnost porodice kao prepreka za preoblikovanje mesta za decu u dečja mesta.

Nameće se pitanje, da li niži stepen institucionalizacije slobodnog vremena kod nas, delom rezultat praksi urbane politike, u odnosu na visoko razvijena društva Zapada, znači razvojnu prednost za našu decu u smislu smanjene strukturiranosti svakodnevice,

povećanja spontanosti i proširenja potencijalnog polja aktivnosti kao pretpostavke povećanja kreativnosti. U kontekstu njihove prostorne nevidljivosti i ograničene prostorne autonomije pre se radi o prostornom aspektu procesa privatizacije njihovog života kao karakteristike srpskog društva.

Rezultati istraživanja potvrdili su pretpostavku da je ključni uslov za formiranje *dečjeg mesta* mogućnost ostvarenja praksi igre i druženja. Upravo zbog mogućnosti ostvarenja ovih praksi pojedina *mesta za decu* – školu, obdanište, mesta vanškolskih aktivnosti, deca preoblikuju u *dečje mesto*. Važnost ovih namenskih prostora za decu pojačavaju strukturna ograničenja urbane sredine ispoljena kao nepostojanje dovoljnog broja adekvatnih prostora na kojima bi deca mogla ostvariti socijalne kontakte s vršnjacima.

Glavna *dečja mesta* su nenamenski prostori, a potvrđeno je da su njihove karakteristike, određene prostornim konceptom sredine – strukturom urbanog bloka i sadržajnim karakteristikama područja stanovanja. U područjima otvorene blokovske strukture dečja mesta su: parkinzi, neposredno dostupni otvoreni prostori, ispred zgrade, poljane, brda (atomska skloništa). Slobodni blokovski prostori koji su sa stanovišta odraslih neugledni, neuređeni, monotoni prostori bez naročite namene i koji području ukidaju ambijentalni kvalitet, deci omogućavaju spontano okupljanje i igru u većim grupama. Sa druge strane, zatvorena blokovska struktura stvara drugačije prostorne pretpostavke za formiranje dečjeg mesta. Jasno razdvajanje privatnog i javnog prostora postavljanjem kuća na regulacionu liniju ulice, odnosno nepostojanje slobodnih otvorenih površina određuje da se mesta dečje igre nalaze u kućnim/blokovskim dvorištima ili na ulici. U slučaju zatvorenih blokovskih struktura, tip stanovanja pokazao se kao značajan činilac oblikovanja dečje igre. Kada unutrašnja dvorišta formiraju višeporodične zgrade, obezbeđeno je prisustvo većeg broja ljudi pa samim tim i dece, odnosno postoji prostorna mogućnost za igru većeg broja dece. Kada zatvoreni urbani blok formiraju jednoporodične kuće, dvorišta su privatni prostori. Smeštanjem igre u kućna dvorišta smanjuje se broj socijalnih kontakata dece, jer se u privatnom prostoru, za razliku od otvorenih blokovskih prostora i dvorišnih prostora koji formiraju višeporodične zgrade, igra odvija sa manjim brojem dece. U istraživanju je utvrđeno da su pored strukture urbanog bloka i tipa stanovanja, sadržajne karakteristike područja stanovanja važne sa stanovišta mogućnosti formiranja *dečjeg mesta*. Prisustvo

raznovrsnih otvorenih javnih prostora koji su dostupni svima, omogućava deci proširenje prostora igre, što ih stavlja u ravnopravan odnos sa drugim korisnicima grada. Sa druge strane, nepostojanje igrališta, sadržajna svedenost područja i stanovanje u jednoporodičnim kućama dovodi do izraženije privatizacije dečje igre.

Preduslov za formiranje *dečjeg mesta* je samostalno korišćenje prostora, pa mogućnost njegovog formiranja zavisi od prostorne autonomije dece koja je, kao što je i pretpostavljeno, povezana sa roditeljskom percepcijom rizičnosti područja. Generalno, roditelji su pokazali visok stepen anksioznosti po pitanju bezbednosti dece, a percipirani izvori rizika predstavljaju refleksiju opšteg savremenog društvenog diskursa o rizicima, pa se rizici smeštaju u javnu sferu. Po mišljenju roditelja, dečju bezbednost ugrožavaju: saobraćaj, vršnjačko nasilje i različita kriminalna i devijantna ponašanja odraslih, to jest mogućnost da deca budu uvučena u njih i/ili usputno povređena. Međutim, za razliku od prostorne pokretljivosti i korišćenja određenih namenskih sadržaja slobodnog vremena koji su dominantno određeni društvenim slojem porodice, u slučaju percepcije rizika a time i prostorne autonomije dece potvrđena je polazna pretpostavka istraživanja da su one prvenstveno određene prostornim konceptom sredine stanovanja. Roditelji iz područja otvorene blokovske strukture u većoj meri su isticali društvene opasnosti kao izvore rizika, identifikovali su veći broj konkretnih nebezbednih mesta i pokazali su veći stepen anksioznosti u odnosu na roditelje iz područja zatvorene blokovske strukture. Identifikacija društvenih opasnosti, narkomanije i kriminalnih ponašanja na području, usled procenjenje neadekvatnosti institucionalnih mehanizama rešenja problema i zaštite, u većoj meri dovodi do praksi ograničavanja samostalnog kretanja dece. S druge strane, identifikacija saobraćaja i vršnjačkog nasilja kao izvora rizika, što je glavni izvor rizika za roditelje iz zatvorenih blokovskih struktura, uglavnom ostaje na diskurzivnom nivou, odnosno u manjoj meri dovodi do ograničavanja dečje prostorne autonomije. Područje samostalnog kretanja dece sa područja zatvorene blokovske strukture veće je od područja samostalnog kretanja dece iz područja otvorene blokovske strukture. Uz pridržavanje određenih pravila – da se jave kuda idu, da nose mobilne telefone, njihova prostorna autonomija proteže se izvan granica područja, a u slučaju dece sa Telepa vremenska granica za ostajanje napolju je fleksibilnije postavljena. U slučaju straha od saobraćaja dobijeni nalaz se može tumačiti kao roditeljska procena da deca poseduju potrebnu kompetentnost da izađu na kraj sa saobraćajnom

kompleksnošću gradske sredine. Izostanak praksi ograničavanja dečjeg samostalnog kretanja u slučaju percepcije vršnjačkog nasilja kao faktora rizika, može se povezati sa tradicionalnim kulturnim obrascem, kao obeležjem društva Srbije, koga karakteriše veća tolerancija prema nasilju i u kome se vršnjačko nasilje posmata kao deo procesa odrastanja.

Na nivou konkretnih područja još jednom se pokazalo da lokalne sredine predstavljaju kompleksne socioprostorne fenomene, da postoji međupovezanost i prožimanje njihovih prostornih i društvenih karakteristika te je teško precizno radvojiti njihov uticaj. Zatvorena struktura urbanog bloka u slučaju ovog istraživanja, povećava dečju prostornu autonomiju. To je istovremeno i sredina u kojoj je zabeležena niža percepcija društvenih rizika kao činilaca koji ugrožavaju dečju bezbednost.

Iako generalno na istraženim područjima ne postoje elementi postojanja lokalne zajednice u smislu razvijene kolektivne odgovornosti za decu, koja bi mogla povećati dečju prostornu autonomiju, zabeležene su određene povezanosti između, s jedne strane, stalnosti stanovništva, održavanja bliskih odnosa sa komšijama i mogućnost oslanjanja na njih što se tiče nadzora dece i prostorne autonomije dece, s druge strane. U odnosu na roditelje sa ostalih područja, roditelji sa područja zatvorene blokovske strukture perifernog položaja, a to je i područje u kome su u većoj meri zastupljeni roditelji nižeg društvenog položaja, ostvaruju intenzivnije odnose sa komšijama i veći broj njih smatra da se može osloniti na komšije dok su deca napolju – deca sa ovog područja imaju najveću prostornu autonomiju. S druge strane, roditelji sa područja otvorene blokovske strukture istog položaja, koji su inače pokazali najveći stepen anksioznosti po pitanju bezbednosti dece, pored drugih izvora rizika navodili su i nestabilnost stanovništva nastalu usled intenzivnog doseljavanja na ovo područje u poslednjoj deceniji kao faktor koji povećava nesigurnost na području – deca sa ovog područja imaju najmanju prostornu autonomiju. Analiza povezanosti postojanja osećaja lokalne zajednice, prostorne autonomije i prostornog koncepta sredine, svakako zahteva detaljnije proučavanje što nije bio prvenstveni cilj ovog rada

Dečija percepcija rizika nastaje kao kombinacija refleksije opšteg društvenog diskursa o rizicima internalizovanog putem roditeljskih upozorenja, ličnog iskustva, iskustva drugara i priča među vršnjacima. Kao i roditeljska, i dečja percepcija rizika

povezana je sa prostornim konceptom sredine stanovanja. I ovim istraživanjem, kao i mnogim drugim, potvrđeno je da su deca bolji poznavaoi lokalne sredine od svojih roditelja i da je njihova percepcija rizika, što je i bila polazna pretpostavka istraživanja, konkretnija od roditeljske to jest da je u većoj meri od roditeljske percepcije zasnovana na svakodnevnom iskustvu u susedstvu. Deca su identifikovala više konkretnih nebezbednih mesta na području. Pokazalo se da su deca sposobna da procene eventualne rizike koji im prete u javnom prostoru i da ih kontrolišu primenom različitih, doduše, privatnih strategija: izbegavaju rizična mesta, kreću se u grupi, beže, traže pomoć od roditelja, starijih drugova ili rođaka, kao i da aktivno učestvuju u formiranju porodične percepcije rizika. Međutim, i pored utvrđene kompetentnosti u suočavanju sa rizicima, najveći broj dece ne pokazuje spremnost da istražuje gradski prostor, da proširi svoju prostornu autonomiju bilo kršenjem postavljenih granica i pravila od strane roditelja bilo pregovaranjem sa njima. Razlog za prihvatanje roditeljskih pravila i ograničenja u samostalnom korišćenju javnog prostora s jedne strane je internalizacija dominante društvene predstave o njima kao nesposobnim da izađu na kraj sa složenošću gradskog prostora, a s druge strane nepoznavanje gradskog prostora kao posledica niske prostorne pokretljivosti, koje proizvodi nesigurnost i strah da će se izgubiti.

Rezultat delovanja strukturalnih ograničenja na prostornu pokretljivost i prostornu autonomiju dece, ali i na mogućnost da formiraju svoja mesta u gradu je smanjena prostorna i socijalna kompetentnost dece, čime se odlaže proces sazrevanja i odrastanja, ali i ograničava mogućnost društvene integracije.

S obzirom da vizuelni podaci ne čine deo uobičajenih socioloških istraživačkih sredstava kad nas, ukratko će biti prikazani utisci o vrednosti fotografije kao tehnike prikupljanja podataka u slučaju istraživanja sa decom. Pre svega, pokazalo se da je fotografisanje izuzetno interesantno deci i da, kao što je zapaženo i u drugim istraživanjima, povećava njihovu motivaciju za učešće u istraživanju. Kao ilustracija prethodno iznetog može se navesti da su deca otvoreno izrazila zadovoljstvo što imaju priliku da fotografišu i žaljenje kada se istraživanje završilo. Tokom istraživanja deca su pokazala izuzetan stepen odgovornosti i ozbiljnosti prilikom ispunjavanja zadatka: nijedno dete nije izgubilo foto-aparat, a na sastanke su dolazili u dogovoreno vreme. Tehnika se može pozitivno oceniti i sa aspekta mogućnosti prevazilaženja problema nejednakih odnosa moći između istraživača i učesnika u istraživanju, koji je naročito

izražen u istraživanjima sa decom. Zahvaljujući tome što im je pružena prilika da aktivno učestvuju u istraživanju – da fotografisanjem prikupljaju podatke, deca su imala osećaj da su kompetentna i da je njihovo mišljenje važno, što se pokazalo kao korisno u kasnijoj fazi istraživanja, naime prilikom izvođenja intervjua. Tokom intervjua deca su slobodno iznosila svoja mišljenja i stavove, odnosno stekla sam utisak da su me u manjoj meri doživljavala kao nekog ko je došao da ih propituje (što bi eventualno mogao biti slučaj u konvencionalnom intervjuu zasnovanom na rečima), već da su se više trudili da oni meni objasne zašto su izabrali pojedina mesta da ih fotografišu. Takođe, zapažene su i prednosti u stvaranju mogućnosti razvijanja odnosa prisnosti između istraživača i učesnika kao važnog elementa pouzdanosti dobijenih podataka. Proces istraživanja je duže trajao: davanje uputstava, fotografisanje, razvijanje fotografija i pravljenje foto-dnevnika, što je zahtevalo i više susreta sa decom, pri čemu se prvobitna interakcija odvijala između deteta i foto-aparata, a do razgovora sa decom došlo je tek prilikom našeg četvrtog susreta, kada smo se već delimično upoznali. S druge strane, osnovno ograničenje tehnike, zabeleženo u ovom istraživanju, odnosi se na to koliko dečje fotografije predstavljaju svedočanstvo njihove perspektive, ili u kojoj su meri deca zaista donosila odluke o tome šta će fotografisati, budući da su u jednom broju slučajeva prilikom fotografisanja bila u društvu odraslih koji su mogli uticati na izbor mesta i sadržaja koje će fotografisati, čime bi bila dovedena u pitanje validnost dobijenih podataka. Izneto ograničenje predstavlja generalno ograničenje korišćenja fotografije kao podatka, sredstva objašnjenja samog po sebi, odnosno ukazuje na neophodnost uvođenja intervjua prilikom analize fotografija, koji ne samo što služi za otkrivanje podataka i podsticanja diskusije, već i kao sredstvo provere njihove validnosti. Tako su se tokom razgovora sa decom osvetlili razlozi fotografisanja određenih mesta i sadržaja, razrešene su nedoumice oko toga zašto su ih fotografisali, kakvo značenje i značaj ona zapravo imaju za njih. U većini slučajeva, čak i kad fotografisani sadržaji nisu činili deo svakodnevnog iskustva dece, već su fotografije nastale kao rezultat zgodne prilike ili specijalno za potrebe istraživanja, fotografisani sadržaji su za decu imali određen značaj, pa su kao takve i te fotografije mogle biti korišćene kao podatak. Pokazalo se da je razgovor neophodan i zbog pripisivanja različitih značenja fotografijama. Tako na primer, fotografije koje sam ja videla kao fotografije zgrada bile su, u stvari, fotografije prirode. S druge strane, uvođenje

fotografija u kontekst intervjua, to jest činjenica da su fotografije činile polaznu osnovu razgovora, stimulisalo je njegovo izvođenje, dovelo do podsticanja grupne diskusije i pružilo dublje uvide u pojedine teme. Opšti utisak je da fotografija u istraživanjima sa decom ne predstavlja samo za decu interesantnu i zabavnu metodu, već i istraživačku tehniku kojom se može doći do pouzdanih podataka, to jest tehniku kojom je omogućeno pružanje mogućnosti deci da istaknu svoje kompetencije, da lakše izraze svoje mišljenje, čime se osvetljava dečja perspektiva, razumevanje subjektivnog iskustva dece.

Uvođenjem perspektive dece u analizu odnosa urbanog prostora i detinjstva još jednom je potvrđeno da deca jesu kompetentni akteri, u ovom konkretnom slučaju sposobna da identifikuju svoje potrebe u odnosu na urbani prostor i probleme sa kojima se suočavaju prilikom njegovog korišćenja. Iako zadatak ovog rada nije bio određenje preporuka za praktične mere urbane politike u oblasti planiranja i oblikovanja gradskog prostora, ovaj nalaz mogao bi da podstakne uključivanje dece u gradske razvojne agende, proces urbanističkog planiranja i donošenja odluka o oblikovanju gradskog prostora. U praktične svrhe mogu se iskoristiti i nalazi istraživanja da prostorna organizacija sredine, odnosno tip urbanog bloka određuje karakter dečje igre izražen kao broj socijalnih kontakata dece koji se tom prilikom ostvaruju i stepen osećaja bezbednosti koji pak određuje dečju prostornu autonomiju. Takođe, prisustvo raznovrsnih otvorenih javnih prostora, koji objedinjavaju različite sadržaje, pružaju mogućnost upražnjavanja različitih aktivnosti i ostvarenja različitih socijalnih kontakata, omogućava deci proširenje prostora igre, što ih stavlja u ravnopravan odnos sa drugim korisnicima grada. Upravo su oni deci naročito interesantni i privlačni. Obezbeđenje prostorne i društvene dostupnosti gradskih resursa naročito je važno s obzirom na njihovu komercijalizaciju u savremenom gradu. Društvena regulacija njihove dostupnosti za grupe koje ne mogu priuštiti korišćenje gradskih sadržaja po tržišnim uslovima predstavlja element ostvarivanja prava na grad, način prevladavanja društvenih nejednakosti i ostvarenja socijalne integracije. Ukoliko težimo da stvorimo grad koji je dečje mesto, mesto u kome odrasli i deca žive zajedno, a ne jedni pored drugih, ne možemo osmišljavati i oblikovati prostore za njih, ma koliko inventivni u tome bili. Moramo ne samo dati priliku deci da iskažu svoje mišljenje i potrebe nego ih i uvažiti. U suprotnom, dečja moć da formiraju svoja mesta biće, kao i do sada, svedena

na marginalne prostore koje smo mi (odrasli) zaboravili, koji se nalaze izvan našeg interesovanja i čije ih korišćenje ne dovodi i konflikt sa nama, a grad će, po pitanju mogućnosti koje pruža deci, predstavljati mesto reprodukcije društvenih nejednakosti, a ne inkluzivnu sredinu.

LITERATURA

- Agnew, J. (2011). Space and Place. In J. Agnew & D. N. Livingstone (Eds.), *Handbook of Geographical Knowledge* (Vol. 2011, pp. 316–331). London: Sage.
- Alanen, L. (1988). Rethinking Childhood. *Acta Sociologica*, 31(1), 53–67.
- Alanen, L. (2004). Istraživanja u generacijskoj analizi. In S. Tomanović (Ed.), *Sociologija detinjstva* (pp. 345–360). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Andel, J. Van. (1984). Effects on children`s behavior of physical changes in Leiden neighborhood. *Children`s Environment Quarterly*, 1(4), 46–54.
- Ansell, N. (2008). Childhood and the politics of scale: descaling children`s geographies? *Progress in Human Geography*, 33(2), 190–209.
- Arijes, F. (1989). *Vekovi detinjstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Arijes, F., & Dibi, Ž. (2004). *Istorija privatnog života 5, od Prvog svetskog rata do naših dana*. Beograd: Clio.
- Atkinson, R. (2003). Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces. *Urban Studies*, 40(9), 1829–1843.
- Aurigi, A., & Graham, S. (1997). Virtual Cities, Social Polarisation and the Crisis in Urban Public Space. *Journal of Urban Technology*, 4(1), 19–52.
- Babović, M. (2002). Akteri blokade društvenih promena i akteri transformacije. In S. Bolčić & A. Milić (Eds.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (pp. 67–93). Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Backett-Milburn, K. (2004). How Children and Their Families Construct and Negotiate Risk, Safety and Danger. *Childhood*, 11(4), 429–447.
- Backović, V. (2010). *Socioprostorni razvoj Novog Beograda*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Baker, J., & Haytko, D. (2000). The Mall as Entertainment: Exploring Teen Girls` Total Shopping Experiences. *Journal of Shopping Center Research*, 7(1), 29–58.
- Banerjee, T. (2007). The future of public space: beyond invented streets and reinvented places. In M. Carmona & S. Tiesdell (Eds.), *Urban Design Reader* (pp. 153–163). Elsevier.

- Bannister, J., & Fyfe, N. (2001). Introduction: Fear and the City. *Urban Studies*, 38(5-6), 807–813.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity. Contemporary Sociology* (Vol. 30). Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2003). Turisti i vagabundi. In V. Vuletić (Ed.), *Globalizacija mit ili stvarnost* (pp. 251–273). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Becker, H. (1974). Photography and Sociology. *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, 1(1), 3–26.
- Becker, H. (1998). Visual Sociology, Documentary Photography, and Photojournalism: It's (Almost) All a Matter of Context. In J. Prosser (Ed.), *Image-based Research*. London and New York: RoutledgeFalmer.
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Benjamin, V. (2011). *Izabrana dela*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Berg, M., & Medrich, E. A. (1980). Children in Four Neighborhoods: The Physical Environment and its Effect on Play and Play Patterns. *Environment and Behavior*, 12(3), 320–348.
- Black, C., Collins, A., & Snell, M. (2001). Encouraging Walking: The Case of Journey-to-school Trips in Compact Urban Areas. *Urban Studies*, 38(7), 1121–1141.
- Blackford, H. (2004). Playground Panopticism: Ring-Around-the-Children, a Pocketful of Women. *Childhood*, 11(2), 227–249.
- Blagojević, L. (2007). *Novi Beograd : osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- Blake, P. (1977). *Form Follows Fiasco: Why modern architecture hasn't worked*. Boston/Toronto: An Atlantic Monthly Press Book.
- Blakely, K. S. (1994). Parents' Conception of Social Dangers to Children in the Urban Environment. *Children's Environment*, 11(1), 20–35.
- Blinkert, B. (2004). Quality of the City for Children: Chaos and Order. *Children, Youth and Environments*, 14(2), 99–112.
- Brannen, J. (2004). Childhoods Across the Generations: Stories from women in four-generation English families. *Childhood*, 11(4), 409–428.
- Brannen, J., & O'Brien, M. (1995). Childhood and the Sociological Gaze: Paradigm and Paradoxes. *Sociology*, 29(4), 729–737.

- Brown, B. (1995). *CCTV in town centres: Three case studies. Group*. London: Police Research Group. Retrieved from <http://library.npia.police.uk/docs/hopolicers/fcdps68.pdf>
- Burdije, P. (1998). Društveni prostor i simbolička moć. In I. Spasić (Ed.), *Interpretativna sociologija* (pp. 143–158). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burke, C. (2005). “Play in Focus”: Children Researching Their Own Spaces and Places for Play. *Children, Youth and Environments*, 15(1), 27–53.
- Buss, S. (1995). Urban Los Angeles from Young People’s Angle of Vision. *Children’s Environment*, 12(3), 93–113.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble*. New York: Routledge, Chapman & Hall, Inc.
- Cahill, C. (2000). Street Literacy: Urban Teenagers ’ Strategies for Negotiating Their Neighborhood. *Journal of Youth Studies*, 3(3), 251–277.
- Čaldarović, O. (1982). Neke karakteristike novih naselja kod nas s obzirom na stepen ostvarivanja prostornih pretpostavki za realizaciju društvenih ciljeva. In D. Seferagić (Ed.), *Društveni koncept novog naselja*. Zagreb: IDIS.
- Čaldarović, O. (1985). *Urbana sociologija*. Zagreb: Globus.
- Čaldarović, O. (1987). *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Carver, A., Veitch, J., Salmon, J., Hume, C., Timperio, A., & Crawford, D. (2007). *Children ’ s independent mobility – is it influenced by parents ’ perceptions of safety?*
- Casey, E. S. (2001). Between Geography and Philosophy: What Does It Mean to Be in the Place-World? *Annals of Association of American Geographers*, 91(4), 683–693.
- Castex, J., Depaule, J.-C., & Panerai, P. (1989). *Urbane forme*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Chaplin, E. (1994). *Sociology and Visual Representation*. London: Routledge.
- Chawla, L. (1995). Revisioning Childhood, Nature and the City. *Architecture and Behaviour*, 11(1), 11–18.

- Chawla, L., & Malone, K. (2003). Neighbourhood quality in children's eyes. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 118–141). London and New York: RoutledgeFalmer.
- Christensen, P., & O'Brien, M. (2003). *Children in the City*. London and New York: RoutledgeFalmer.
- Christensen, P., & Prout, A. (2002). Working with Ethical Symmetry in Social Research with Children. *Childhood*, 9(4), 477–497.
- Clark, A. (2004). The Mosaic Approach and Research with Young Children. In V. Lewis, M. Kellet, C. Robinson, S. Fraser, & S. Ding (Eds.), *The Reality of Research with Children and Young People* (pp. 142–157). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Clark, C. (1999). The Autodriven Interview: A Photographic Viewfinder into Children's Experiences. *Visual Sociology*, 14(1-2), 39–50.
- Clark-Ibáñez, M. (2007). Inner-city children in sharper focus: Sociology of childhood and photo elicitation interviews. In G. Stanczak (Ed.), *Visual Research Methods: Image, Society, and Representation* (pp. 167–196). London: Sage.
- Cook, T., & Hess, E. (2007). What the Camera Sees and from Whose Perspective: Fun methodologies for engaging children in enlightening adults. *Childhood*, 14(1), 29–45.
- Corcoran, M. P., Gray, J., & Peillon, M. (2009). Making Space for Sociability: How Children Animate the Public Realm in Suburbia. *Nature and Culture*, 4(1), 35–56.
- Cresswell, T. (2009). What Is Place? In K. Rob & T. Nigel (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 169–177). Oxford: Elsevier.
- Cresswell, T., & Merriman, P. (2011). Introduction : Geographies of Mobilities – practices , spaces , subjects. In T. Cresswell & P. Merriman (Eds.), *Geographies of Mobilities: practices , spaces , subjects* (pp. 1–15). Farnham: Ashgate Pub Ltd.
- Cunningham, C., & Jones, M. (1999). The Playground: A Confession of Failure. *Built Environment*, 25(1), 11–17.
- Darbyshire, P., Macdougall, C., & Schiller, W. (2005). Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more? *Qualitative Research*, 5(4), 417–436.
- Davis, M. (1992). Fortress Los Angeles: the militarization of urban space. In M. Sorkin (Ed.), *Variations on a theme park: The new American city and the end of public space* (pp. 154–180). New York: Hill and Wang.

- De Coninck-Smith, N., & Gutman, M. (2004). Children and Youth in Public: Making Places, Learning Lessons, Claiming Territories. *Childhood, 11*(2), 131–141.
- De Vries, S. I., Bakker, I., van Mechelen, W., & Hopman-Rock, M. (2007). Determinants of Activity-friendly Neighborhoods for children: Results From the SPACE Study. *American Journal of Health Promotion, 21*(4), 312–316.
- Dunn, J. S., Kinney, D. A., & Hofferth, S. L. (2003). Parental ideologies and Children's After-School Activities. *American Behavioral Scientist, 46*(10), 1359–1386.
- Đurić, S. (2007). *Fokus-grupni intervju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Džekson, P. (2002). Pripitomljavanje ulice, konfliktni prostor glavne ulice i tržnog centra. In N. Fajf (Ed.), *Prizori ulice* (pp. 248–269). Beograd: Clio.
- Dženks, Č. (2007). *Nova paradigma u arhitekturi: jezik postmodernizma*. Beograd: Orion art.
- Einarsdottir, J. (2005). Preschool in pictures: children's photographs as a research method. *Early Child Development and Care, 175*(6), 523–541.
- Elin, N. (2004). *Postmoderni urbanizam*. Beograd: Orion art.
- Ellen, I. G., & Turner, M. A. (1997). Does neighborhood matter? Assessing recent evidence. *Housing Policy Debate, 8*(4), 833–866.
- Ellin, N. (2001). Thresholds of Fear: Embracing the Urban Shadow. *Urban Studies, 38*(5-6), 869–883.
- Enedzor, T. (2002). Kultura indijske ulice. In N. Fajf (Ed.), *Prizori ulice* (pp. 287–310). Beograd: Clio.
- Ennew, J. (1994). Time for Children or Time for Adults? In J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta, & H. Wintersberger (Eds.), *Childhood Matters* (pp. 125–143). Aldershot: Avebury.
- Fargas-Malet, M., McSherry, D., Larkin, E., & Robinson, C. (2010). Research With Children: Methodological Issues and Innovative Techniques. *Journal of Early Childhood Research, 8*(2), 175–192.
- Flusty, S. (1997). Building paranoia. In N. Elin (Ed.), *Architecture of Fear* (pp. 47–61). New York: Princeton Architectural Press, Inc.
- Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. *Urban Studies, 38*(12), 2125–2143.
- Fotel, T., & Thomsen, T. U. (2004). The Surveillance of Children's Mobility. *Surveillance & Society, 1*(4), 535–554.

- Francis, M. (1988). Changing Values for Public Spaces. *Landscape Architecture*, 78(1), 54–59.
- Francis, M. (1989). Control as a Dimension of Public-Space Quality. In I. Altman & E. Zube (Eds.), *Public Places and Spaces (Human Behavior and Environment)* (pp. 147–172). New York: Plenum Press.
- Franck, K. A., & Stevens, Q. (2007). Tying Down Loose Space. In K. A. Franck & Q. Stevens (Eds.), *Loose space: Possibility and Diversity in Urban Life* (pp. 1–34). Abingdon / New York: Taylor & Francis.
- Franzini, L., Elliott, M. N., Cuccaro, P., Schuster, M., Gilliland, M. J., Grunbaum, J. A., Tortolero, S. R. (2009). Influences of Physical and Social Neighborhood Environments on Children’s Physical Activity and Obesity. *American Journal of Public Health*, 99(2), 271–278.
- Frenes, I. (2004). Dimenzije detinjstva. In S. Tomanović (Ed.), *Sociologija detinjstva* (pp. 110–132). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Friedland, R., & Boden, D. (1994). NowHere: an Introduction to Space, Time and Modernity. In R. Friedland & D. Boden (Eds.), *NowHere: Space, Time and Modernity* (pp. 1–60). Berkley CA: University of California Press.
- Frost, J. L. (2006). The dissolution of children’s outdoor play: causes and consequences. <http://www.fairplayforchildren.org/pdf/1291334551.pdf>.
- Gallagher, C. B. (2004). “Our Town”: Children As Advocates for Change in the City. *Childhood*, 11(2), 251–262.
- Gaster, S. (1991). Urban Children’s Access to their Neighborhood: Changes Over Three Generations. *Environment and Behavior*, 23(1), 70–85.
- Gaster, S. (1992). Historical Changes in Children’s Access to U.S. Cities: A Critical Review. *Children’s Environment*, 9(1), 34–55.
- Generalni plan grada Novog Sada do 2021. godine. (1999). Novi Sad: JP “Urbanizam” Zavod za urbanizam.
- Generalni urbanistički plan Novog Sada do 2005. godine (nacrt). (1984). Novi Sad: Skupština grada Novog Sada.
- Giddens, A. (1985). Time, Space and Regionalisation. In D. Gregory & J. Urry (Eds.), *Social Relation and Spatial Structure* (pp. 265–296). Houndmills: Macmillan Publishers.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gidion, Z. (2002). *Prostor, vreme, arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.

- Gieryn, T. (2000). A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology*, 26, 463–496.
- Gofman, E. (2000). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Goss, J. (1993). The “Magic of the Mall”: An Analysis of Form, Function, and Meaning in the Contemporary Retail Built Environment. *Annals of the Association of American Geographers*, 83(1), 18–47.
- Gottdiener, M. (1994). *The Social Production of Urban Space* (Second.). Austin: University of Texas Press.
- Gottdiener, M., & Feagin, J. R. (1988). The Paradigm Shift in Urban Sociology. *Urban Affairs Review*, 24(2), 163–187.
- Grady, J. (1996). The scope of Visual Sociology. *Visual Sociology*, 11(2), 10–24.
- Grady, J. (2001). Becoming a Visual Sociologist. *Sociological Imagination*, 38(1-2), 83–119.
- Gregory, D., & Urry, Jo. (1985). Introduction. In D. Gregory & J. Urry (Eds.), *Social Relation and Spatial Structure* (pp. 1–8). Houndmills: Macmillan Publishers.
- Gregson, N., & Rose, G. (2000). Taking Butler elsewhere: performativities, spatialities and subjectivities. *Environment and Planning D: Society and Space*, 18(4), 433–452.
- Hallden, G. (2003). Children’s views of family, home and house. In P. Christensen & M. O’Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 29–45). London and New York: RoutledgeFalmer.
- Hannam, K., Sheller, M., & Urry, J. (2006). Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities*, 1(1), 1–22.
- Harden, J. (2000). There’s no Place Like Home: The Public/Private Distinction in Children’s Theorizing of Risk and Safety. *Childhood*, 7(1), 43–59.
- Harden, J., Backett-Milburn, K., Scott, S., & Jackson, S. (2000). Scary faces, scary places: children’s perceptions of risk and safety. *Health Education Journal*, 59(1), 12–22.
- Harden, J., Scott, S., Backett-Milburn, K., & Jackson, S. (2000). “Can’t Talk, Won’t Talk?: Methodological Issues in Researching Children’. *Sociological Research Online*, 5(2). Retrieved from <http://www.socresonline.org.uk/5/2/harden.html>
- Harper, D. (1988). Visual Sociology: Expanding Sociological Vision. *The American Sociologist*, 19(1), 57–70.

- Harper, D. (1998). An Argument for Visual Sociology. In J. Prosser (Ed.), *Image-based Research*. London and New York: RoutledgeFalmer.
- Harper, D. (2002). Talking about pictures: A case for photo elicitation. *Visual Studies*, 17(1), 13–26.
- Harper, D. (2003). Framing Photographic Ethnography: A Case Study. *Ethnography*, 4(2), 241–266.
- Hart, R. (1979). *Children's Experience of Place*. New York: Irvington Publishers, Inc.
- Hart, R. (2002). Containing children: some lessons on planning for play from New York City. *Environment and Urbanization*, 14(2), 135–148.
- Harvey, D. (1987). Flexible Accumulation through Urbanization Reflections on “Post-Modernism” in the American City. *Antipode*, 19(3), 260–286.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Hayward, G. D., Rothenberg, M., & Beasley, R. R. (1974). Children's Play and Urban Playground Environments: A Comparison of Traditional, Contemporary, and Adventure Playground Types. *Environment and Behavior*, 6(2), 131–168.
- Hillman, M., Adams, J., & Whitelegg, J. (1990). *One false move: A Study of Children's Independent Mobility. English*. London: Policy Studies Institute.
- Horelli, L. (1998). Creating Child-Friendly Environments: Case Studies on Children's Participation in Three European Countries. *Childhood*, 5(2), 225–239.
- Hörschelmann, K., & Schäfer, N. (2005). Performing the global through the local—globalisation and individualisation in the spatial practices of young East Germans. *Children's Geographies*, 3(2), 219–242.
- http://www.londonplay.org.uk/document.php?document_id=40. (n.d.).
- Jacobs, J. (1977). *The Death and Life of Great American Cities*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Jenkins, N. E. (2006). “You can't wrap them up in cotton wool!” Constructing risk in young people's access to outdoor play. *Health, Risk & Society*, 8(4), 379–393.
- Jenks, C. (2005). Editorial: Journeys into space. *Childhood*, 12(4), 419–424.

- Jones, O. (1999). Tomboy Tales: The rural, nature and the gender of childhood. *Gender, Place & Culture*, 6(2), 117–136.
- Jones, O. (2000). Melting Geography: Purity, Disorder, Childhood and Space. In S. Holloway & G. Valentine (Eds.), *Children's Geographies: playing, living, learning* (pp. 28–47). London: Routledge.
- Kara-Pešić, Ž. (1975). *Prostori dečjeg boravka i igre u naselju*. Beograd: JUGINUS.
- Kara-Pešić, Ž. (1986). *Dorasti za bravu*. Beograd: Filip Višnjić.
- Karsten, L. (1998). Growing Up in Amsterdam: Differentiation and Segregation in Children's Daily Lives. *Urban Studies*, 35(3), 565–581.
- Karsten, L. (2003). Children's Use of Public Space: The Gendered World of the Playground. *Childhood*, 10(4), 457–473.
- Karsten, L. (2010). Children's Social Capital in the Segregated Context of Amsterdam: An Historical-geographical Approach. *Urban Studies*, 48(8), 1651–1666.
- Kastels, M. (2005). Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija. In M. Petrović & S. Vujović (Eds.), *Urbana sociologija* (pp. 181–195). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Katz, C. (2001). The State Goes Home: Local Hyper-Vigilance of Children and the Global Retreat from Social Reproduction. *Social Justice*, 28(3), 47–56.
- Katz, C. (2004). *Growing Up Global: Economic Restructuring and Children's Everyday Lives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kaufmann, V., Bergman, M. M. A. X., & Dominique, J. (2004). Motility: Mobility as Capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(4), 745–756.
- Koskela, H. (2000). "The gaze without eyes": video-surveillance and the changing nature of urban space. *Progress in Human Geography*, 24(2), 243–265.
- Kozlovsky, R. (2008). Adventure Playgrounds and Postwar Reconstruction. In M. Gutnam & N. de Coninck/Smith (Eds.), *Designing Modern Childhoods: History, Space, and the Material Culture of Children; An International Reader*. (pp. 171–193). New Brunswick: Rutgers University Press.
- Krkljes, M., & Jevtic, M. (2012). Playgrounds in Novi Sad (Serbia) and their influences on children's health and development. *HealthMED*, 6(3), 864–874.
- Kvortrup, J. (2004). Detinjstvo i savremeno društvo: paradoksalan odnos? In S. Tomanović (Ed.), *Sociologija detinjstva* (pp. 133–141). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Kyttä, M. (2004). The extent of children's independent mobility and the number of actualized affordances as criteria for child-friendly environments. *Journal of Environmental Psychology*, 24(2), 179–198.
- Lareau, A. (2000). Social Class and the Daily Lives of Children: A Study from the United States. *Childhood*, 7(2), 155–171.
- Lareau, A. (2002). Invisible Inequality: Social Class and Childrearing in Black Families and White Families. *American Sociological Review*, 67(5), 747–776.
- Lay, V. (1982). Analiza upotrebne vrednosti novih naselja u Novom Sadu. In D. Seferagić (Ed.), *Društveni koncept novog naselja*. Zagreb: IDIS.
- Lazić, M. (2000). Elite u postsocijalističkoj transformaciji društva. In M. Lazić (Ed.), *Račji hod* (pp. 21–65). Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2002). (Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-tih. In S. Bolčić & A. Milić (Eds.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (pp. 17–34). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lazić, M., & Cvejić, S. (2004). Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije. In A. Milić (Ed.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma* (pp. 39–69). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Le Korbizije. (1965). *Atinska povelja*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lefevr, A. (1974). *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
- Leonard, M. (2005). Children, Childhood and Social Capital: Exploring the Links. *Sociology*, 39(4), 605–622.
- Lester, S., & Russell, W. (2008). Play for a Change. London: Play England.
<http://www.playengland.org.uk/resources/play-for-a-change-play>
- Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126(2), 309–337.
- Lieberg, M. (1995). Teenagers and Public Space. *Communication Research*, 22(6), 720–744.
- Linč, K. (1974). *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga.

- Loukaitou-Sideris, A., & Banerjee, T. (2007). Postmodern urban form. In M. Carmona & S. Tiesdell (Eds.), *Urban Design Reader* (pp. 43–52). Elsevier.
- Löw, M. (2008). The Constitution of Space: The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effect and Perception. *European Journal of Social Theory*, 11(1), 25–49.
- Low, S. (2001). The Edge and the Center: Gated Communities and the Discourse of Urban Fear. *American Anthropologist*, 103(1),
- Lynch, K. (1977). *Growing Up in Cities: Studies of the Spatial Environment of Adolescence in Cracow, Melbourne, Mexico City, Salta, Toluca, and Warszawa*. Cambridge: MIT Press.
- Maksimović, B. (1962). *Urbanizam u Srbiji: osnivanje i rekonstrukcija varoši u 19. veku*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Malone, K. (2002). Street life: youth, culture and competing uses of public space. *Environment and Urbanization*, 14(2), 157–168.
- Massey, D. (1993). Power-geometry and a progressive sense of place. In J. Bird & B. Curtis (Eds.), *Mapping the futures: Local cultures, global change* (pp. 59–69). London and New York: Routledge.
- Matthews, H. (2003). The street as a liminal space: the barbed spaces of childhood. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 101–118). London: RoutledgeFalmer.
- Matthews, H., & Limb, M. (1999). Defining an agenda for the geography of children: review and prospect. *Progress in Human Geography*, 23(1), 61–90.
- Matthews, H., Taylor, M., Percy-Smith, B., & Limb, M. (2000). The Unacceptable Flaneur: The Shopping Mall as a Teenage Hangout. *Childhood*, 7(3), 279–294.
- Matthews, H., Taylor, M., Sherwood, K., Tucker, F., & Limb, M. (2000). Growing-Up in the Countryside: Children and the Rural Idyll. *Journal of Rural Studies*, 16, 141–153.
- McKendric, J. H., Bradford, M. G., & Fielder, A. V. (2000). Kid Customer?: Commercialization of Playspace and the Commodification of Childhood. *Childhood*, 7(3), 295–314.
- McKendrick, J. H., Fielder, A. V., & Bradford, M. G. (1999). Privatization of Collective Play Spaces in the UK. *Built Environment*, 25(1), 44–57.
- Merrifield, A. (2000). Henry Lefebvre A socialist in space. In M. Crang & N. Thrift (Eds.), *Thinking Space* (pp. 167–183). London: Routledge.

- Miletić, S. (1970). *Značaj dečje igre i dečja igrališta*. Beograd: Partizan.
- Milić, A. (1995). Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija, 1991-1995. godine. In S. Bolčić (Ed.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih* (pp. 135–180). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, A. (2002). Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz ugla porodične svakodnevice (1991-2001). In S. Bolčić & A. Milić (Eds.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (pp. 251–281). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, A. (2004). Transformacija porodice i domaćinstva - zastoj i strategija preživljavanja. In A. Milić (Ed.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma* (pp. 317–347). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, A. (2010). Porodice u klasno-slojnom ključu. In A. et all. Milić (Ed.), *Vreme porodica : sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (pp. 45–77). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Milinković, S. (1959). *Osnovna uputstva za izgradnju i organizaciju dečjih igrališta*. Beograd: Savez društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije.
- Mitchell, D. (1995). The End of Public Space? People's Park, Definitions of the public, and Democracy. *Annals of the Association of American Geographers*, 85(1), 108–133.
- Mitrović, V. (2010). *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Akademska knjiga, Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
- Mlinar, Z. (2005). Sociologija prostora i planiranje prostora u Sloveniji na pragu informacijskoga društva. *Sociologija sela*, 43(3), 659–690.
- Moran, D. (2011). *Čitanje svakodnevice*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Morrow, V. (2001). Using qualitative methods to elicit young people's perspectives on their environments: some ideas for community health initiatives. *Health Education Research*, 16(3), 255–268.
- Morrow, V. (2003). Improving the neighbourhood for children: possibilities and limitations of "social capital" discourses. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 162–183). London and New York: RoutledgeFalmer.
- Morrow, V. (2008). Ethical dilemmas in research with children and young people about their social environments. *Children's Geographies*, 6(1), 49–61.

- Mumford, L. (1988). *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed.
- Nairn, K., Panelli, R., & McCormack, J. (2003). Destabilizing Dualisms: Young People's Experiences of Rural and Urban Environments. *Childhood*, 10(1), 9–42.
- Näsman, E. (1994). Individualization and Institutionalization of Childhood in Today's Europe. In J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta, & H. Wintersberger (Eds.), *Childhood Matters* (pp. 165–187). Aldershot: Avebury.
- Nemeth, J. (2009). Defining a Public: The Management of Privately Owned Public Space. *Urban Studies*, 46(11), 2463–2490.
- Nordstrom, M. (2009). Children's Views on Child-friendly Environments in Different Geographical, Cultural and Social Neighbourhoods. *Urban Studies*, 47(3), 514–528.
- O'Brien, M. (2003). Regeneretng children's neighbourhoods: what do children want? In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 142–161). London and New York: RoutledgeFalmer.
- O'Brien, M., Jones, D., Sloan, D., & Rustin, M. (2000). Children's Independent Spatial Mobility in the Urban Public Realm. *Childhood*, 7(3), 257–277.
- Odluka o programu finansiranja određenih komunalnih delatnosti od lokalnog interesa za 2013. godinu. (2012). *Službeni List Grada Novog Sada*, (55).
- Olwig, K. F. (2003). "Displaced" children? risk and opportunities in a Caribbean urban environment. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 46–65). London: RoutledgeFalmer.
- Orellana, M. F. (1999). Space and Place in an Urban Landscape: Learning from Children's Views of Their Social Worlds. *Visual Sociology*, 14(1), 73–89.
- Pain, R., Grundy, S., Gill, S., Towner, E., Sparks, G., & Hughes, K. (2005). "So Long as I Take my Mobile": Mobile Phones, Urban Life and Geographies of Young People's Safety. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4), 814–830.
- Painter, J. (2000). Pierre Bourdieu. In M. Crang & N. Thrift (Eds.), *Thinking Space* (pp. 239–259). London: Routledge.
- Pajović, D. (Ed.). (1996). *Novi Sad – slika grada*. Novi Sad: JP "Urbanizam" Zavod za urbanizam.
- Palić, dr M. (1992). Izgradnja Malog Limana. In *Sveske za istoriju Novog Sada 1*.

- Pešić, V. (1977). Društvena slojevitost i stil života. In M. V. Popović & M. Jančićević (Eds.), *Društveni slojevi i društvena svest* (pp. 121–197). Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Petovar, K. (1994). Socijalno psihološke prednosti stanovanja u niskim grupacijama. In N. Borovnica (Ed.), *Urbanistički modeli gradskog stanovanja u niskim grupacijama*. Beograd: IAUS.
- Petrović, M. (1994). *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*. Beograd: Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Društvo demografa Jugoslavije.
- Petrović, M. (2008). Savremeni koncepti razvoj grada – preduzetnički i postmoderni. In S. Vujović (Ed.), *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji* (pp. 279–310). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Phadraig, M. N. G. (1994). Day Care-Adult Interests versus Children's Needs? A Question of Compatibility. In J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta, & H. Wintersberger (Eds.), *Childhood Matters* (pp. 77–100). Aldershot: Avebury.
- Philo, C. (2000). 'The Corner-Stones of My World': Editorial Introduction to Special Issue on Spaces of Childhood. *Childhood*, 7(3), 243–256.
- Piaget, J., & Inhelder, B. (1963). *The Child's Conception of Space*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Pickles, J. (1986). *Geography and Humanism*. Geography. Norwich: Geo Books.
- Plan detaljne regulacije Bistrice u Novom Sadu. (2007). *Službeni list Grada Novog Sada*, (19).
- Plan detaljne regulacije Malog Limana u Novom Sadu. (2009). *Službeni list Grada Novog Sada*, (52).
- Plan detaljne regulacije stambenih blokova Liman I i II u Novom Sadu. (2005). *Službeni list Grada Novog Sada*, (37).
- Plan detaljne regulacije Telepa u Novom Sadu. (2007). *Službeni list Grada Novog Sada*, (29).
- Popis stanovništva Srbije 2002. godine. Upporedni pregled broja domaćinstava i broja stanova, knjiga 10. (2004). Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Popis stanovništva Srbije 2002. godine. Upporedni pregled broja stanovnika: podaci po naseljima, knjiga 9. (2004). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Potwarka, L. R., Kaczynski, A. T., & Flack, A. L. (2008). Places to play: association of park space and facilities with healthy weight status among children. *Journal of Community Health*, 33(5), 344–50.
- Praut, A., & Džejms, A. (2004). Nova paradigma za sociologiju detinjstva? Poreklo, obećanja, problemi. In *Sociologija detinjstva* (pp. 51–76). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pred, A. (1984). Place as Historically Contingent Process : Structuration and the Time-Geography of Becoming Places Allan Pred. *Annals of Association of American Geographers*, 74(2), 279–297.
- Prosser, J. (1996). What Constitutes an Image-based Qualitative Methodology? *Visual Sociology*, 11(2), 25–34.
- Prosser, J. (1998). The Status of Image-based Research. In J. Prosser (Ed.), *Image-based Research*. London and New York: RoutledgeFalmer.
- Prosser, J., & Loxley, A. (2008). *Introducing Visual Methods*.
<http://www.ncrm.ac.uk/research/outputs/publications/methodsr>
- Prosser, J., & Schwartz, D. (1998). Photographs within the Sociological Research Process. In J. Prosser (Ed.), *Image-based Research*. London and New York: RoutledgeFalmer.
- Prostorni plan grada Novog Sada. (2012). *Službeni list Grada Novog Sada*, (11).
- Punch, S. (2002). Research with Children: The Same or Different from Research with Adults? *Childhood*, 9(3), 321–341.
- Punch, S. (2004). Negotiating Autonomy: Children's Use of Time and Space in Rural Bolivia. In V. Lewis, M. Kellet, C. Robinson, S. Fraser, & S. Ding (Eds.), *The Reality of Research with Children and Young People* (pp. 94–115). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Pušić, L. (1987). *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka*. Novi Sad: Matica srpska.
- Qvortrup, J. (1994). Childhood Matters: An Introduction. In J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta, & H. Wintersberger (Eds.), *Childhood Matters* (pp. 1–23). Aldershot: Avebury.
- Raco, M. (2003). Remaking Place and Securitising Space: Urban Regeneration and the Strategies, Tactics and Practices of Policing in the UK. *Urban Studies*, 40(9), 1869–1887.

- Radović, R. (1995). Teorija i praksa jedinica stanovanja u svetu. In R. Radović (Ed.), *Vrt ili kavez*. Novi Sad: Prometej.
- Radović, S. (2004). *Novi Sad – tipovi stanovanja i način života: kritička valorizacija tipologije stanovanja sa prostorno-sociološkog aspekta*. Zrenjanin: Agora.
- Rasmussen, K. (2004). Places for Children – Children’s Places. *Childhood*, 11(2), 155–173.
- Rasmussen, K., & Smidt, S. (2003). Children in the neighbourhood: the neighbourhood in the children. In P. Christensen & M. O’Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 82–100). London and New York: RoutledgeFalmer.
- Reeve, A. (1996). The private realm of the managed town centre. *Urban Design International*, 1(1), 61–80.
- Riggio, E. (2002). Child friendly cities: good governance in the best interests of the child. *Environment and Urbanization*, 14(2), 45–58.
- Roberts, M., Lloyd-Jones, T., Erickson, B., & Nice, S. (1999). Place and space in the networked city: conceptualizing the integrated metropolis. *Journal of Urban Design*, 4(1), 51–66.
- Romelić, J. (1994). Bistrica. In *Enciklopedija Novog Sada, knjiga 3*. Novosadski klub i Prometej.
- Romelić, J. (1999). Liman. In *Enciklopedija Novog Sada, knjiga 13*. Novosadski klub i Prometej.
- Rowe, C., & Koetter, F. (1988). *Grad kolaž*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Sack, R. D. (1973). A Concept of Physical Space in geography. *Geographical Analysis*, 5(1), 16–34.
- Sanders, P. (2005). Neprostoporna urbana sociologija? In M. Petrović & S. Vujović (Eds.), *Urbana sociologija* (pp. 171–180). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Saunders, P. (1985). Space, the City and Urban Sociology. In D. Gregory & J. Urry (Eds.), *Social Relation and Spatial Structure* (pp. 67–89). Houndmills: Macmillan Publishers.
- Sayer, A. (1985). The Difference that Space Makes. In D. Gregory & J. Urry (Eds.), *Social Relation and Spatial Structure* (pp. 49–65). Houndmills: Macmillan Publishers.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

- Schratz, M., & Steiner-Loffler, U. (2006). Pupils Using Photographs in school Self-evaluation. In J. Prosser (Ed.), *Image-based Research* (pp. 235–251). Abingdon: RoutledgeFalmer.
- Scott, J. (2000). Children as Respondents: the Challenge for Quantitative Methods. In P. Christensen & A. James (Eds.), *Research with Children: Perspectives and Practices* (pp. 98–119). London: Falmer Press.
- Seferagić, D. (1988). *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Sheller, M., & Urry, J. (2000). The City and the Car. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(4), 191–226.
- Sheller, M., & Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38(2), 207–226.
- Shields, R. (1997). Flow as a new paradigm. *Space and Culture*, 1(1), 1–7.
- Shields, R. (1999). *Lefebvre, Love & Struggle*. London: Routledge.
- Simonsen, K. (1996). What kind of space in what kind of social theory? *Progress in Human Geography*, 20(4), 494–512.
- Skantze, A. (1995). Experiencing and interpreting city architecture. *Architecture and Behaviour*, 11(1), 5–10.
- Smith, F. (1995). Children's Voices and the Construction of Children's Spaces: The Examples of Playcare Centers in the United Kingdom. *Children, Youth and Environment*, 12(3), 177–190.
- Smith, F., & Barker, J. (2000). Contested spaces: Children's experiences of out of school care in England Wales. *Childhood*, 7(3), 315–333.
- Smith, F., & Barker, J. (2004). Inclusive Environments? The Expansion of Out-of-School Child Care in the United Kingdom. *Children, Youth and Environment*, 14(2), 1–20. Retrieved from <http://www.colorado.edu/journals/cye>
- Smith, N. (1984). *Uneven Development*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, N. (2002). New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. *Antipode*, 34(3), 427–450.
- Sociološki rečnik*. (2007). Beograd: Zavod za udžbenike.
- Soja, E. (1980). the Socio-Spatial Dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70(2), 207–225.

- Soja, E. (1985). The Spatiality of Social Life: Toward a Transformative Retheorisation. In D. Gregory & J. Urry (Eds.), *Social Relation and Spatial Structure* (pp. 90–127). Houndmills: Macmillan Publishers.
- Soja, E. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Malden, Oxford: Blackwell Publishers Inc.
- Spasić, I. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, I. (2010). Kulturni obrasci i svakodnevni život u Srbiji posle 2000. godine. In S. Cvejić (Ed.), *Suživot s reformama: građani Srbije pred izazovima tranzicijskog nasleđa* (pp. 171–208). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Spence, J. C., Cutumisu, N., Edwards, J., & Evans, J. (2008). Influence of neighbourhood design and access to facilities on overweight among preschool children. *International Journal of Pediatric Obesity*, 3(2), 109–16.
- Spilsbury, J. C. (2002). 'If I Don't Know Them, I'll Get Killed Probably': How Children's Concerns About Safety Shape Help-seeking Behavior. *Childhood*, 9(1), 101–117.
- Staempfli, M. B. (2009). Reintroducing Adventure Into Children's Outdoor Play Environments. *Environment and Behavior*, 41(2), 268–280.
- Stevenson, D. (2003). *Cities and Urban Cultures*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.
- Strandell, H. (1997). Doing Reality With Play: Play as a Children's Resource in Organizing Everyday Life in Daycare Centres. *Childhood*, 4(4), 445–464.
- Strategija privrednog razvoja Grada Novog Sada. (2009). Novi Sad: Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj.
http://www.novisad.rs/sites/default/files/attachment/strategija_privrednog_razvoja_grada_novog_sada.pdf
- Studija oblikovanja gradskih celina i arhitektonskog oblikovanja objekata u Novom Sadu*. (2010). Novi Sad. Retrieved from www.nsurbanizam.rs
- Studija stanovanja za generalni plan Novog Sada*. (2009). Novi Sad.
www.nsurbanizam.rs
- Stupar, D. (2007). *Hronologija urbanog razvoja grada Novog Sada do 1941. godine*. Novi Sad: Istarski arhiv grada Novog Sada.
- Talen, E. (1999). Sense of Community and Neighbourhood Form: An Assessment of the Social Doctrine of New Urbanism. *Urban Studies*, 36(8), 1361–1379.

- Thomson, S. (2005). "Territorialising" the primary school playground: deconstructing the geography of playtime. *Children's Geographies*, 3(1), 63–78.
- Thrift, N. (2006). Space. *Theory, Culture & Society*, 23(2-3), 139–146.
- Thrift, N. (2008). *Non-Representational Theory*. Abingdon: Routledge.
- Tomanovic, S. (2004). Family Habitus as the Cultural Context for Childhood. *Childhood*, 11(3), 339–360.
- Tomanović, S. (2002). Porodična atmosfera i odnosi između generacija. In S. Bolčić & A. Milić (Eds.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (pp. 315–339). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomanović, S. (2004). Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije. In A. Milić (Ed.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma* (pp. 347–373). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomanović, S. (2010a). *Odrastanje u Beogradu : oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S. (2010b). Socijalni kapital porodica. In A. et al. Milić (Ed.), *Vreme porodica : sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (pp. 77–93). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Tomanović, S., & Petrović, M. (2006). Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja. In S. Tomanović (Ed.), *Društvo u previranju: Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji* (pp. 139–157). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomanović-Mihajlović, S. (1997). *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Trebješanin, Ž. (1991). *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Tuan, Y.-F. (2001). *Space and Place The Perspective of Experience. The SAGE handbook of geographical knowledge* (Eight Edit.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Uri, F. (2007). Telep. In *Enciklopedija Novog Sada, knjiga 28*. Novosadski klub i Prometej.

- Urry, J. (1985). Social Relation, Space and Time. In D. Gregory & Jo. Urry (Eds.), *Social Relation and Spatial Structure* (pp. 20–48). Houndmills: Macmillan Publishers.
- Urry, J. (1999). Mobile cultures. . *Lancs. Ac. uk/sociology/papers/Urry-Mobile-Cultures.*, 1–8.
- Urry, J. (2000). Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51(1), 185–203.
- Urry, J. (2004). The sociology of Space and Place. In J. R. Blau (Ed.), *The Blackwell Companion to Sociology* (pp. 3–15). Oxford: Blackwell.
- Valentine, G. (1997). A safe place to grow up? Parenting, perceptions of children's safety and the rural idyll. *Journal of Rural Studies*, 13, 137–148.
- Valentine, G. (2004). *Public Space and the Culture of Childhood*. Aldershot: Ashgate Pub Ltd.
- Valentine, G., & McKendric, J. H. (1997). Children's Outdoor Play: Exploring Parental Concerns About Children's Safety and the Changing nature of Childhood. *Geoforum*, 28(2), 219–235.
- Van Melik, R., Van Aalst, I., & Van Weesep, J. (2007). Fear and Fantasy in the Public Domain: The Development of Secured and Themed Urban Space. *Journal of Urban Design*, 12(1), 25–42.
- Van Vliet, W. (1983). Exploring the Fourth Environment: An Examination of the Home Range of City and Suburban Teenagers. *Environment and Behavior*, 15(5), 567–588.
- Veitch, J., Robinson, S., Ball, K., & Salmon, J. (2006). Where do children usually play? A qualitative study of parents' perceptions of influences on children's active free-play. *Health & Place*, 12(4), 383–393.
- Vincent, C., & Ball, S. J. (2007). 'Making Up' the Middle-Class Child: Families, Activities and Class Dispositions. *Sociology*, 41(6), 1061–1077.
- Vujović, S. (1985). *Živeti na Čukarici: sociološko istraživanje Banovog brda i Žarkova*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vujović, S. (1990). *Ljudi i gradovi*. Budva, Beograd: Mediteran, Filozofski fakultet.
- Vujović, S. (1995). Urbana svakodnevnica devedesetih godina. In S. Bolčić (Ed.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih* (pp. 109–134). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Vujović, S. (2002). Urbane promene u Srbiji. In S. Bolčić & A. Milić (Eds.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (pp. 167–194). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vujović, S., & Macura, V. (1971). *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Novom Sadu*. Beograd: JUGINUS.
- Vujović, S., & Petrović, M. (2005). O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji. In S. Vujović & M. Petrović (Eds.), *Urbana sociologija* (pp. 13–65). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, S., & Petrović, M. (2006). Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda. In S. Tomanović (Ed.), *Društvo u previranju: Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji* (pp. 157–179). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Ward, C. (1978). *The Child in the City*. London: Architectural Press.
- Ward, C. T. (2002). Urban open space in the 21st century. *Landscape and Urban Planning*, 60(2), 59–72.
- Warf, B., & Aries, S. (2009). Introduction: the reinsertion of space into the social sciences and humanities. In B. Warf & S. Aries (Eds.), *Spatial Turn* (pp. 1–10). Abingdon: Routledge.
- Weller, S., & Bruegel, I. (2009). Children's 'Place' in the Development of Neighbourhood Social Capital. *Urban Studies*, 46(3), 629–643.
- Wells, K. (2002). Reconfiguring the Radical Other: Urban children's consumption practices and the nature/culture divide. *Journal of Consumer Culture*, 2(3), 291–315.
- Wells, K. (2005). Strange Practices: Children's discourses on transgressive unknowns in urban public space. *Childhood*, 12(4), 495–506.
- Young, L., & Barrett, H. (2001). Adapting visual methods: action research with Kampala street children. *Area*, 33(2), 141–152.
- Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine. (2010). *Službeni glasnik RS*, 88.
- Zeicher, H. (2003). Shaping daily life in urban environment. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the City* (pp. 66–81). London: RoutledgeFalmer.
- Zelizer, V. (2004). Od korisne do beskorisne i ponovo korisne? Nastupajući obrasci vrednovanja dece. In S. Tomanović (Ed.), *Sociologija detinjstva* (pp. 77–95). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Zieleniec, A. (2007). *Space and social theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Živković, M. (1975). *Uvod u sociologiju stanovanja*. Beograd: Arhitektonski fakultet.

Živković, M., & Kojović, M. (1970). *Prostorne i sociološke vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu*. Beograd: JUGINUS.

Živković, S. (2003). Trka cena i papira. *Politika*, 3. februar. Beograd.

Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*. Massachusetts, Oxford: Blackwell Publishers Inc.

PRILOZI

Prilog 1: Sadržaj dečjih fotografija po područjima

Sadržaj fotografije/područje	Ukupno	Mali Liman	Liman I i II	Telep	Bistrica
❖ JAVNI PROSTORI	355	78	101	72	104
• Prostori za decu	104	14	46	14	30
- Institucionalni prostori vanškolskih aktivnosti	5	0	2	0	3
- Dečije odeljenje Gradske biblioteke	4	2	0	1	1
- Dečije pozorište	11	2	1	1	7
- nekomercijalna igrališta	16	0	11	0	5
- komercijalna igrališta	5	0	0	3	2
- obdanište	12	0	9	0	3
- škola (zgrada, dvorište, školski sportski teren, učionica)	50	9	23	9	9
- gimnazija	1	1	0	0	0
• Otvoreni prostori u susedstvu	47	7	11	7	22
- atomsko sklonište	6	0	2	0	4
- okolina zgrade	19	6	4	3	6
- parkinzi	2	0	1	1	0
- ulica u susedstvu	9	1	3	3	2
- deo susedstva	11	0	1	0	10
• Otvoreni prostori u gradu	33	11	22	0	0
- gradska plaža Štrand	23	5	18	0	0
- gradsko šetalište na Dunavskom keju	10	6	4	0	0
• Gradski simboli	57	15	5	14	23
- Centralni gradski trg	8	3	0	1	4
- Gradska kuća	3	2	1	0	0
- Zgrada Vlade Vojvodine (Banovina)	6	6	0	0	0
- gradske ulice – delovi istorijskog jezgra grada	13	1	3	1	8
- Vladičanski dvor	5	0	0	0	5
- Petrovaradinska tvrđava	22	3	1	12	6
• Komercijalni prostori	34	12	7	7	8
- ugostiteljski	13	3	2	4	4
- trgovinski	12	3	4	1	4
- SPC Vojvodina (SPENS)	9	6	1	2	
• Sportski	27	11	9	4	3
stadion Vojvodine	2	0	0	2	0
komercijalni sportski prostori	18	10	5	2	1
nekomercijalni sportski tereni u susedstvu	7	1	4	0	2
• Sadržaji kulture	8	1	0	3	4
- biblioteka	1	0	0	0	1

- muzej	2	1	0	1	0
- pozorište	5	0	0	2	3
• Spomenici	7	1	1	2	3
• Crkve	19	3	0	14	2
• Saobraćaj	12	1	0	6	5
• Ostali javni prostori	7	2	0	1	4
❖ PRIVATNI PROSTORI	64	21	16	15	12
• spoljašnji izgled kuće	43	12	15	5	11
- detetova kuća/zgrada	22	6	8	0	8
- vikendica	3	1	1	0	1
- ostale kuće/zgrade (komšijske, rođačke...)	18	5	6	5	2
• spoljašnji privatni prostori - dvorišta kuće (detetove, bakine, komšijske)	13	7	0	6	0
• unutrašnji privatni prostori soba detetova ili dnevna	8	2	1	4	1
❖ PRIRODA	100	17	13	26	44
• parkovi	59	9	5	11	34
• gradska priroda neuređena	38	6	8	15	9
- drveće	13	4	1	4	4
- cveće	10	2	4	4	0
- poljana	4	0	2	0	2
- Dunav i Dunavac	7	0	0	5	2
- Ostalo (nebo, zalazak Sunca)	4	0	1	2	1
• vangradska priroda	3	2	0	0	1
❖ LJUDI	50	3	6	23	18
- autoportreti	4	0	0	2	2
- braća i sestre	5	0	0	2	3
- drugari	31	1	6	16	8
- odrasli	10	2		3	5
❖ PREDMETI	20	0	2	12	6
❖ ŽIVOTINJE	12	2	2	8	0
❖ SEOSKA SREDINA	5	2	0	3	0
❖ NERAZVRSTANO (grafiti, otpad, stovarište)	4	0	0	1	3
UKUPNO	610	123	140	160	187
Broj dece	60	15	16	13	16
Prosečan broj fotografija po detetu	10,2	8,2	8,7	12,3	11,7

Prilog 2: Dopis roditeljima u kome se traži saglasnost za učešće deteta u istraživanju

Poštovani/na,

Obraćam Vam se sa molbom da **date saglasnost za učešće Vašeg deteta u istraživanju koje se bavi svakodnevnim životom dece u gradu**. Istraživanje je deo moje doktorske disertacije pod nazivom *Gradski prostor kao okvir svakodnevnog života dece*, koja je prihvaćena na Filozofskom fakultetu u Beogradu (odluku Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Beogradu o odobrenju izrade doktorske disertacije možete pogledati u školi). Ističem da je škola koju Vaše dete pohađa dala saglasnost da se u njoj obavi istraživanje.

Cilj istraživanja je da se sagleda dečja svakodnevnica u gradu, a angažman Vašeg deteta sastojao bi se u sledećem: **dete bi od mene dobilo foto-aparat za jednokratnu upotrebu** (radi se o jeftinim foto-aparatima, koji se mogu upotrebiti samo jednom, kako im i ime kaže, tako da dete ne bi rukovalo skupom opremom) **kojim bi tokom nedelju dana fotografisalo mesta u gradu** koja posećuje i koja su mu značajna iz bilo kog razloga (na primer: voli/ne voli da ih posećuje, dopadaju/ne dopadaju mu se itd.), potom bih ja izradila fotografije i onda bismo Vaše dete i ja razgovarali o fotografijama koje je napravilo. Naravno, rezultati istraživanja biće korišćeni isključivo u svrhu izrade doktorske disertacije.

Takođe, koristim ovu priliku da Vas zamolim da i Vi kao roditelj učestvujete u ovom istraživanju, budući da Vaši stavovi prema tome koliko su određeni prostori u gradu primereni deci, koliko su bezbedni, informacije o tome kako vaše dete provodi slobodno vreme, kojim se aktivnostima bavi i slično, predstavljaju dragocene informacije za ovo istraživanje. Ukoliko ste saglasni, razgovor bi se obavio u prostorijama škole, a o terminu vođenja razgovora dogovorili bismo se naknadno.

Za sve detaljnije informacije i eventualne nejasnoće možete me pozvati na dole navedene telefone.

Unapred hvala.

Mr Svetlana Radović

Tel: 063 XXX-XXX

021 XXX-XXX

SAGLASNOST

Saglasan/a sam da _____ učestvuje u istraživanju *Gradski prostor kao*

Ime i prezime deteta

okvir svakodnevnog života deteta.

Potpis roditelja

Kontakt telefon _____

Prilog 3: Upitnik za prikupljanje podataka o porodičnom kontekstu deteta

Srodstvo sa detetom	1. majka	2. otac
Obrazovanje	<p style="text-align: center;">Majke</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. nepotpuna osnovna škola 2. osnovna škola 3. srednja škola 4. viša škola 5. visoka škola 6. magistratura/doktorat 	<p style="text-align: center;">Oca</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. nepotpuna osnovna škola 2. osnovna škola 3. srednja škola 4. viša škola 5. visoka škola 6. magistratura/doktorat
Zanimanje	1.Majke _____	2.Oca _____
Radno mesto	1.Majke _____	2.Oca _____
Zaposlena su:	<ol style="list-style-type: none"> 1. oba roditelja 2. zaposlen je samo otac 3. zaposlena je samo majka 4. nezaposleni su i otac i majka 	
Koliko dece imate?		
Živite u domaćinstvu sa:	<ol style="list-style-type: none"> 1. detetom/decom 2. suprugom i detetom/decom 3. detetom/decom i vašim roditeljima 4. suprugom, detetom/decom i vašim/njegovim/njenim roditeljima 	
Koliko članova ima Vaše domaćinstvo?		
Živite u:	1. stanu	2. kući
Živite u:	<ol style="list-style-type: none"> 1. sopstvenom stanu/kući 2. stanu/kući roditelja 3. podstanari ste 4. nešto drugo 	
Površina kuće/stana		
Šta posedujete od navedenih uređaja?	<ol style="list-style-type: none"> 1. DVD 2. računar 3. biblioteka (više od 100 knjiga) 4. mašina za pranje posuđa 5. mašina za sušenje veša 6. mikrotalasna pećnica 	
Da li posedujete automobil ?	1. da	2. ne
Da li posedujete vikendicu ?	1. da	2. ne

Na koji način obično provodite slobodno vreme? (možete zaokružiti više odgovora)	<ol style="list-style-type: none"> 1. odlazite u šetnju 2. bavite se sportom ili rekreacijom 3. gledate televiziju 4. igrate se sa decom 5. posećujete prijatelje i rođake 6. odmarate se 7. čitate 8. obavljate kućne poslove 9. odlazite u crkvu 10. odlazite u kafanu 11. odlazite u bioskop, pozorište, na koncerte 12. nešto drugo _____ 13. nemate slobodnog vremena
Sa kim se najviše družite u slobodno vreme? (zaokružite jedan odgovor)	<ol style="list-style-type: none"> 1. sa prijateljima 2. sa rođacima 3. sa komšijama 4. ne družite se

Ako se dete igra samo napolju, da li možete da računate da će komšije pripaziti na njega?

1. da	2. ne
-------	-------

Koliko često posećujete?	jednom u dve nedelje	jednom mesečno	ređe od jednom mesečno	nikad
1. bioskop				
2. pozorište				
3. dečje pozorište				
4. koncerte				
5. kafane, restorane				
6. prijatelje, rođake				

Hvala na saradnji.

Prilog 4: Upitnik za prikupljanje podataka o porodičnom kontekstu deteta za roditelje koji nisu učestvovali u intervjuu.

Srodstvo sa detetom	1. majka	2. otac
Obrazovanje	<p style="text-align: center;">Majke</p> 7. nepotpuna osnovna škola 8. osnovna škola 9. srednja škola 10. viša škola 11. visoka škola 12. magistratura/doktorat	<p style="text-align: center;">Oca</p> 7. nepotpuna osnovna škola 8. osnovna škola 9. srednja škola 10. viša škola 11. visoka škola 12. magistratura/doktorat
Zanimanje	1.Majke _____	2.Oca _____
Radno mesto	1.Majke _____	2.Oca _____
Zaposlena su:	5. oba roditelja 6. zaposlen je samo otac 7. zaposlena je samo majka 8. nezaposleni su i otac i majka	
Koliko dece imate?		
Živite u domaćinstvu sa:	5. detetom/decom 6. suprugom i detetom/decom 7. detetom/decom i vašim roditeljima 8. suprugom, detetom/decom i vašim/njegovim/njenim roditeljima	
Koliko članova ima Vaše domaćinstvo?		
Živite u:	1. stanu	2. kući
Živite u:	5. sopstvenom stanu/kući 6. stanu/kući roditelja 7. podstanari ste 8. nešto drugo	
Površina kuće/stana		
Šta posedujete od navedenih uređaja?	7. DVD 8. računar 9. biblioteka (više od 100 knjiga) 10. mašina za pranje posuđa 11. mašina za sušenje veša 12. mikrotalasna pećnica	
Da li posedujete automobil ?	1. da	2. ne
Da li posedujete vikendicu ?	1. da	2. ne

Na koji način obično provodite slobodno vreme? (možete zaokružiti više odgovora)	<ol style="list-style-type: none"> 1. odlazite u šetnju 2. bavite se sportom ili rekreacijom 3. gledate televiziju 4. igrate se sa decom 5. posećujete prijatelje i rođake 6. odmarate se 7. čitate 8. obavljate kućne poslove 9. odlazite u crkvu 10. odlazite u kafanu 11. odlazite u bioskop, pozorište, na koncerte 12. nešto drugo _____ 13. nemate slobodnog vremena
Sa kim se najviše družite u slobodno vreme? (zaokružite jedan odgovor)	<ol style="list-style-type: none"> 1. sa prijateljima 2. sa rođacima 3. sa komšijama 4. ne družite se

Ako se dete igra samo napolju, da li možete da računate da će komšije pripaziti na njega?

1. da	2. ne
-------	-------

Koliko često posećujete?	Jednom u dve nedelje	Jednom mesečno	Rede od jednom mesečno	Nikad
7. bioskop				
8. pozorište				
9. dečje pozorište				
10. koncerte				
11. kafane, restorane				
12. prijatelje, rođake				

Da li u delu grada u kome živite postoji dovoljno prostora koje mogu koristiti deca?

1. da	2. ne
-------	-------

Navedite prednosti prostora namenjenih deci u delu grada u kojem živite:

--

Navedite nedostatke prostora namenjenih deci u delu grada u kojem živite:		
Koji sadržaji za decu nedostaju u delu grada u kome živite?		
Da li se vaše dete bavi nekom slobodnom aktivnošću? Kojom ?	1. da	2. ne
Šta je odlučujuće u izboru aktivnosti?	1. Želja i interesovanje deteta 2. Blizina aktivnosti 3. Korisnost aktivnosti za dete 4. Materijalna dostupnost aktivnosti 5. Nešto drugo	
Ukoliko se dete ne bavi slobodnom aktivnošću, šta je razlog tome?	1. Dete nije zainteresovano 2. Svi ovi sadržaji su udaljeni od vaše kuće/stana, a vi nemate vremena da ga vodite 3. Finansijski razlogi 4. Nešto drugo _____	
Ko odlučuje koje aktivnosti će dete upražnjavati?	1. Dete 2. Vi 3. Zajedno	
Da li dete posećuje igraonice sa standardizovanom opremom?	1. da	2. ne
Ukoliko posećuje navedite koliko često	1. Jednom nedeljno 2. Jednom u dve nedelje 3. Jednom mesečno 4. Ređe	
Ako ne posećuje, navedite zašto?		

Po Vašem mišljenju, šta predstavlja najveću opasnost po bezbednost i sigurnost dece u delu grada u kome živite?	
Da li u delu grada u kojem živite postoji neko konkretno mesto koje nije bezbedno za decu?	1. da 2. ne
Ako postoji, navedite koje je to mesto.	
Da li dozvoljavate detetu da samostalno koristi javni gradski prevoz?	1. da 2. ne
Da li dozvoljavate detetu da samostalno koristi taksi prevoz?	1. da 2. ne
Po vašem mišljenju, u odnosu na bezbednost deteta koja vrsta prevoza je bolja?	1. Javni gradski prevoz 2. Taksi prevoz
Koliko daleko od kuće puštate dete samo?	1. Do 500 metara 2. Do 1 km 3. Preko 1 km
Do koliko sati uveče dozvoljavate detetu da ostane napolju?	1. radnim danom 2. vikendom

Hvala na saradnji.

Biografija autorke

Svetlana Radović rođena je 1969. godine u Novom Sadu. Osnovnu i srednju školu završila je u Novom Sadu. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupa za sociologiju 1995. godine. Na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu, smer Savremena arhitektura i urbanizam, 2003. godine, odbranila je magistarski rad na temu *Kritička valorizacija tipologije stanovanja sa prostorno- sociološkog aspekta na primeru Novog Sada*, kod mentora prof. dr Ranka Radovića. Učestvovala je u istraživačkim projektima FTN-a, i na domaćim naučnim skupovima. Objavila je monografiju *Novi Sad –tipovi stanovanja i način života*, Agora, Zrenjanin, 2004.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Светлана Радовић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Градски простор као оквир свакодневног живота деце на примеру
истраживања конкретних урбаних простора у Новом Саду**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 10. новембра 2014. године

S. Radovic

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Светлана Радовић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада **Градски простор као оквир свакодневног живота деце на
примеру истраживања конкретних урбаних простора у Новом Саду**

Ментор проф. др Мина Петровић

Потписани Светлана Радовић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској
верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног
репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског
звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум
одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне
библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 10. новембра 2014. године

S. Radovic

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Градски простор као оквир свакодневног живота деце на примеру истраживања конкретних урбаних простора у Новом Саду

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 10. новембра 2014. године

S. Radović